

PRETEKLOST SODOBNOSTI

IZBRANA POGLAVJA
SLOVENSKE NOVEJŠE ZGODOVINE

PRETEKLOST SODOBNOSTI

IZBRANA POGLAVJA
SLOVENSKE NOVEJŠE ZGODOVINE

Uredil:
ZDENKO ČEPIČ

LJUBLJANA 1999

12294 C

PRETEKLOST SODOBNOSTI

Izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine

Založila in izdala: Aristoteles Žlahtič k.d., Pijava Gorica
Inštitut za novejšjo zgodovino
Uredil: dr. Zdenko Čepič
Lektorica: Marjetka Kastelic
Stavek: Franc Čuden - MEDIT d.o.o.
Tisk: Grafika-M s.p.
Naklada: 500 izvodov

Na naslovnici je razglednica iz let okoli 1910, ki prikazuje kako so si tedaj predstavljali Ljubljano v prihodnosti in promet v njej.

D 31 -07- 2012 / 378

CIP- Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"18/19"

PRETEKLOST sodobnosti : izbrana poglavja slovenske
novejšje zgodovine / [uredil Zdenko Čepič]. - Ljubljana : Inštitut
za novejšjo zgodovino ; Pijava Gorica : Aristoteles Žlahtič, 1999

ISBN 961-90261-3-6 (Inštitut za novejšjo zgodovino)
1. Čepič, Zdenko
80243200

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-364/98 z dne 17. 12. 1998
šteje publikacija med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

VSEBINA

Knjigi na pot	5
Predgovor	6
Jasna Fischer Začetki industrializacije na Slovenskem	9
Andrej Pančur Socialna misel v drugi polovici 19. stoletja	19
Andrej Studen Modernizacija načina življenja na prelomu stoletja	29
Žarko Lazarević Značilnosti industrializacije v obdobju med svetovnim vojnama	43
France Kresal Socialna misel in urejanje socialnega vprašanja med svetovnim vojnama	53
Jurij Perovšek Slovenci in jugoslovanska skupnost med svetovnim vojnama	63
Anka Vidovič-Miklavčič Nekatere politične in idejne značilnosti na Slovenskem 1929-1941	75
Ervin Dolenc Glavni problemi slovenske kulture v prvi Jugoslaviji	85
Vida Deželak-Barič Vloga in značaj Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno	95
Boris Mlakar Problematika nasprotnikov partizanstva med drugo svetovno vojno	109
Bojan Godeša Odnos političnih dejavnikov do kulture med drugo svetovno vojno	119
Damijan Guštin Slovenske vojske v prelomnih obdobjih 1918-1919 in 1941-1945	131

Nevenka Troha	
Boj za meje. Slovenci in Italijani na Primorskem - v Julijski krajini v letih 1945-1954	143
Aleš Gabrič	
Razmah slovenske kulture po letu 1945	155
Jože Prinčič	
Slovensko gospodarstvo od konca druge svetovne vojne do velike reforme (1945-1970)	165
Zdenko Čepič	
Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945-1960	175
Mateja Režek	
Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let	189

KNJIGI NA POT

Pričujočih sedemnajst prispevkov in izbrano slikovno gradivo so avtorji, raziskovalci Inštituta za novejšo zgodovino pripravili za slovenski šolski prostor kot prikaz novejše slovenske zgodovine. Besedila ponujajo tehtnejši, manj znan vpogled v zgodovino predvsem mladim, generaciji gimnazijcev in učiteljem ter profesorjem zgodovine v osnovnih in srednjih šolah, ki se želijo na poljudnejši, a kljub vsemu na poglobljen način seznaniti z novostmi in novim načinom pisanja in opisovanja zgodovinskega dogajanja ter predstavljanjem vsebin iz slovenske preteklosti in polpreteklosti stvarnosti. Cilj knjige je prikazati preteklost, ki je tudi nujnost naše gospodarske, kulturne, humanistične in politične slovenske sodobnosti.

Knjiga je nastala spontano. Priprava izbora mnogih dogodkov, dogajanj in raznovrstnih vsebin pripravljenih za seminar je narekovala, da se gradivo tudi besedilno obdela in objavi. Namenoma so se raziskovalci inštituta lotili predstavljanja tistih vprašanj, ki so bila doslej širši javnosti manj znana.

Slovensko zgodovino predstaviti ne le kot politično, kar je sicer običaj, marveč tudi kot gospodarsko, kulturno in šolsko-izobraževalno dogajanje na Slovenskem. Če so se razni tokovi srednjeevropskega prostora kje križali, potem je to možno trditi prav posebej za slovenski prostor. In to dogajanje smo zbrali v pričujoči knjigi skozi izbrane teme.

Zagotovo smo Slovenci še vedno premalo seznanjeni z mnogimi dejstvi in podrobnostmi življenja, kot smo ga in ga še živimo. Namen raziskovalcev Inštituta je bil, da te nekatere znane dogodke iz slovenske preteklosti prikažejo v novejši, svežejši podobi. Gibanje slovenskega intelekta je bilo in še vedno teče skupaj s srednjeevropsko kulturno mislijo. Mnogo tega dogajanja je predstavljenega v teh besedilih. Na primer: kako in kdaj so se začele sodobne urbanizacije slovenskih mest, kje so osnove nastanka slovenske univerze, kakšne so bile posledice vpliva industrializacije na Slovenskem, kdo so ljudje, ki so imeli morda večji vpliv v slovenski zgodovini, kot smo jim to doslej priznali ali pripisovali. Takšna in tem sorodna vprašanja so v tem delu.

Prepričani smo, da besedilo ni namenjeno le dijakom in učiteljem zgodovinarjem ampak tudi širšemu krogu bralcev, ki bodo delo z veseljem prebrali, ali ga vsaj prelistali. Besedilo je pripravljeno tako, da je možno iz celote spremljati posamezna vprašanja neodvisno od drugih, ali brati posamezne dele in si tako ustvarjati posamezno ali celoto.

Avtorjem besedil in Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani se zahvaljujem za besedila in izbrano gradivo.

Učencem, dijakom, učiteljem in profesorjem zgodovine ter drugim bralcem pa želim veselje pri iskanju in prepoznavanju novih vedenj o naši, slovenski preteklosti in polpreteklosti zgodovini.

Od slovenske preteklosti k slovenski sodobnosti, je moto tega dela.

Jožef Žlahtič
založnik

PREDGOVOR

Vse ima svojo preteklost, svojo zgodovino, svoje vzroke, svoj zakaj in svoj zato. Preteklost ima tudi svoje 'življenje' v sedanosti, v našem vsakdanu, ki ga živimo. Poznati preteklost pomeni razumeti sodobnost in obratno - razumeti sedanost pomeni poznati preteklost. Preučevati in predstavljati preteklost je naloga zgodovinopisja, zgodovinarjev, in tako v izbranih poglavjih predstavljamo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino nekatera vprašanja slovenske zgodovine. To je del preteklosti, ki ima na nas največji vpliv in je v marsičem zaznamoval našo sedanost ob koncu iztekajočega se 20. stoletja. Kdaj pa se začne sodobna zgodovina, pa je opredelil angleški zgodovinar Barraclough: "Sodobna zgodovina se začne, brž ko se vidno pokažejo problemi, ki so aktualni v današnjem svetu." In z mnogimi temi problemi danes živimo.

Namen te knjige ni predstaviti zgodovine Slovencev v 20. stoletju, saj gre le za posamezna vprašanja, ki so sooblikovala naše stoletje na političnem in gospodarskem področju. Za vse, predstavljeno v tej knjigi, namenjeni predvsem profesorjem zgodovine na srednjih in osnovnih šolah, hkrati pa tudi vsem, ki jim poznavanje preteklosti omogoča razumevanje sodobnosti, so se po lastnem predudarku odločili avtorji. To so zgodovinarji, priznani strokovnjaki Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, osrednje znanstvene ustanove za preučevanje slovenske novejše zgodovine. Prispevki so izraz njihovega raziskovalnega dela, tako 'minulega', pa tudi trenutnega, tako da gre v mnogih prispevkih za 'sveže' rezultate dela na primarnih virih, to je arhivskem gradivu. Pri izbiri tem pa jih je vodil tudi namen, širše in bolj poglobljeno predstaviti teme, ki so v šolskih učbenikih sicer omenjene, vendar na kratek, informativni način, kar pa je za celovitejše razumevanje preteklosti vseeno premalo.

Prispevki, ki vsak zase predstavljajo posamezno poglavje novejše slovenske zgodovine, to je obdobja od srede 19. stoletja pa do danes, so razvrščeni kronološko, hkrati pa tudi v problemskih sklopih. Tako so na začetku predstavljene gospodarske osnove od začetka industrializacije slovenskega prostora v 19. stoletju in njenih značilnostih v obdobju med svetovnima vojnama, pa tudi posledice, ki so se kazale v socialnem vprašanju, kot tudi v modernizaciji načina življenja, ki je prinesla vse 'dobrobiti', ki jih danes vsakodnevno uporabljamo. Poseben sklop so poglavja, ki govorijo o političnem življenju Slovencev med svetovnima vojnama vključno s problemi slovenske kulture. O tej se govori tudi v sklopu prispevkov iz obdobja druge svetovne vojne, v katerem je predstavljena tudi vodilna politična sila revolucije, ki se je zgodila pri nas med drugo svetovno vojno, ter vprašanja, ki se postavljajo pred zgodovinopisje pri obravnavanju nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Predstavljeno je tudi nastajanje in delovanje slovenskih vojsk v tem stoletju. Prispevki zadnjega kronološkega sklopa segajo v čas po drugi svetovni vojni, v resnici časovno najdaljše zaključeno obdobje slovenske zgodovine v 20. stoletju, in obravnavajo vprašanja boja za meje na Primorskem, razmah slovenske kulture in politične spremembe v začetku petdesetih let. Predstavljene so tudi osnovne značilnosti gospodarskega razvoja socialističnega obdobja naše preteklosti.

Na koncu vsakega poglavja je navedena osnovna literatura, kar omogoča še bolj poglobljeno spoznavanje v prispevku obravnavane problematike. Večinoma so v literaturi navedene objavljene znanstvene monografije in razprave avtorjev samih, pa tudi druga dela. V teh naštetih delih pa je mogoče spoznati večji del obstoječih virov in literature za obravnavanje posameznega vprašanja.

V resnici gre pri tej razvrstitvi izbranih poglavij slovenske novejšje zgodovine za kronološke sklope, po katerih raziskujejo našo novejšjo zgodovino sodelavci Inštituta za novejšjo zgodovino. Rezultati njihovih raziskav so dostopni v njihovih znanstvenih monografijah, v objavah zgodovinskih virov, učbenikih, v znanstvenih člankih v osrednjih slovenskih zgodovinskih in drugih znanstvenih in strokovnih revijah in drugod, n. pr. v Enciklopediji Slovenije. Posebej naj opozorimo še na Inštitutovo revijo - Prispevki za novejšjo zgodovino (izhajajo od leta 1959) - v kateri objavljajo svoje znanstvene razprave Inštitutovi sodelavci, pa tudi drugi strokovnjaki. V Prispevkih za novejšjo zgodovino je vsako leto objavljena tudi bibliografija sodelavcev INZ, tako da se ni težko sproti seznanjati z najnovejšimi dosežki zgodovinopisnih raziskav iz novejšje zgodovine. Raziskovalni dosežki znanstvenih in strokovnih sodelavcev inštituta so dosegljivi tudi na Internetu <http://www2.arnes.si/~ljinz15>.

Ta knjiga ni zgodovina Slovenije in Slovencev v 20. stoletju in tudi ni učbenik, je le dopolnilo za boljše spoznavanje preteklosti skozi posamezne mozaične kamenčke, ki jih obravnavajo prispevki v knjigi. To pa omogoča tudi celovitejše razumevanje sodobnosti in sedanjosti.

Še beseda o naslovu knjige. Slovar slovenskega knjižnega jezika opredeljuje *preteklost za čas, ki je minil* in *za obstoj, stanje česa v tem času, sodobnost* pa kot *novejši čas, sedanjost* in kot *čas, v katerem živimo*. Prispevati k razumevanju tega pa je namen te knjige.

Dr. Zdenko Čepič
urednik

Jasna FISCHER*

ZAČETKI INDUSTRIALIZACIJE NA SLOVENSKEM

Proces industrializacije v slovenskih deželah se je začel v začetku 20. let 19. stoletja. Pridobitve industrijske revolucije so se začele uvajati pri nas petdeset let potem, ko so bile prvič uporabljene v Angliji. V habsburški monarhiji so se začele širiti približno v istem času kot na evropski celinii. Zamudništvo na tem področju je bilo torej pri Slovencih majhno glede na leta, nekoliko večje pa le glede na obseg uvajanja novosti. Uvajanje pridobitev industrijske revolucije seveda ne pomeni samo postavitve novih strojev in začetka uporabe parnih strojev, ampak v širšem pomenu besede tudi izgradnjo celotne gospodarske infrastrukture, ki je omogočala ne samo večji obseg industrijske proizvodnje, ampak tudi širitev in odpiranje trgov za njene izdelke. Zagotoviti je bilo treba primerno gospodarsko infrastrukturo, kamor štejem izgradnjo in vzdrževanje prometne, to je cestne in železniške povezave, zagotavljanje energetskih virov ter zanesljiv in hiter prenos potrebnih informacij. Banke kot pomemben element gospodarske infrastrukture v širokem pomenu besede so s potrebnim kapitalom takorekoč omogočale industrializacijo.

Industrializacija se je v slovenskih deželah začela po vzorcu industrializacije Anglije z modernizacijo najprej lahke oziroma predelovalne industrije, to je v tekstilni, živilski in papirni industriji ter z gradnjo osnovnega železniškega prometnega omrežja. V slovenskih deželah je, kot pravi Jože Šorn, dober poznavalec slovenske gospodarske preteklosti, prva doba industrializacije potekala brez večjih pretresov vse do konca 70. let stoletja, ko so se tudi pri nas začutile z manjšo zakasnitvijo posledice dunajskega borznega zloma v letu 1873. Prva pridobitev industrijske revolucije na slovenskem narodnem ozemlju je bila splovitev prvega parnika v Jadranskem morju leta 1818 v Trstu. Postavili so parne stroje v Ljubljani, Idriji in Trstu ter začeli uvajati industrijsko mehanizacijo v proizvodnji tekstila. Prve tekstilne tovarne so začele obratovati v Ajdovščini, kjer so leta 1828 postavili bombažno predilnico, v Ljubljani najprej leta 1838 bombažno predilnico in nato leta 1848 mehanično tkalnico ter v Preboldu bombažno predilnico leta 1839 in pet let kasneje še mehanično tkalnico. V Vevčah pri Ljubljani so leta 1842 postavili sodobni papirni mlin (strojno papirnico), ki je odpravil obrtniški način proizvodnje papirja in proizvedel več kot vsi papirni mlini na Slovenskem skupaj. Proizvodnja sladkorja se je preselila s tržaškega obalnega območja v notranjost leta 1819 in 1821 v Gorico ter leta 1828 v Ljubljano, kjer sta rafineriji delali do požarov leta 1832 oziroma 1858. Pred marčno revolucijo 1848 so začeli posodabljati tudi proizvodnjo v železarstvu in rudarstvu. Tehnične novosti so najprej uvedli v železarni na Prevaljah. Leta 1835 so začeli uporabljati pudlanje. Nekaj let pozneje so v proizvodni postopek vključili lignit iz rudnika na Lešah. Tako je bila prevaljska železarna prva v avstrijskih deželah pripravljena na gradnjo že-

* Zgodovinarica, dr., znanstvena svetnica.

lezniških prog, saj je začela izdelovati železniške tire, osi in obroče za kolesa. Še desetletje kasneje sta uvedli postopek pudlanja tudi valjarna v Lipici pri Labotu in jeklarna grofov Thurn na Ravnah na Koroškem. Tehnične novosti so uvajali tudi v rudnik živega srebra v Idriji ter tako uspeli povečati izkop rude in ohranjati proizvodnjo živega srebra na dobrih 160 tonah letno. Vsa druga neagrarna proizvodnja je v začetkih industrializacije ostala organizirana manufakturno, tako proizvodnja stekla in sukna, založniško v proizvodnji platna, slamnikov in sit ali obrtniško v živilskih, oblačilnih, usnjarskih in barvarskih obrteh.

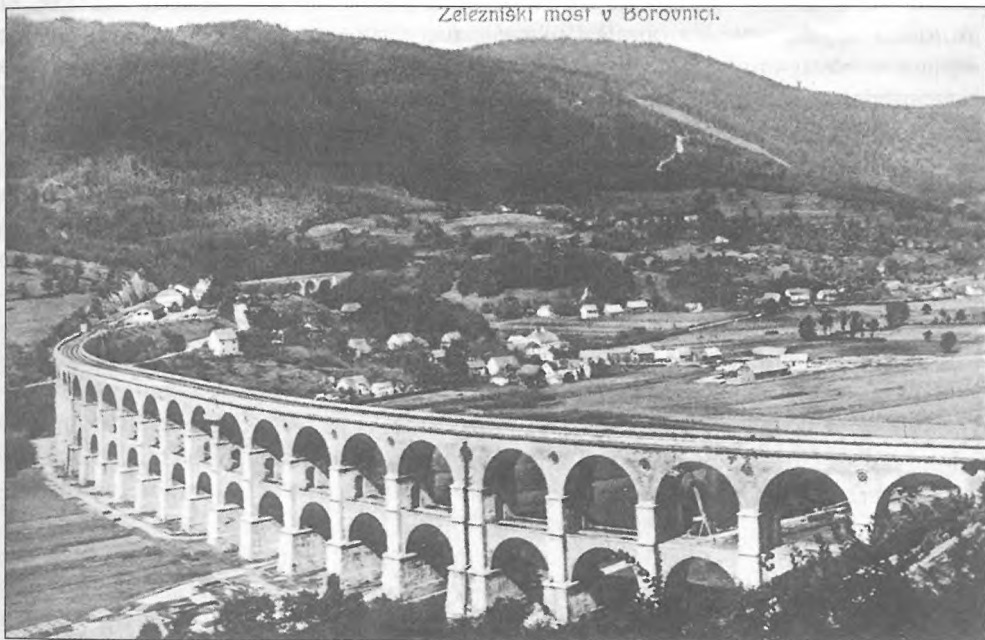
Sistemski pravni okvir, v katerem se je razvijal tesno prepleten organizem narodnega gospodarstva, v njegovem okviru pa tudi najpomembnejši proces druge polovice prejšnjega stoletja, industrializacija, je bil vzpostavljen šele v desetletju po marčni revoluciji, najprej s patentom o zemljiški odvezi 1848 in njeno izvedbo v letih 1853-1855, ki je v temeljih spremenil strukturo agrarnega gospodarstva, in nato z obrtnim zakonom sprejetim decembra leta 1859, ki je končal dolgotrajno dobo sistema podeljevanja privilegijev in nato tovarniških dovoljenj, delno podedovano še iz časov cehov, in tako določil pogoje razvoja neagrarnega gospodarstva. Za kmeta sicer neugodna odplačna razdelitev zemlje, ki jo je že obdeloval, je prinesla sistem svobodnega gospodarjenja v agrarni sektor gospodarstva z vsemi posledicami svobodne tržne tekme. Ob hkratni intenzivnejši industrializaciji z živahnijim ustanavljanjem novih industrijskih obratov oziroma širjenjem in posodabljanjem obrtnih delavnic so začela nastajati nova industrijska središča, ki so privlačevala vaško prebivalstvo.

Pomembno vlogo v industrializaciji je imela izgradnja in nato vzdrževanje infrastrukture prometne, telekomunikacijske in energetske. Cestno omrežje, državno, deželno, okrajno, občinsko in tovarno je bilo v glavnem v tem obdobju že zgrajeno, dogradili so le povezave do železnic. Na splošno pa lahko rečemo, da ceste v vsem obdobju niso bile najboljše vzdrževane in promet po njih je - ne samo pozimi - potekal počasi in z velikimi težavami. Z dograditvijo Južne železnice do Trsta leta 1857 je bila postavljena glavna prometna žila. Do začetka sedemdesetih let je bilo zgrajeno osnovno železniško omrežje, priključeno na Južno železnico ter s povezavami v Benečijo, na Ogrsko in Hrvaško, do konca stoletja pa še regionalne in lokalne proge, pomembne predvsem za Dolenjsko in Koroško. Poudariti je treba, da prostorska porazdelitev in časovni ritem gradnje železnic nista bila ugodna za slovenske dežele. Železarstvo in del rudarstva sta zaradi tega izgubljala konkurenčni boj. Manj je bila prizadeta mobilnejša lahka industrija, tekstilna, prehrabena, usnjarska in papirniška. Izgradnja železnic pa je močno pospešila razvoj pošte in telegrafa. Ob koncu stoletja se ji je pridružila še telefonija. V tem času so se začeli tudi prvi koraki elektrifikacije, ki pa je bila v času stare Avstrije brez skupne energetske politike. Začetek elektrifikacije postavljamo v leto 1894, ko je začela delovati prva javna hidroelektrarna na Sori pri Škofji Loki, čeprav je prva žarnica na Slovenskem zasvetila že nekaj let prej.

Drugo polovico 19. stoletja lahko označimo za čas, ko se je težišče v narodnem gospodarstvu z agrarnega prenašalo na neagrarni sektor gospodarstva, na industrijo, obrt, promet. Največji razmah v tem času je doživelo rudarstvo, predvsem premogovništvo. Rudniki, ki so jih začeli izrabljati v Zagorju 1752, v Trbovljah 1802 in v Hrastniku 1807 in so imeli do zgraditve Južne železnice od-

jemalce le v svoji najbližji okolici, so se zlasti po ustanovitvi Trboveljske premogokopne družbe (TPD) leta 1873 hitro razvijali. Pobudo za ustanovitev TPD je dala skupina ljubljanskih grosistov, ki so želeli do takrat združiti vrsto družb in posameznikov, ki so kopali premog na Slovenskem. K ustanovitvi nove družbe so pritegnili dunajski kapital, po borznem zlomu na Dunaju pa so zaradi pomanjkanja kapitala leta 1875 pritegnili še francoske investitorje. Sedež družbe je bil na Dunaju. Kapitalsko močnejši so uspeli izvesti vse načrtovane in potrebne investicije. Tako so v letih do prve svetovne vojne uspeli povečati proizvodnjo premoga za več kot trinajstkrat, od 78.000 na 1.1000.000 ton in nakopali kar 85% vse slovenske proizvodnje premoga. Zunaj koncentrirane proizvodnje njenih rudnikov so ostali le večji premogovnik v Velenju, ki je začel obratovati leta 1887, premogovnik na Kanižarici in premogovnik v okolici Laškega. Rudnik svinca v Mežici je po ustanovitvi Bleiberske rudarske zveze leta 1868 tehnično napredoval, pridobivali so tudi cinkov in molibdenov koncentrat, zgradili nove peči, odprli nov glavni rudniški rov in leta 1896 v Žerjavu zgradili novo topilnico. Proizvodnjo svinca so v šestdesetih letih povečali z 121 na kar 6900 ton v letu pred prvo svetovno vojno. Rudniku živega srebra v Idriji je kljub slabši rudi, ki so jo začeli kopati, uspelo še povečati proizvodnjo.

Zelezniški most v Borovnici.

Na industrializacijo na Slovenskem je imela velik vpliv železnica, predvsem proga Dunaj-Trst. Na sliki je železniški viadukt pri Borovnici, ki je predstavljal ob dograditvi leta 1856 'čudeš' tehnike. Dvonadstropen, 38 m visok viadukt, oboki so bili zgrajeni iz opeke, je bil dolg 561 m. Dolgo časa je bil med najlepšimi in največjimi zidanimi mostovi v Evropi.

Porušen je bil leta 1944.

Velike spremembe je doživelo železarstvo. Proizvodnja se je sprva osredotočila v štirih velikih železarskih obratih na Jesenicah, Ravnah na Koroškem, Što-

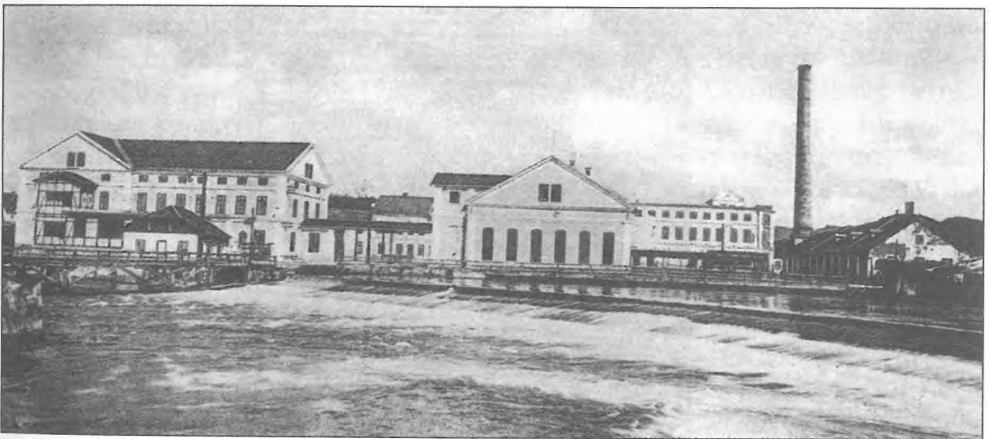
rah in Prevaljah. Problemov in težav železarske proizvodnje na Slovenskem je bilo več: pomanjkanje dobre rude, slabe ali nikakršne prometne povezave ter vprašanje kapitala za potrebne investicije v to kapitalsko tako požrešno proizvodnjo. Reševali so jih različno in z različnim uspehom. Kranjsko industrijsko družbo so leta 1869 ustanovili trije ljubljanski trgovci skupaj z vodstvom prezadolženega podjetja Karla Zoisa in dedičev, lastnika gorenjskih železarskih obratov. V njo so kot prvi industrijski obrat najprej vključili ljubljanski parni mlin, ki ga je nekaj let prej ustanovil župan Miha Ambrož. Leto po ustanovitvi je družba postala lastnik Zoisovih obratov in posestev na Javorniku pri Jesenicah, Bohinju, Mostah in Radovni ter rudnikov v Karavankah, še leto pozneje pa je odkupila večino gorenjskih posestev, rudnikov in obratov Viktorja Ruarda. Zaradi vedno večjega pomanjkanja dobre rude in posledic dunajskega borznega zloma je najprej začela prodajati svoja posestva in obrate, v začetku 60. let pa se je povezala najprej z dunajskim in nato še berlinskim kapitalom ter se odločila za tvegano širokopotezno in hkrati genialno podjetniško odločitev - začela je graditi tri nove velike plavže s pripadajočimi predelovalnimi obrati, koksarno, martinarno in težko valjarno na morski obali v Škednju pri Trstu. Ideja, ki je vzpodbudila ta načrt, je bila preprosta: z ladjami pripeljati do novih plavžev poceni in kakovostno železovo rudo. Plavži so zagoreli leta 1897 in 1908. Težave, ki jih je imela, ker v okolici obratov ni našla usposobljenih delavcev - železarjev, je rešila preprosto - pripeljala jih je z Jesenic in Javornika. Proizvodnjo na Jesenicah je usmerila v predelavo železa in finalnih izdelkov v valjarni, livarni in žičarni. V letu pred začetkom prve svetovne vojne je bilo podjetje na vrhuncu svojih moči. Enako prestrukturiranje je doživela tudi železarna v Štorah, ki jo je 1851 zgradil Tirolec Pavel Putzer, jo leta 1865 zaradi finančnih težav preoblikoval v rudarsko in delniško družbo ter leta 1878 prodal dunajskim podjetnikom, ki so jo vključili v veliko železarsko delniško družbo Alpsko montansko družbo. V lasti te družbe je bila tudi prevaljska železarna in je dosledno vodila podjetniško politiko izgradnje rudarske in železarske industrije na zgornjem Štajerskem okoli Zeltwega. Skladno s to politiko je družba v letih 1896-1898 obrate prevaljske železarne preselila v avstrijski Donawitz. Družinsko podjetje grofov Thurn na Ravnah na Koroškem se je iz krize izvilo s specializacijo - začelo je proizvajati najkvalitetnejša jekla. Ni pa to uspelo veliki "urejeni in ambiciozni" železarni na Dvoru pri Žužemberku, ki ni mogla premagati pomanjkanja dobre železarske rude in prometne odrezanosti. Svoja vrata so obrati zaprli leta 1891.

Kovinska industrija je bila v tem obdobju eden ključnih nosilcev industrializacije. Poleg železarskih obratov je bilo na novo ustanovljenih še nekaj velikih podjetij. Eden takšnih je bila leta 1873 v Celju ustanovljena kot državno podjetje cinkarna, ki je dve leti po ustanovitvi že talila cinkovo rudo iz Rablja, manjše količine rude pa tudi iz drugih koroških in tirolskih rudnikov. V letih 1886-1888 ji je bila dograjena valjarna za pločevino, leta 1912 pa pražarna in obrat za žvepleno kislino. Pred prvo svetovno vojno je cinkarna proizvedla 30% avstrijske proizvodnje cinka. Nekatera podjetja v tej industrijski panogi so se razvila iz obrtnih podjetij. Takšna je bila že leta 1767 ustanovljena, pa dobro stoletje pozneje z novim tovarniškim poslopjem in parnim pogonom razširjena zvonarna in livarna družine Samassa v Ljubljani, ki je sprva izdelovala gasilske brizgalne,

vodne črpalke, vodovodne naprave za pivovarne in po letu 1890 tudi kovinsko opremo za ladje, predvsem za avstrijsko vojno mornarico. Na novo je bila v Ljubljani leta 1871 ustanovljena železolivarna in strojna tovarna Gustava Tonniessa in Filipa Dobnerja, ki je izdelovala razne stroje za obdelavo lesa in lesno obrt ter vodne turbine. Širitev proizvodnje v tovarniško je uspela tudi tovarni srpov in kos v Slovenj Gradcu ter zlatarni v Celju. Specifično proizvodnjo je osvojilo nekaj novih obratov. Eden takšnih so bile velike delavnice Južne železnice v Mariboru, ustanovljene leta 1863 kot železniški vzdrževalni obrati, pa tovarne žebeljev v Kamni gorici leta 1872 in Kropi leta 1896, v Kamniku tovarna ključavnic leta 1896 ter predvsem Westnova tovarna emajlirane posode v Celju, ustanovljena leta 1894.

Predindustrijska manufakturna proizvodnja stekla je v glavnem do konca stoletja propadla, do leta 1908 se je uspela obdržati le steklarna v Josipdolu. Novoustanovljeni steklarni v Hrastniku, dejansko je bila tja preseljena steklarna iz Jurkloštra leta 1856, in v Zagorju ob Savi leta 1861, sta že uporabljali premog. V tej panogi sta bila pomembna še dva obrata, tovarni keramične posode, prva, ustanovljena še kot obrtna delavnica že na začetku stoletja v Libojah in leta 1873 v Kasazah.

Značilna za lesno industrijo v vseh slovenskih deželah je bila izjemno velika razdrobljenost obratov. Obratovalo je kar prek 2500 vodnih žag. Druga značilnost te panoge je bila proizvodnja surovin, predvsem žaganega lesa, precej manj pa končnih izdelkov. Med redkimi tovarnami moramo omeniti Naglasovo tovarno pohištva v Ljubljani, ki se je, ustanovljena leta 1847, proti koncu stoletja razvila iz obrtne delavnice in izdelovala pohištvo za meščanske salone, spalnice in jedilnice, tovarno parketov na Verdu pri Vrhniki iz leta 1870, tovarno meril v Slovenj Gradcu iz leta 1904 in tovarno pohištva na Duplici pri Kamniku iz leta 1910.

Papirnico Vevče je zgradil graščak in industrialec Fidelis Trpinc sredi 19. stoletja. Leta 1868 ji je pridružil še papirnico v Goričanah, obe pa sta postali 1870 last avstrijske družbe Leykam-Josefsthal. Papirnice so postale slovenske ponovno leta 1920.

Velike spremembe je doživela tudi papirna in usnjarska industrija. Papirnice so se predvsem ob pomoči tujega kapitala modernizirale, specializirale in zelo povečale obseg proizvodnje. Jedro papirne industrije je bilo v okolici Ljubljane, v Vevčah, Medvodah in Goričanah. Delovale so že pred letom 1870, vendar so jih z graškim kapitalom močno posodobili. Tovarna v Radečah, ustanovljena leta 1880, se je specializirala za izdelavo posebnih papirjev. Ljubljanska kartonažna tovarna podjetnikov Bonač, ustanovljena leta 1883, je proizvajala kartonsko in papirno embalažo za industrijo in trgovino. Tovarna usnja v Šoštanju se je razvila iz družinske obrtne delavnice in postala pred koncem razpada Avstro-Ogrske največji proizvajalec lakastega usnja v državi. Večje tovarne usnja so obratovale še v Slovenskih Konjicah, Ljubljani, Trziču in na Vrhniki. V Trziču je podjetnik Peter Kosler začel leta 1911 industrijsko proizvodnjo obutve.

Industrijski obrati v kemični industriji so bili v glavnem zgrajeni po letu 1860. Edini obrat pred tem letom je bila leta 1852 ustanovljena državna smodnišnica. Tega leta pa je najprej začela delati kemična tovarna v Hrastniku, takrat so jo namreč lastniki preselili iz Trsta. V Ljubljani je bila leta 1883 dograjena tovarna kleja, kostne masti in kostne moke, ki pa se je je v prvih letih obratovanja držala izjemno velika smola. Kar dvakrat v treh letih po začetku obratovanja jo je namreč upepelil požar. Leta 1906 je v Ljubljani začela delati v tej panogi še tovarna aluminijevega oksida. Tovarni mila sta bili od leta 1863 v Piranu in od leta 1879 v Mariboru.

Fidelis Terpinc (1799-1875) je bil tipičen predstavnik zgodnjega kapitalizma na Slovenskem. Iz lastnika graščine in gospostva Fužine se je spremenil v podjetnika-industrialca. Bile je med tistimi, ki so v dobi razkrajajočega se fevdalizma razumeli vznik industrije. Bil je začetnik strojne industrije papirje, leta 1862 pa je spravil v pogon tovarno za sukno in koce v Ljubljani na Zaloški cesti.

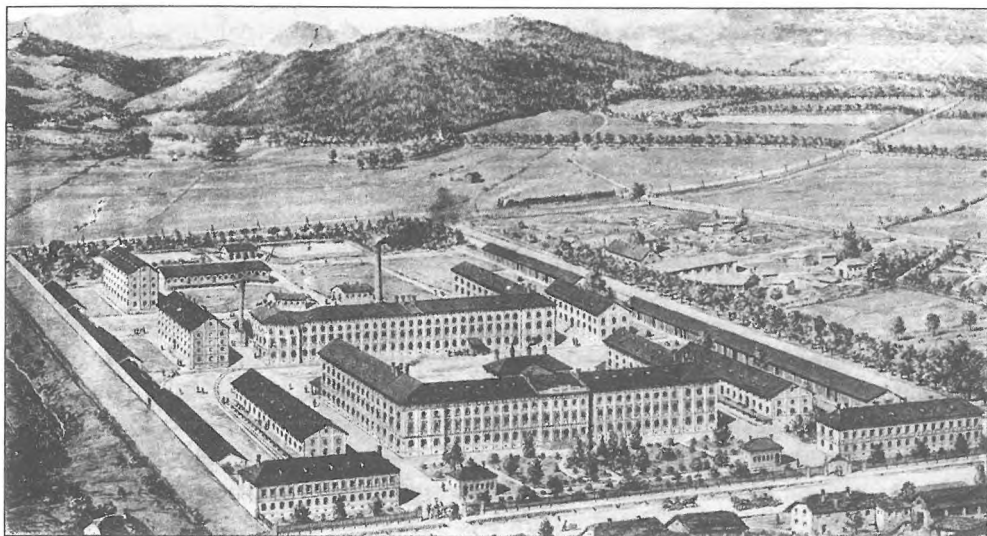
Najmanj sprememb v tem obdobju intenzivnejše industrializacije je doživela tekstilna industrija, nosilna panoga prvega obdobja, čeprav je res, da je bilo postavljenih še nekaj pomembnih obratov. Tako je leta 1885 začela obratovati bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču, leta 1886 so v Litiji postavili bombažno predilnico in leta 1899 v Ljubljani zgradili tovarno trikotaže. Oblačilna proizvodnja je ostala vse obdobje na obrtniški ravni.

Tudi industrija gradbenega materiala je bila razdrobljena na različne majhne obrate. V okolici večjih mest so delovale številne opekarne, tako Ljubljane, Celja in Maribora. Cementarne so bile postavljene v Mojstrani leta 1860, Trbovljah leta 1873 in Zidanem mostu. Gradbena podjetja so imela povsem lokalni značaj. Največje med njimi in omembe vredno je bila edinole Kranjska stavbna družba v Ljubljani, ustanovljena leta 1873.

Na zadnjem mestu, čeprav nikakor ne najmanj pomembne, prikazujem razvoj prehranske industrije. Razvila se je na predelavi kmetijskih pridelkov, žit, oljarij in hmelja. Od sredine stoletja so začeli postavljati parne mline, v Ljubljani je začel delovati leta 1859, v Ajdovščini leta 1867, v Kranju 1870 ter trije v okolici Celja na Teharjih, Spodnji Hudinji in na Ložnici. Varjenje piva se je do konca stoletja osredotočilo v industrijskih pivovarnah v Mariboru, Ljubljani in Laškem. Oljarne so postavili v Vevčah leta 1842, Domžalah leta 1877, po 1900 še v Britofu pri Kranju, Framu in Slovenski Bistrici. V Ljubljani je bila leta 1909 ustanovljena znana tovarna kavnega nadomestka Kolinska. V Brestanici pa so menihi trapisti ustanovili leta 1896 tovarno čokolade. V Izoli sta obratovali dve tovarni ribjih konzerv, ustanovljeni leta 1879 in 1882. Pomembni sta bili tudi črpališči mineralne vode v Rogaški Slatini in Radencih. Največji obrat v tej panogi pa je bila ljubljanska tobačna tovarna, ustanovljena leta 1871, tretji največji obrat med tridesetimi avstrijskega tobačnega monopola, ki je v vsem obdobju do prve svetovne vojne zaposloval tudi do 2000 delavcev, med njimi skoraj tri četrtine žensk. Po številu zaposlenih je bila med največjimi tovarnami na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Velika večina obratovalnic v tej panogi pa je ostala na obrtniški proizvodnji in z majhnim številom zaposlenih, pogosto je delal le lastnik sam.

Geografska razprostrtost industrializacije, če jo lahko tako označimo, ni bila enakomerna po slovenskih deželah. Večja je bila koncentracija posameznih obratov ob železniških progah, ob znamenitem industrijskem ipsilonu, med Mariborom in Trstom ter Ljubljano in Jesenicami. Tako so nastajala nova industrijska središča v Mariboru, v Celju s širšo okolico, v industrijsko - rudarskem bazenu ob Savi med Hrastnikom, Trbovljami in Zagorjem, v Ljubljani in Trstu s pomorstvom in industrijo. Drugi krak je segal na Gorenjsko do Jesenic. Zanimiva pa je vztrajna trditev vseh raziskovalcev, da niti Ljubljana, niti Maribor, niti Celje vse do prve svetovne vojne niso imeli prevladujočega industrijskega značaja in da je obrt v vseh treh hitro razvijajočih se mestih - med njimi mogoče najbolj presenetljivo v Mariboru - obdržala enakovreden položaj v neagrarni proizvodnji. Trdoživost obrtne proizvodnje je gotovo ena od presenetljivih značilnosti razvoja. Mirno zato lahko sprejmemo tezo, da je obrt vso obravnavano dobo dopolnjevala industrijo v več pogledih, bodisi kot pomožna servisna dejavnost, vir pridobivanja izurjenih delavcev, bodisi da so bile obrtne dejavnosti jedro novih industrijskih obratov.

Tobačna tovarna v Ljubljani ustanovljena 1871 je bila tretja največja tobačna tovarna v avstroogrski monarhiji. Zaposlovala je do 2000 delavcev, predvsem žensk.

Še en podrobnejši pogled na razvoj industrijskih in obrtniških panog nam pokaže nekaj opaznih posebnosti. Pet od šestih najbolj razvitih industrij in obrti je temeljilo predvsem na izkoriščanju naravnih bogastev, predelavi kmetijskih pridelkov in v generacijah akumuliranem znanju delavstva. Obenem je teh šest panog, to so bile rudarstvo, železarstvo, kovinska, lesna, živilska industrija in obrt ter gradbeništvo, med leti 1890 in 1910 zaposlovalo kar 80% vsega delavstva v celotni neagrarni proizvodnji. Zaradi načina organiziranja proizvodnje nekatere teh panog celo težko štejemo med industrijske. Take so gotovo bile oblačilne obrti in gradbeništvo, delno pa to velja tudi za prehrabeno industrijo. V letu 1910 pa je v njih delala dobra polovica vsega neagrarnega prebivalstva. Ne glede na to, da zaradi načina obdelave statističnih podatkov ne moremo izračunati posebej števila zaposlenih v industrijskih in posebej v obrtniških obratih, pa lahko na podlagi drugih virov sprecejšnje gotovostjo trdimo, da se je od druge polovice 19. stoletja pa vse do začetka prve svetovne vojne z obrtno dejavnostjo še vedno preživljala več kot polovica vseh zaposlenih v tem delu narodnega gospodarstva. Res pa je njihov delež v začetku našega stoletja začel hitreje padati.

Skozi kratek pregled industrializacije sem večkrat omenjala vlogo tujega kapitala. Kapital je bil eden od bistvenih dejavnikov tega procesa. Dejstvo je, da so imeli pri nas posebej med leti 1870 in 1890 vidno vlogo v industrializaciji tuji finančni zavodi. Razlog je preprost, ker slovenskih pač skozi vse stoletje ni bilo. Raziskovalci sicer omenjajo vitalnost in ekspanzivnost domačega kapitala, ki so ga akumulirali predvsem veletrgovci od sredine stoletja in vse do borznega zloma na Dunaju leta 1873. Hranilnice, tako nemške kot slovenske pa so pri investicijah v obrt in industrijo omejevali predpisi. Hranilnice so začeli ustanavljati leta 1820, najprej za deželo Kranjsko v Ljubljani, nato pa še deželni hranilnici za Koroško in Štajersko. V 60. letih so začeli ustanavljati tudi mestne in komunalne hranilnice, po letu 1870 še kmečke hranilnice in posojilnice. Prve delniške banke

na Slovenskem so bile ustanovljene pred borznim polomom. Bile so v nemških rokah, njihov vpliv pa omejen na Ljubljano in Maribor. Svoje podružnice pri nas so imele tudi nekatere tuje banke. Slovenski poskus prodora v nemški bančno finančni poslovni svet z ustanovitvijo Prve občne zavarovalne banke Slovenije leta 1871 se je končal klavrno, s stečajem. Izgube so morali pokriti slovenski delničarji. Razlogov za strah pred novimi bančnimi in finančnimi tveganji je bilo dovolj, po propadu Kranjske eskomptne banke samo osem let po njeni ustanovitvi leta 1876 pa je mejil skoraj na paniko. Šele na prelomu stoletij je bila ob pomoči češkega kapitala ustanovljena Ljubljanska kreditna banka. Leta 1905 so s slovenskim kapitalom v Trstu ustanovili še Jadransko banko. Dokaj hitro sta začeli prevzemati lastništvo nad industrijskimi podjetji. Kljub opisanim spremembam pa vlogo tujega kapitala, predvsem dunajskega, berlinskega in francoskega, najboljše pojasnijo izračuni, da je bil tuj kapital v letih najintenzivnejše kapitalne ekspanzije ob koncu 19. stoletja 7 do 8 krat močnejši kot domači, slovenski in nemški, in to razmerje se ni bistveno spremenilo niti po ustanovitvi obeh slovenskih bank v desetletju pred prvo svetovno vojno.

Dosežki procesa industrializacije vsekakor niso bili majhni. V drugi polovici 19. stoletja in letih pred prvo svetovno vojno je bila skoraj v celoti dograjena prometna, tako cestna kot železniška ter telekomunikacijska infrastruktura, začeli pa so se tudi bistveni premiki v energetiki. Razširjena uporaba parnih strojev, postavitve plinarn, sprva le za razsvetljavo mestnih ulic, ter gradnja prvih hidroelektrarn, je spreminjala miselnost tudi na tem pomembnem področju. Ustanovljena je bila vrsta novih industrijskih obratov ali pa v industrijske razširjene obrtne delavnice, ki so uspešno zakorakale na pot novega podjetništva. Na dobre osnove pa je bilo postavljeno tudi slovensko bančništvo. Na drugi strani pa so slovenski ekonomski zgodovinarji pa tudi analitiki tistega časa bili prepričani, da so slovenske dežele v okviru habsburške monarhije zaostajale zlasti za razvojem v avstrijskih in čeških deželah. To mnenje temelji na nekaterih dovolj znanih podatkih. Najbolj znano je dejstvo, da je bilo po podatkih avstrijske poklicne statistike po popisu prebivalstva iz leta 1910 na ozemlju današnje Republike Slovenije 66,6% vsega prebivalstva kmetijskega ter da sta poljedelstvo in živinoreja v letih pred prvo svetovno vojno še vedno dajala kar 60% nacionalnega dohodka. Temu moramo dodati še posledice agrarne krize iz zadnjega desetletja prejšnjega stoletja s kmečko zadolženostjo, begom ljudi iz vasi, ker se niso mogli zaposliti v novih industrijskih obratih ter drugih delih neagrarnega gospodarstva in posledično z izredno velikim izseljevanjem, evropskim in zunajevropskim, ki so ga Evropi lahko spremljali le še na Irskem in nekaterih vzhodnoevropskih regijah, Galiciji na primer. Kljub temu pa je treba poudariti, da sta obrt in industrija leta 1870 dajali zaposlitev 7,1% vsega prebivalstva, leta 1910 pa se je ta delež dvignil na 10,4%, skupaj je to bilo kar 84% povečanje. V istem obdobju se je prebivalstvo v slovenskih deželah dvignilo predvsem zaradi izredno velikega izseljevanja samo za četrtno.

Ne glede na to, kako ocenjujemo vse procese in dogodke v gospodarskem življenju Slovencev v zadnjih desetletjih njihovega življenja v Avstro - Ogrski, vseeno lahko ugotovimo, da so bili kar dobro pripravljeni na razmah industrializacije v novi državi, za katero so se odločili leta 1918.

LITERATURA

Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor 1984.

Jože Šorn: Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju. Jugoslovanski istorijski časopis 1969, št. 4, str. 136-141.

Jože Šorn: Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-929. Simpozij Mogersdorf 1978, Osijek.

Jasna Fischer: Odprtost slovenske industrije v letih pred I. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino 1994, str. 35-43.

Jasna Fischer: Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v Jugoslavijo. Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju. 1918-1945-1991. Ljubljana 1996, str. 13-21.

Andrej PANČUR*

SOCIALNA MISEL V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Industrializacija in socialni problemi v industriji, obrti in kmetijstvu

Socialno vprašanje je bilo eno najbolj perečih problemov 19. stoletja. Za te je bila v prvi vrsti kriva vedno večja industrializacija. Moderna industrija je tako ustvarila pojav industrijskega delavstva, ki je živel in delalo v zelo slabih pogojih. Zlasti sramotno je bilo delo otrok. Delavci so skoraj neprekinjeno delali po 14 in več ur. Delovni prostori so bili zelo nezdravi in delo mnogokrat nevarno. Za to naporno delo so prejeli minimalno mezdo, ki pogosto ni pokrila vseh življenjskih stroškov. Vendar je vsakdo, ki je delal, lahko bil srečen. Nezaposleni delavec, ki zaradi minimalne mezde ni imel nobenih prihrankov, je lahko izbral le med lakoto in beračenjem.

Industrializacija je zelo prizadela tudi male obrtnike. V nekaterih panogah obrtništva je industrijski način proizvodnje začel povsem izpodrivati samostojno obrt. Konkurenca zaradi industrije se je v Avstriji z vpeljavo obrtne svobode leta 1859 še zaostila. Stari, takrat že preživeti cehovski način proizvodnje je bil dokončno porušen. Prejšnjo relativno socialno varnost je zamenjala groba konkurenca, ki je eksistenčno ogrožala tako mojstre kot njihove pomočnike. Stalno jim je grozila nevarnost, da bodo zdrsnili na položaj industrijskih delavcev.

Liberalna svobodna konkurenca je prav tako ogrožala kmete. Zemljiška odveza jim je leta 1848 res prinesla svobodo, vendar z njo tudi velike denarne obveznosti in vedno višje davke. Z industrializacijo so kmetje vse bolj izgubljali tudi prej tako pomembne postranske zasluge (domača obrt, prevoznništvo). Železnica je v deželo pripeljala poceni tujo konkurenco. Zaradi pomanjkanja kreditov in oderuških posojil se je vedno bolj večala zadolženost. Novosti so se v konservativnem kmečkem okolju le počasi širile.

Liberalno obdobje

(petdeseta do sedemdeseta leta 19. stoletja)

Z zmago liberalne gospodarske misli je država vse manj posegala na področje sociale. Za liberalizem je bil odnos med delodajalci in delojemalci stvar prostega pogajanja obeh strank, kamor država ne sme posegati. Tudi cena dela se s ponudbo in povpraševanjem oblikuje na svobodnem trgu. Zato se nihče ne sme vmešavati v pogajanja med "svobodnim" ponudnikom dela in svobodnim povpraševalcem po delu. V resnici je bila stvarnost povsem drugačna od tega liberalnega ideala. Pogajalski položaj delavcev, ki si niso mogli privoščiti brezdelja, če

* Zgodovinar, mladi raziskovalec.

so hoteli preživeti, je bil vedno podrejen. Le redki so bili primeri, ko se je po liberalni doktrini država lahko vmešala v to igro ponudbe in povpraševanja (zaščititi otroškega dela).

Liberalna socialna misel - samopomoč

Vsi liberalci niso v en glas zagovarjali tega grobega kapitalizma. Mnogi so se zavedali težkega položaja nižjih družbenih slojev. Vendar so bila njihova zdravila za socialne bolezni še povsem liberalna. V tem času je bila med liberalci, konservativci in socialisti še močno razširjena razsvetljenska misel o pomembnosti izobrazbe za gospodarski razvoj posameznika in naroda. Tudi na Slovenskem ni bilo nič drugače. Izobrazbi sta zelo velik pomen dajala tako konservativec Janez Bleiweis kot liberalec Ivan Geršak. Liberalno verovanje v moč izobrazbe je bilo celo tako veliko, da so liberalci socialno vprašanje pogosto omejili le na vprašanje izobrazbe. Samo s primerno (liberalno) izobrazbo se bo lahko delavec povzpел v meščanski stan. S pomeščanjem revolucionarnega proletariata bo nato rešeno tudi socialno vprašanje.

Tisti liberalci, ki se niso zanašali le na izobrazbo, so rešitev iskali v samopomoči delavcev, obrtnikov in kmetov. Ker so liberalci prisegali na samoregulacijski svobodni trg, so odklanjali vsako vmešavanje v gospodarske odnose. Vendar ni nič narobe, če posamezniki proti sovražni konkurenci združijo svoje moči in to s pomočjo najrazličnejših združnih organizacij. Liberalna ideja samopomoči je prišla najbolj do izraza pri Hermannu Schultze-Delitzschu. Odločno je odklanjal politično borbo delavcev kot sredstvo za izboljšanje socialnega položaja. Namesto tega je priporočal ustanavljanje hranilnih, konzumnih in produktivnih zadrug. Njegove ideje so imele v Avstriji zelo velik vpliv. Tudi prve posojilnice, ki jih je v sedemdesetih letih na Slovenskem začel ustanavljati Josip Vošnjak, so temeljile na njegovih načelih, ki so bila prilagoljena slovenskim razmeram.

Nekateri liberalci so na socialnem področju posegli še veliko dlje. Tako imenovani liberalni demokratje so se dobro zavedali nemogočih življenjskih razmer delavcev in propadanja obrtnikov in kmetov, ter so zato zahtevali socialne reforme. Vendar so bili ti glasovi med liberalci takrat še v veliki manjšini. Mnogi liberalni socialni zakonski predlogi preprosto niso šli skozi parlamentarno proceduro. Izboljšanje delovnih pogojev je bilo še naprej stvar prostih pogajanj med delavci in delodajalci.

Socialistična socialna misel - državna pomoč in revolucija

Liberalni socialni nazori so v 60. letih dobili močnega nasprotnika v socialistični misli. Ideje Karla Marxa takrat v Avstriji še niso imele mnogo privrženecv. Veliko večji vpliv je imel Ferdinand Lassalle. Zanj je bila gola samopomoč za delavce samo iluzija. Ker so delavske mezde zadoščale le za golo preživetje, je pri ustanavljanju zadrug zahteval odločno pomoč države. Prvi korak pri uresničitvi tega cilja naj bi bila splošna in enaka volilna pravica. Šele z volitvami bi lahko proletariat tako vplival na državo, da bi mu pomagala pri graditvi združne organizacije. S tem bi delavci postali svoji delodajalci. V nasprotju z libe-

ralnimi pričakovanji se s tem delavci ne bi pomeščanili, temveč bi odpravili izkoriščevalski meščanski razred. Te Lassallove ideje so se konec 60. let v Avstriji najbolj očitno kazale v mnogih delavskih izobraževalnih društvih. Tudi v ljubljanskem so leta 1872 lassallovci povsem izrinili pristaše liberalne samopomoči.

V sedemdesetih letih je začela v začetku uspešna delavska organizacija pod pritiski policijskega nasilja in gospodarske krize razpadati. Delavci so se razcepili na zmerno in radikalno skupino. Prvi so si še kar naprej prizadevali z legalnimi sredstvi spremeniti obstoječi družbeni red. Radikalni delavci pa so nasprotno to hoteli doseči po nasilni poti. Takratno Avstrijo so tako kot skoraj celo Evropo pretresali anarhistični atentati, policijske aretacije in odmevni sodni procesi. Tudi slovensko ozemlje je bilo s procesom proti voditeljem ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva leta 1884 v Celovcu sestaven del teh burnih časov. Z "rdečim terorjem" se je po državi vse bolj širil strah pred "rdečo nevarnostjo".

Konservativna katoliška socialna misel in rojstvo krščanskega socializma

Tretji izvir takratne socialne misli v Avstriji so bili katoliški konservativci. Ti so se proti perečim socialnim problemom še borili s starimi sredstvi, ki so temeljila na karitativni dejavnosti in krščanski moralni vzgoji. Prepričanje, da je morala, ki ne temelji na katoliškem nauku, kriva za večino gospodarskih težav, je živelo skozi vse obravnavano obdobje. Po katoliškem prepričanju so moralna in gospodarska vprašanja tesno povezana z vero. Za gospodarske težave slovenskega prebivalstva je tako kriva kmečka nečimrnost, zapravljalnost, prebahave dote, kupovanje tistega, kar se je prej izdelovalo doma, pogubno pijančevanje, pretirano igranje loterije, pohujšljivi plesi, malopridni kmečki posli, nadležni berači, neskromni delavci in podobno.

Vendar je sčasoma tudi v katoliški konservativni svet vse bolj prodiralo spoznanje, da je za izboljšanje socialnega stanja ogroženih slojev obstoječo družbo treba tudi spremeniti, se pravi reformirati. Za vse težave tedanje dobe naj bi bil kriv brezbožni liberalizem. Ta je s poudarjanjem neomejene svobodne konkurence dal kapitalizmu v roke tako veliko moč, da je lahko zaslužnil celotno družbo. Liberalna svoboda je tako le svoboda izkoriščevalskega kapitala.

Antiliberalizem, antikapitalizem in tudi antisemitizem so bile glavne značilnosti novega katoliškega konservativizma, ki si je prizadeval za socialne reforme. Duhovni oče tega gibanja je bil nemški škof Wilhelm Ketteler. V prvi polovici sedemdesetih let so se te ideje začele širiti tudi po Avstriji, kjer je bil vodilni figura Karl Vogelsang. V začetku so bile njegove ideje omejene na ozek krog ljudi, ki so se zbirali na Dunaju in so v veliki meri pripadali konservativnemu plemstvu. Vendar so kljub svoji maloštevilnosti imeli velik vpliv na konservativno socialno zakonodajo osemdesetih let. Šele v tem desetletju so se te ideje začele bolj intenzivno širiti, tako da je sčasoma to konservativno gibanje preraslo v krščanski socializem.

Med Slovence so se te ideje širile prek časopisja in z bivanjem nekaterih Slovencev na Dunaju. V osemdesetih letih jih je s pomočjo številnih člankov vneto zagovarjal duhovnik Ivan Belec. Vendar so njegovi članki ostali skoraj neopaženi. Posamezne krščanskosocialne ideje so sicer zagovarjali različni pisci,

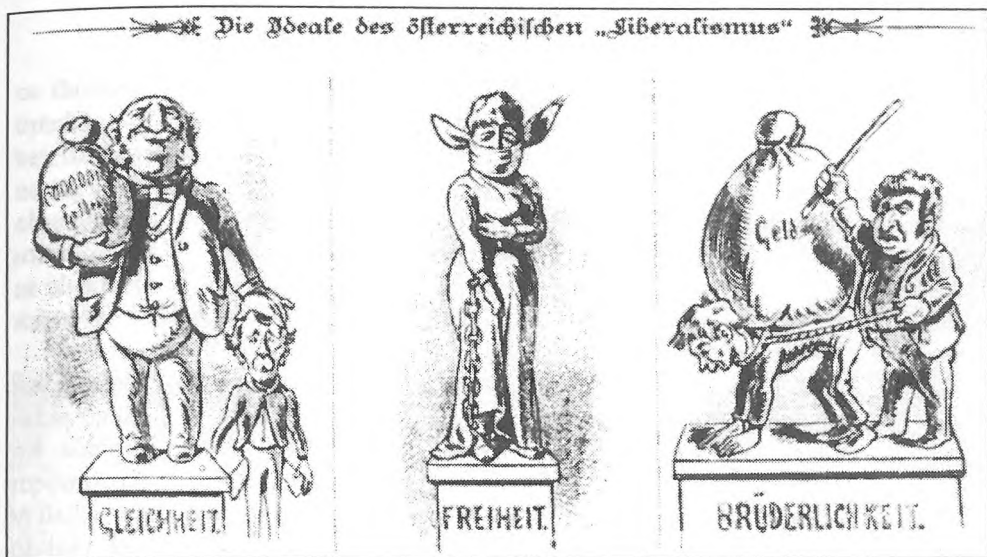
vendar jih nikoli niso strnili v celoto. Šele na prehodu iz 80. v 90. leta se je teh idej sistematično oprijela mlajša katoliška duhovščina, med njimi zlasti Janez Evangelist Krek, Andrej Kalan in Ignacij Žitnik. Pri tem je treba tudi poudariti, da vsi konservativci niso bili katoliško naravnani. Kot naš Janez Bleiweis jih je veliko še pripadalo staremu razsvetljskemu jožefinizmu. Šele v 80. letih je tudi v teh konservativnih krogih nastopilo ponovno "pokristjanjenje".

Osnova vsem tem konservativnim socialnim idejam je bila sprememba individualistične liberalne družbe v kolektivistično harmonično stanovsko družbo. Vzor za to družbo so iskali v srednjeveški stanovski družbi, seveda prilagojeni modernim razmeram. Za konservativce sta bila najpomembnejša kmečki in obrtniški stan, ki naj bi bila glavno zagotovilo za ohranitev katoliških konservativnih nazorov v družbi. Če padeta ta dva stanova, bo tudi celotna družba padla v brezverski socializem. Brezverski liberalizem je tako le prehodna stopnja na poti do zmage proletariata. Zato je treba za vsako ceno premagati liberalizem in s socialnimi reformami utrditi srednji stan. Nevarnost delavske revolucije je kratkoročno treba odpraviti s socialnimi reformami, dolgoročno pa z združenjem delodajalcev in delojemalcev v skupen stan.

Zavzemanje konservativnih reformatorjev za delavce in nižji srednji sloj je bilo včasih tako močno, da so liberalci marsikaterega visokega konservativnega plemiča in duhovnika označili za rdečkarja. Med liberalci je vel pravcati prastrah pred morebitno povezavo teh nasprotnikov v boju proti liberalni prevladi. Zato se je takrat končal skupni boj liberalcev in delavcev proti prevladi absolutistične države in katoliške cerkve.

Gospodarska kriza (1873-1896) in poraz liberalne misli

Gospodarska kriza iz leta 1873, ki je prerasla v dolgotrajno depresijo, je s prestola dramatično vrgla prevlado liberalnih idej. Zaradi krize je bilo vedno več delavcev brezposelnih. Slab položaj obrtništva in kmetijstva se je še poglobil. S to krizo je bilo konec liberalne utvare o neprestanem gospodarskem in družbenem napredku. Omajano je bilo zaupanje v samozdravilno moč liberalnega tržnega gospodarstva. Liberalni gospodarski nazori so se izkazali za napačne in liberalizem je dramatično pričel izgubljati svojo moč. Nasprotno pa so postali močnejši konservativni nazori, ki v času vsesplošnega napredka niso mogli priti do izraza. Uveljavil se je protekcionizem. Celo liberalci so sedaj zahtevali državno vmešavanje v gospodarstvo. Država je tako začela poddržavljati obstoječe železnice in graditi nove, z velikimi subvencijami je podpirala industrijo in poskušala rešiti borzo, predvsem pa je posnemala druge evropske države (zlasti Nemčijo) in stopila na pot omejevanja svobodne trgovine z višanjem carin.

Prikaz liberalizma kot so ga videli njegovi idejni nasprotniki. Prva sličica prikazuje liberalno razumevanje enakosti, druga svobode in tretja bratstva.

Obdobje konservativnih socialnih reform (osemdeseta leta)

Liberalci so se morali umakniti z oblasti šele leta 1879, ko je vlado prevzel Eduard Taaffe. Iz množice konservativnih in nacionalnih slovanskih strank, ki jih je večinoma združeval le strah pred ponovnim prihodom liberalcev na oblast, je uspel sestaviti učinkovito koalicijo. Z njeno pomočjo se je obdržal na oblasti polnih 14 let. Ker je stabilnost njegove vlade temeljila tudi na konservativcih, med katerimi so imeli velik vpliv konservativni katoliški reformatorji, je moral ugoditi njihovim željam in izpeljati socialne reforme. Z njimi naj bi okrepili srednji stan (obrtnike in kmete) in spodnesli konkurenčna krila industrijskemu kapitalizmu. Ker je večina industrialcev takrat podpirala opozicijski liberalni tabor, so vladne stranke brez težav podprle predlagane socialne reforme, s katerimi so omejili predvsem konkurenčnost industrije nasproti obrti.

Vendar vladne stranke reform niso podprle le zaradi teh razlogov. Bili so tudi čisto politično preračunljive. Da bi namreč Taaffe lahko okrepil svojo šibko večino v državnem zboru, je leta 1882 izvedel volilno reformo, pri kateri je za toliko znižal volilni cenzus (iz 10 na 5 gld.), da so tudi manj premožni obrtniki in kmetje dobili volilno pravico. Najboljša vaba, s katero bi lahko ujeli na trnek te nove volilce, so bile prav zahtevane socialne reforme. Tudi večina liberalcev je prav zato postala vneti zagovornik teh in še veliko bolj radikalnih reform.

Delavci so bili tudi s to volilno reformo izključeni iz volilnega sistema. Vendar je bilo zaradi takratnega velikega strahu pred rdečo nevarnostjo delavce prav tako treba umiriti. Pri tem so po nemškem zgledu uporabljali dvojno strategijo - politiko korenčka in palice. Po eni strani so hoteli grozečo nevarnost umiriti s policijskimi ukrepi, po drugi strani pa s socialnimi reformami.

Reforme v prid obrtnikom

Za konservativce so imele težave obrtnikov prednost. Proti obrtni svobodi so se obrtniki v prvi vrsti nameravali boriti z uvedbo dokaza o izučenosti. Obrtni zakon iz leta 1859 sje imel kar se da malo zapovedi in prepovedi o tem, kdo vse lahko opravlja posamezno obrt. Na široko so odprli vrata za vse ljudi, ki so se želeli lotiti obrtništva. Prosto obrt je lahko opravljal vsakdo, ki je imel pravico, da sam upravlja svoje premoženje in pri tem še ni bil kaznovan. Za začetek delovanja je zadostovala zgolj prijava. Poleg velike večine prostih obrti so obstajale še nekatere obrti, za katere je bil z ozirom na javnost potreben dokaz o usposobljenosti ali oblastvena koncesija.

Ta zakon je spodbudil nastanek novih proizvodnih obratov, ki so ostro konkurirali že obstoječim. Huda je bila konkurenca tovarn, ki so enako blago izdelovale veliko ceneje kot obrtniki in so tudi lažje prišle do potrebnega kapitala. Ko je nato nastopila še gospodarska kriza z manjšim povpraševanjem in padanjem cen, se je položaj obrtnikov še poslabšal. Ogroženi obrtniki so rešitev iskali v omejevanju svobodne konkurence. Predvsem jih je motilo to, da je lahko vsakdo odprl obrt, čeprav se obrti sploh ni izučil in tako ni šel po do takrat običajni poti, ki je prek vajenca in pomočnika vodila do samostojnega obrtnika. Zato so zahtevali, da lahko obrt odpre le tisti, ki se je obrti tudi zares izučil in ima o tem potreben dokaz.

Drugi problem obrtnikov so bile obvezne obrtne zadruge. Obrtni zakon iz leta 1859 je sicer predvideval ustanavljanje obrtnih zadrug, v katere se morajo včlaniti vsi obrtniki določene stroke. Vendar tega zakona dejansko niso nikoli izvrševali. Zato so obrtniki zahtevali nov zakon, po katerem bi imele nove obvezne obrtne zadruge veliko večja pooblastila. Obrtniki - mojstri so pri tem še zahtevali, da bi imeli le oni pravico soodločati pri vodenju zadrug, čeprav bi morali biti člani tudi pomočniki in vajenci.

Pod pritiskom močnega obrtnega gibanja, v katerem so aktivno sodelovali tudi slovenski obrtniki, je leta 1883 končno izšla prva obrtna novela, ki je urejala področje obrtništva. Z njo so odpravili obrtno svobodo. Poleg svobodnih in koncesijskih obrti so uvedli še obrtniške obrti, ki so po številu odločno prevladovali. Kdor je hotel opravljati eno od obrti, je moral predložiti dokaz, da se je tiste obrti tudi izučil. Poleg tega je obrtna novela uvedla obvezne obrtne zadruge z velikimi pristojnostmi. Vendar ta določila niso veljala za tovarne, se pravi za zaključene proizvodne prostore, v katerih je zaposlenih 20 ali več delavcev in uporabljajo stroje kot nujno potrebni del proizvodnje.

Zaradi prednosti industrijske proizvodnje so nekatere obrti v primerjavi z industrijo kljub svojemu privilegiranemu položaju še kar naprej pešale. Zato so obrtniki zahtevali še večje privilegije. Čeprav jim je šla vlada zelo na roke (nižji davki, delavska socialna zakonodaja za pomočnike ni veljala), jim v vsem vseeno ni mogla ugoditi. Zavedala se je, da je pri industrijski proizvodnji kapital pomembnejši od formalne izobrazbe in zato ni nikoli vpeljala dokaza o izučenosti za lastnike tovarn.

Reforme v prid delavcem

Drugi socialni problem, ki so ga poskušali rešiti z reformami, je bilo delavsko vprašanje. Delavcem so kot korenček ponudili obsežno socialno zakonodajo, s katero se je takratna Avstrija uvrstila ob bok državam z najboljšo socialno zakonodajo. Vendar s to zakonodajo niso bili zaščiteni prav vsi delavci, temveč le obstoječemu družbenemu redu najbolj nevarni industrijski delavci. Zaradi lastnih interesov so konservativni obrtniki, kmetje in veleposestniki iz nje izključili obrtne in kmetijske delavce, čeprav je bil njihov socialni položaj praviloma še veliko slabši kot položaj tovarniških delavcev.

Delo otrok je bilo v 19. stoletju običajno. Otroci so delali ponoči ob soju petrolejk.

Leta 1883 so bili uvedeni obrtni ali bolje rečeno industrijski inšpektorji. Ti inšpektorji so redno pregledovali socialno stanje v tovarnah in pri tem preverjali, ali se vodstva tovarn drže predpisanih zakonov. Čeprav so bila njihova sredstva in pristojnosti še zelo omejeni, so vendar pomenili velik korak naprej v smeri zaščite industrijskega delavstva. Že naslednje leto so izšli zakoni za zaščito rudarjev. Leta 1885 je nato izšla druga obrtna novela, mejni kamen avstrijske delavske zakonodaje. Z njo je bil prvič omejen delovni čas na največ 11 ur dnevno pri šest dnevnem delovnem tednu. Otroško delo do 12. oziroma 14. leta je bilo prepovedano. Mladoletnikom (14. - 16. leto) in ženskam ni bilo več treba opravljati nočnega in prenapornega dela. Nosečnicam je bilo dovoljeno varstvo za štiri tedne po rojstvu otroka. Plačo so morali delavci dobiti v denarju in ne v blagu.

Sedaj je bilo na vrsti zavarovanje, ki so ga večinsko financirali delodajalci in v manjši meri delavci. Leta 1887 je tako izšel zakon o nezgodnem in leta 1888 o bolniškem zavarovanju. Leta 1889 je bilo tudi ponovno urejeno delavsko zavarovanje za rudarje.

Reforme v prid kmetom

Kmetijske reforme so potekale ločeno od zgornjih reform v okviru obrtnih novel. Zadolženost kmetij je bila takrat največji problem, ki je mučil kmete. Zadolženost seveda ni povzročila krize, temveč je bila le njen najbolj očitni zunanji pojav. Z naraščajočo agrarno krizo v 70. letih je potreba po kreditih vse bolj naraščala, kar je bilo ob pomanjkanju omejevalnih zakonov naravnost idealno okolje za bohotenje oderuštva najhujše vrste. V pretežno agrarnih slovenskih deželah s slabo razvitimi denarnimi ustanovami in slabimi možnostmi za primeren zaslužek je bilo težko dobiti primerna posojila. Zato si je kmet v stiski prepotrebni denar izposodil pač kjerkoli ga je že dobil. Posojila z nekaj sto procentnimi letnimi obrestmi niso bila nobena redkost. Ker je bil donos zastarelega kmetijstva daleč pod višino obresti, so bile kmetije iz leta v leto vse bolj zadolžene. Ko kmet ni mogel več poravnati svojih obveznosti je bila kmetija prodana na javni dražbi. Iztržene vrednosti so bile večinoma zelo nizke in v javnost se je vse bolj zarezovala podoba bobna, ki razglša dražbo in izgon poštene kmečke družine z rodne grude.

Nova vlada si je zato pod pritiskom javnega mnenja vse bolj prizadevala, da z zakoni poseže v neomejeno konkurenco ponudbe in povpraševanja na področju bančništva. Državni zbor je leta 1881 ponovno uvedel zakone, ki so prepovedovali previsoke obrestne mere. Vendar kljub pričakovanju to problema previsokih obrestnih mer za kmetijstvo ni odpravilo. Kmet je preprosto potreboval cenejše kredite. Te so mu lahko dale le posojilnice, v katere bi kmetje s skupno močjo vplačevali deleže in od katerih bi tudi dobili posojila. Vendar se pri tem kmet ne more zanašati le na samopomoč, temveč tudi na državno podporo. Vlada je zato uslišala kmetove želje in začela z zakoni spodbujati ustanavljanje posojilnic. V nasprotju z liberalnimi zadrugami po sistemu Schulze-Delitzsch nove zadruge po sistemu Raiffeisen niso izključevale državne pomoči. Bile so tudi veliko bolj centralizirane in demokratično vodene. In prav nastanek široke mreže posojilnic, za katere je na Slovenskem zaslužen predvsem Janez Evangelist Krek, je skupaj z novo gospodarsko konjunkturo konec stoletja pripeljal do popuščanja dolžniške krize.

Za enega od glavnih vzrokov za propadanje kmetijstva so razglasili takrat veljavno dedno pravo. Pristojbine, ki so jih morali ob dedovanju plačati dediči, so bile precej velike. Še več, po takratnih zakonih se je kmetija ob smrti posestnika brez oporoke razdelila na enake deleže med vse potomce. S tem je kmetija razpadla na majhna posestva, nezmožna preživetja. Običajno je takrat eden od dedičev prevzel kmetijo in ostalim dedičem izplačal njihov delež v denarju. Ker pa ni imel potrebnega denarja, je bil že na samemu začetku obremenjen s tako rekoč neizplačljivim dolgom. Zato je bilo treba prenarediti dedno pravo tako, da bi glavni dediči lahko gospodarsko preživeli in ostali dediči ne bi bili preveč oškodovani.

Takrat zelo popularna in večkrat omenjena rešitev za ta problem so bili kmečki domovi. To naj bi bile kmetije takšne velikosti, na katerih bi lahko kmečka družina dostojno živela in ki se je ne bi smelo razkosati, bodisi z dedovanjem ali odprodajo kos za kosom. Takšna kmetija bi bila lahko zadolžena le do določene še sprejemljive meje. Vendar vlada nikoli ni uzakonila takšnih kmečkih domov, čeprav je odločno posegla tudi v ta problem. Že leta 1883 je izdala komasacijski zakon, s katerim naj bi pospešili združevanje raztresenih zemljišč za lažjo obdelavo. Leta 1889 je nato izšel nov zakon o dedovanju kmetije, ki pa so ga morali sprejeti še deželni zbori prilagojenega za vsako deželo posebej. Povrhu so sodišča še naprej priznavala v deželi običajno dedno pravo. Zato je problem drobljenja zemljišča ostal na dnevnem redu kmetijske politike.

Obdobje množičnih strank

Konec 80. let so se vse bolj uveljavljale stranke, ki se niso več obračale na elito meščanskih volilcev, temveč na ljudske množice. Svojo glavno moč so črpale iz nezadovoljstva teh množic z družbenim in gospodarskim stanjem v državi. Njihovi volilni programi so zato vsebovali jasne obljube o spremembah, ki jih bodo izvedle v korist množice.

Iz konservativnih vrst so zato v tem času izšle krščansko socialne stranke, ki so svojo moč iskale v od kapitalizma ogroženem srednjem razredu. Svoj socialni program so glasno obelodanile na drugem avstrijskem katoliškem shodu leta 1889 na Dunaju, odmevno potrditev pa je ta program dobil leta 1891 z delavsko okrožnico papeža Leona XIII. Shod in okrožnica sta imela tudi odločujoči vpliv pri nastanku socialnega programa katoliške Slovenske ljudske stranke. Prav v tem času je spet zaživela tudi avstrijska socialdemokratska stranka. Po usodnem sporu med radikalno in zmerno strujo je leta 1888/89 Victorju Adlerju na kongresu v Hainfeldu uspelo združiti stranko. Stranka se je zlasti zavzemala za osemurni delovnik in predvsem za splošno in enako volilno pravico, s pomočjo katere bi prišli na oblast. Temu gibanju so se aktivno pridružili tudi Slovenci, ki so leta 1896 ustanovili celo lastno stranko.

Nacionalizem je bil glavni dejavnik, ki je navduševal takratne množice. Ostri nacionalni boji so bili stalnica takratne politične scene. Ti boji so skoraj onemogočili normalno delovanje državnega zbora. Zato je državna birokracija prevzela inicijativo pri oblikovanju novih socialnih reform. Nove reforme so pri tem le nadgrajevali na temelj iz 80. let.

LITERATURA

- Granda Stane: I. in II. slovenski katoliški shod. Missiev Simpozij v Rimu. Celje 1988, str. 95-109.
- Lukan Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, str. 110-122.
- Perovšek Jurij: Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, str. 17-34.

- Perovšek Jurij: Prilagoditev Schulze-Delitzschevih združnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895. Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 5-13.
- Rozman, Franc: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1979.
- Vodopivec Peter: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike. Ljubljana 1983, str. 25-41.
- Vodopivec Peter: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80 let 19. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, 1987, št. 1-2, str. 7-32.

Andrej STUDEN*

MODERNIZACIJA NAČINA ŽIVLJENJA NA PRELOMU STOLETJA

"Tekom devetnajstega stoletja je stroj - v najširšem pomenu - spremenil lice zemlji, določil razvoj človeštva ter vplival na delovanje kolikor le mogoče. Skoraj tako zelo, kakor so kdaj zamogli vera, jezik, šege in običaji. Kajti ne samo, da preprega in obdaja neskončna mreža železnic in telegrafskih žic dežele in morja, ne samo, da je stroj izvabil elektriki njene speče moči, postal je splošno središče, okoli katerega se sučejo misli in interesi človeštva. Od njegovega razvoja in širjenja se pričakuje nova kultura, sprijaznjenje idealističnega in realističnega svetovnega naziranja. Oziraje se na faktične izpremembe, katere je povzročil, so mogle vedno bolj rasti nade in zahteve tehnikov."

Tako je pisec podlistka z naslovom Tehnika kot svetovna moč v Slovenskem narodu leta 1903, torej takrat, ko je bilo stoletje še mlado, slavil (podobno kot drugod v razvitejšem zahodnem svetu) napredek. Takratni človek seveda ni računal na stalen napredek in na napredek brez težav. Evropa je na prelomu stoletja pravkar prebolela globoko depresijo. Konservativne sile so nekako poskušale zavirati prodor k novemu, izbruh v moderno. Toda znanost in tehnika sta kot odločilni gonilni sili napredka obljubljali, da bosta človeštvo popeljali v boljši svet. Tako so takratni ljudje zahodnih dežel, kjer sta vladala pravica in zakon ter razen v republikanski Franciji z auro pravičnosti in dobrotljivosti ovenčani monarhi, vsaj verjeli. Piscu omenjenega feljtona se je celo zapisalo, da tehniki velika in čudežna dejanja, ki jih je storila, in nova, h katerim se pripravlja, dajejo vso pravico do njene samozavesti kakor tudi do njenih zahtev. V napovedih in slutnjah omenjenega feljtonista z začetka stoletja je bilo torej čutiti zmagozlaslavno zaupanje v čudeže tehnike, ki bo človeštvo popeljala v novo kulturno industrijsko dobo, v evforičnem zaupanju v vsesplošni napredek se ni niti zavedal dolgoročnih posledic, npr. ekoloških katastrof, kot so se jih zavedli kasneje in se jih zavedamo dandanašnji.

Ljudje so na prelomu stoletja tudi verjeli, da bodo napredki v znanosti in tehniki povzdignili z naraščajočim življenjskim standardom na višjo civilizacijsko raven tudi kmečke, neizobražene množice zunaj Evrope in Severne Amerike. Mislili so, da bodo Evropejci in njihovi potomci s kolonialnim podjarmljenjem azijskih in afriških ljudstev razširili zahodno civilizacijo na ves svet. V zahodno zavest se je mlado stoletje zasedrilo s pričakovanjem vsesplošnega napredka.

Napredek, kamorkoli se ozreš, pa naj bo to Pariz ali Berlin, Dunaj ali London, New York ali Sydney. Tehnični in znanstveni razvoj sta naredila življenje prijetnejše. V desetletjih okoli preloma stoletja je eno odkritje ali iznajdba sledilo drugemu - tako hitro, da so mnogi celo menili, da ni ostalo nič več novega, kar

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

bi se dalo odkriti ali iznajti. Ta predstava seveda ni bila tako absurdna, kot zveni, saj prva polovica 20. stoletja dejansko ni prinesla veliko temeljnih in revolucionarnih novih odkritij. Avtomobil je npr. najboljši primer vse 20. stoletje zajemajočega nadaljnjega razvoja in izboljšav nekega produkta, ki je bil iznajdba konca prejšnjega stoletja. Hitrejši in ugodnejši motorizirani promet, pa naj gre za čez 100 kilometrov dolge razdalje ali pa samo za vožnjo iz predmestja do delovnega mesta, je spremenilo življenje (denimo, človeku ni več treba prebivati v utesnjenih, nezdravih razmerah neposredno pri tovarni).

Množični pa so postali tudi drugi izdelki, ki so si jih sprva lahko podobno kot avto privoščili le premožni posamezniki - radio, telefon, električna, angleško stranišče z moderno kopalnico, letalo ipd. Luksuzni artikli peščice bogatih so tekom 20. stoletja postali množični artikli malega sveta, spremenili in posodobili so življenjski stil našega stoletja.

Še proti koncu 19. stoletja je tudi v industrijskih deželah nešteto revežev umiralo ob epidemijah tifusa in kolere, katerih žarišča so bili prenaseljeni slumi s pomanjkanjem zdravstveno neoporečnih sanitarnih naprav. Za ponazoritev si izberimo npr. pristaniško velemesto Hamburg, ki je konec prejšnjega stoletja na eni strani odražalo stanje bogastva in blagostanja, ki je bilo navzven vidno v imenitnih in mogočnih stavbah kot so banke, borze, trgovske zbornice in mestna hiša. Skratka. Cvetoče mesto bogatih in uspešnih trgovcev, bankirjev in ostalih premožnih meščanov. Toda medtem ko so z elektriko razsvetljene ulice poslovne delata mesta kar sijale, so se na drugi strani, v revnem predelu mesta, stiskali mestni reveži v tesnih, prenapoljenih in umazanih, srednjeveško nesnažnih četrtih. Poleti 1892 je izbruhnila kolera in pobrala je na tisoče žrtev. Podobno kot druga velemesta na prelomu stoletja kaže tudi Hamburg na prelomu stoletja takšne izjemne razlike, ki jih dandanes srečamo v deželah v razvoju, v mestih kot sta, denimo, Kalkuta ali Rio de Janeiro.

Toda človek je razvil učinkovitejše metode in terapije za preprečevanje in zdravljenje bolezni. Te terapije, ki v veliki meri koreninijo že v prejšnjem stoletju, so bile v novem stoletju uvedene najprej v zahodnih deželah, kasneje pa tudi v drugih delih sveta. Seveda je znano, da so smrtonosne epidemije kolere, tifusa ali pa malarije še vedno močno razširjene v t. i. nerazvitih deželah. Tako je napredek medicine, ki ga je zahodni svet užival v letih ok. 1900, v preostalih delih sveta ostal še vedno samo upanje. Na Zahodu je postalo jasno, da lahko epidemije kolere ali pa tifusa premagamo s preskrbo s čisto vodo, z urejeno kanalizacijo in odvozom smeti. S cepljenjem se je svet našega stoletja znebil samo ene nadloge, namreč črnih koz, ki so še v prejšnjem stoletju strašile po Evropi in drugod ter terjale svoj smrtni davek. Za 20. stoletje še omenimo, da je napredek medicine pomenil tudi revolucijo povprečne življenjske dobe.

Napredek pa je seveda imel tudi svojo ceno. Krčilo se je število podeželskega prebivalstva, naraščalo pa je prebivalstvo mest. Ogromne tovarne so postale že konec 19. stoletja najuspešnejša mesta proizvodnje in s tem modeli za prihodnost. Znanstvene metode so bile uvedene povsod, tudi pri upravljanju podjetij. Skrbelo se je za kar najbolj učinkovito in seveda tudi cenovno najbolj ugodno uporabo delovne sile. Delo je bilo odslej vedno bolj enostavno in s tem je število nekvalificirane delovne sile vedno bolj naraščalo, upadalo pa je število

tistih, od katerih se je zahtevala tudi določena izurjenost ročnega obrtnega dela, torej kvalificiranih delavcev in delavk. Delavci so že v zgodnjem 20. stoletju začeli s pomočjo tekočega traku in njegovo monotonijo ter s točno določenim delovnim ritmom postajati sestavni del stroja - in s tem tudi nadomestljivi z nadaljnjim razvojem strojev.

Vse kar sem doslej povedal, je seveda le nekaj razmislekov o času ok. 1900, in le nekaj potez, ki označujejo zadnji dve stoletji. Dodam naj, da preobrati, ki nastopijo še v mladem 20. stoletju, niso dosegli vseh ljudi istočasno. Medtem ko so mnogi živeli še skoraj kot v srednjem veku, so drugi pravkar stopili v obdobje tehnike; imeli so tekočo vodo, električno razsvetlavo v hiši, vozili so avto, telefonirali. Čas na prelomu stoletja je v tako malo letih prinesel toliko sprememb, da sta mesto in podeželje ter bogati in revni bolj kot kdajkoli prej živeli v različnih časovnih obdobjih. Za ponazoritev: na podeželju se je skozi mnoga stoletja komajda kaj spremenilo, nato pa je s prihodom elektrike, telefona, avtomobilov, traktorjev in kosilnic prišlo do hitrih sprememb, ki so poskrbele za drugačne življenjske ritme, pa tudi za manj trden obstoj.

Ljubljana v prihodnosti, razglednica iz let okoli 1910.

Prav gotovo ste že vsi slišali za Julesa Verna in njegove utopične romane. Romani iz prihodnosti niso bili nikoli tako popularni kot ravno v času poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja. Napovedi njihovih avtorjev so temeljile na znanstvenem in tehničnem napredku, ki se je zdel, da je vsemočen. Jules Verne je tako opisal polet na luno, Herbert George Wells pa je potoval s časovnim strojem. Mnoge reči iz teh vizij so se v 20. stoletju tudi uresničile. Roman fran-

coskega pisatelja Alberta Robidaja o 20. stoletju je izšel leta 1892 pod naslovom Električno življenje. V njem je Robida predvidel skorajda vse: prenehanje pisanja pisem zaradi vsepovsod prisotnega telefona, električne pisalne stroje in električne vlake, helikopter in letenje z letalom, glasbene kasete, otroke iz epruvete, kot tudi, in ob tem človek kar ostrmi, emancipacijo žensk. Bolj mračne pa so naslednje napovedi Robidaja: strojnice, tanki, kemijsko orožje, kot tudi onesnaženje okolja v prihodnjem stoletju. Robida je tudi avtor, pri katerem se je tehnološki optimizem mešal z razpoloženjem fin de siècle, ki se je opisoval v slutnjah zatona sveta in se odslikaval v strahu, da bo kot plaz hiter napredek ušel človeku iz nadzora in pokopal človeštvo pod seboj.

Svetovne razstave, denimo tista v pariškem Grand Palaisu leta 1900, so nazorno pokazale, da nikoli prej kot med leti 1890 in 1910, torej v tako kratkem času, ni bilo izumljenega toliko novega. Nekatere iznajdbe, kot denimo avtomobil, so bile izumljene že nekoliko prej, toda ta čas, ki smo ga omenili, je prinesel uporabo novih tehnologij in proizvodov, ki so tako globoko in korenito spremenili življenje. Električna in motor z notranjim izgorevanjem sta polagoma prekosila parni stroj, ki je v 19. stoletju služil in slovel kot lokomotiva napredka. Do konca prejšnjega stoletja se je izredno razširilo tudi železniško omrežje, tako da so bile z metropolami povezana tudi manjša mesta in vasi. Moč pare, ki je gnala tudi lokomotive, je iz majhnih delavnic pripomogla k nastanku velikih industrijskih kompleksov novega časa, ki so se navezovali na železniška vozlišča. Železniški tiri so kmalu dosegli daljno Sibirijo, v Ameriki so povezali Atlantik s Pacifikom ter prepredli britansko Indijo. Nič ni bolj ostro izražalo pritiska napredka kot ravno ritem parne lokomotive, nič ni bolj utelešalo ponosa tega časa kot veličastni kolodvori, katedrale 19. stoletja.

Toda cesta je tudi v 19. stoletju, v dobi železnice, še vedno kot stoletja prej pripadala konju. Seveda to ni ustrezalo tehnični dobi in je spodbudilo izumitelje kot so Gottlieb Daimler in Carl Benz v Nemčiji in Henry Ford v Ameriki. Izum motorja z notranjim izgorevanjem je omogočil, da se je leta 1886 začela doba avtomobila, ki ga je s 15 km na uro vozil Carl Benz. Za svet 19. stoletja je bilo značilno, da je prepreden z železniškim omrežjem in da je s tem postal manjši. V zgodnjem 20. stoletju pa je nastalo omrežje cest za individualen promet z avtom. Podobno kot električna je tudi avto ob prelomu stoletja pripomogel k spreminjanju načina življenja, k nastanku modernega življenjskega stila. Na področju potovanja je železnica v 20. stoletju dobila novega tekmeča, katerega neprekinjen zmagoslavni pohod lahko spremljamo do današnjih dni: na prizorišče je stopil avtomobil. Medtem ko je bil popotnik, ki je potoval z vlakom, odvisen od voznega reda, si je lahko popotnik z avtomobilom zamislil potovanje po svojih lastnih potrebah in načrtih.

Na začetku stoletja avto še ni prevladal v mestih. Celo v New Yorku in Chicagu, kjer so začeli štrleti pod nebo prvi nebotičniki, so še vedno konji dooločali ulično podobo. Za hišami so stali hlevi. Visoko obloženi vprežni vozovi so v mesto dovažali seno in slamo. Vodne črpalke in korita za konje so predhodniki bodočih bencinskih črpalk. Mestni zrak je bil napolnjen z rezgetanjem in podeželskim vonjem po konjih, ki so po cestah vlekli tisoče kočij, vprežnih voz in fijakarjev.

Še pred prihodom avtomobila je konja proti koncu prejšnjega stoletja začela izpodrivati električna cestna železnica, poudarek je na električna in na koncu stoletja, saj so pred tem tudi tramvaj vlekli konji. Če parafraziram: konjske avtobuse so zamenjali motorni avtobusi. Med 1910 in 1920 pa je vedno bolj naraščalo število avtomobilov, ki so ustvarjali vedno bolj mrzličen promet na cesti, z naraščanjem števila avtomobilov v prihodnjih letih pa je konj postajal vedno bolj osamljen. Cestnim železnicam so se pridružile še hitre železnice, ki so omogočale hitro in decentralizirano rast mest navzven. Jutranji in večerni vrvež in pogosto ure trajajoče vožnje na delo in nazaj domov so postali usoda velemestnih prebivalcev od New Yorka prek Berlina pa do Tokia.

V poznem 19. stoletju so se v velemestih začele pojavljati tudi boljše ceste, v infrastrukturi vedno bolj naraščajočih velemest pa je zavoljo tega, da bi razbremenili gost cestni promet, postajal nujen tudi promet pod zemljo. Že leta 1863 je začel obratovati metro v Londonu. Podzemsko železnico je takrat poganjala še parna lokomotiva, katere dim se je valil v tunel in seveda tudi v pljuča potnikov. Na prelomu stoletja so nato v mnogih metropolah nastale električne podzemne železnice, na evropski celine je bila prva Budimpešta, leta 1896.

Število avtomobilov se je po letu 1900 vedno bolj večalo (v Parizu je bilo ok. leta 1900 že 7000 avtomobilov) in avto je kmalu prehitel konjsko vprego ter npr. z modeli Henryja Forda kot sta Model T ali pa Tin Lizzie, postal množični artikel. Sam Henry Ford je to takole pojasnil: *"Avtomobil bom demokratiziral in poskrbel bom, da si ga bo lahko privoščil skorajda vsak."* Z množično proizvodnjo je padala cena avtomobilov in kmalu si je več ljudi lahko privoščilo avtomobil kot prej kočijo. V ZDA je družinski avto že v dvajsetih letih postal nekaj samoumevnega, v Evropi pa si ga je lahko omislil bogatejši pripadnik srednjega sloja in avto se je ujema z mobilnostjo in individualnim načinom življenja tega uspešnega razreda.

Od leta 1898, ko je baron Anton Codelli v Ljubljano pripeljal svoj prvi avto Benz-Confortabel, pa do 1. svetovne vojne je število avtomobilov in motornih koles tudi na Slovenskem vztrajno, čeprav počasi naraščalo. Na Kranjskem so leta 1907 našteji 10 avtomobilov in 22 motornih koles, leta 1912 pa že 35 avtomobilov in 72 motornih koles. Ob izbruhu prve svetovne vojne je bilo na Kranjskem okoli 50 avtomobilov in 100 motornih koles, v ostalih slovenskih deželah pa še približno enkrat toliko. Ob različnih variantah avtomobilov je bilo precej poltovornih in tovornih vozil ter avtobusov, ki so vedno boljše povezovali slovenske kraje.

Področje avtomobilizma se je v tem času tudi vse bolj organiziralo. Že 17. julija 1907 so v Ljubljani ustanovili Kranjski avtomobilski klub, ki mu je predsedoval baron Friderik Born. Klub je želel predvsem organizacijsko povezati lastnike avtomobilov in motornih koles, popularizirati avtomobilizem ter podpirati in pospeševati mednarodni avtomobilski promet skozi Kranjsko. V ta namen se je povezoval s podobnimi avtomobilskimi združenji iz drugih delov Avstro-Ogrske, še posebej pa je bil dejaven ob različnih avtomobilskih dirkah, ki so vodile tudi prek slovenskih dežel. Najatraktivnejša je bila vsakoletna Alpska vožnja, ki se je začela in končala na Dunaju. Leta 1911 je tako tekmovanje doseglo naše kraje pri Predelu, od tam pa je potekalo do Gorice in Trsta; mimo Opatije in čez Učko je

šlo do Postojne, nato je prek Ljubljane, Kranja, Trziča in Ljubelja doseglo Celovec, se vrnilo do Maribora in zapustilo slovensko ozemlje v smeri proti Gradcu.

Tekmovalci so povsod naleteli na navdušen sprejem. V Ljubljani (15. maja 1911), kjer so vozili po Tržaški, Bleiweisovi, Erjavčevi, Gradišču, Šelenburgovi, Dunajski in Marije Terezije cesti, je na poti stal "gost špalir občinstva, ki je avtomobiliste prijazno pozdravljalo". Tudi Gorenjska je tekmovalce "častno pozdravila": "Kranj, Tržič in Sv. Ana so bili v zastavah, tekmovalce pa so obsipavale gospodične s cvetkami". Na najvišji točki Ljubelja pa so se od tekmovalcev "poslovili" še člani Kranjskega kluba avtomobilistov z baronom Bornom na čelu.

Avtomobilizem so 'spremljale' tudi druge dejavnosti, kot je oskrba z gorivom. Na sliki je bencinska črpalka v Ljubljani na Miklošičevi cesti pred hotelom Union.

Med obema vojnama so si tudi na Slovenskem podobno kot drugod po Evropi lahko privoščili avto premožnejši, podjetni in uspešni pripadniki srednjega meščanskega sloja. Tudi v družini ljubljanskega stavbnega podjetnika Matka Curka je bila prva vožnja z avtomobilom posebno doživetje. 15. julija 1931 je podjetnik od trgovca Josipa Bahovca kupil rabljeni chevrolet, 17. julija pa se je družina z družinskim šoferjem odpravila na prvo vožnjo. Če si šel levo, si dvakrat zahupal, če si šel desno, pa enkrat, se spominja podjetnikova hči Lurška.

Žena Zora Curk, ki si je neprestano prizadevala, da bi se družina povzpela v višje in uglednejše ljubljanske meščanske kroge, s prvim avtomobilom ni bila preveč zadovoljna, češ da je star. Hči Lurška se spominja, da je bil avto predmet posmeha ob nekem izletu na podeželje, kjer so neki kmečki fantje tekli za avtomobilom in vpili: "Glej, to je pa luksuz motovilo!" Zato je mojster leta 1938 moral kupiti novejši in modernejši avto, črni Hudson Terraplane, z vžigom na ključ, s pomičnimi stekli in radiom. Če so morali pri vožnjah s prvim avtomobilom ročno zagnati motor, če so se morali obleči v posebne obleke, se pokrivati z odejo in če so se ob vožnji naužili obilice prahu, pa so bile vožnje z drugim avtomobilom udobnejše in prijetnejše.

Fran Šuklje se v svojih spomilih takole spominja Ljubljane sredi 19. stoletja: *"Razsvetljavo so predstavljale redke borne svetiljke, v katerih je tužno brlelo repno olje. Tema po cestah je bila taka, da je vsakokrat, če smo otroci bili na obisku pri kaki znani rodbini, zvečer prišla po nas služkinja z gorečo hlevsko svetiljko, da nas je spremila do doma."* Dandanes, ko smo navajeni svetle ulične razsvetljave in pisanih neonskih reklamnih napisov, bi se nam ta podoba verjetno zdela grozljiva.

Mnoge tehnične novosti industrijske dobe so vplivale tudi na ritem in način življenja v mestu. Pomembna simbola napredka v 19. stoletju sta bila prav gotovo že omenjena železnica in plinska razsvetljava. Govorimo lahko o simbolični sprostitvi Prometejevega ognja. Oglejmo si to na primeru Ljubljane, ki je bila vse do leta 1861 razsvetljena z oljem. *"Slaba stran te razsvetljave je bila v tem, ker ni bila čista, povzročala je mnogo umazanost, poredko je gorela do določenega konca in povrhu je bila še draga v primeri s kasnejšo petrolejsko in plinsko."* Z mislijo na plinsko razsvetljavo se je občinski svet ukvarjal že v 50. letih, leta 1861 pa jo je Ljubljana končno le dobila. 9. novembra je plinska luč prvič zagorela v zasebnih lokalih, 19. novembra pa tudi po cestah in ulicah. "Napeljali so jo predvsem po notranjem delu mesta, pri vseh mostovih, v Florijanski ulici, na Šentjakobskem, Starem in Mestnem trgu, Pred škofijo, na Poljanah, Sejmskem trgu, v Šolskem drevoredu, Nemški in Gosposki ulici, od Kazine dalje proti Dunajski cesti, ki je bila hkrati z Zvezdo najbolj razsvetljena, v Gradišču, Kolodvorski ulici, Šentpeterskem predmestju, Novem trgu, Dolgi ulici in Za zidom, a na periferiji je še nadalje ostala razsvetljava z oljem." Za mestno razsvetljavo so uporabljali 241 plinskih svetilk. Leta 1864 so drago in slabšo oljeno razsvetljavo zamenjali s petrolejsko.

S plinsko razsvetljavo je povezana plinarna, ki je začela obratovati v Ljubljani v začetku novembra 1861. Zgradil jo je nemški podjetnik Ludvik Avgust Riedinger iz Augsburga, s katerim so sklenili pogodbo in jo potrdili na seji že marca 1860. Leta 1863 je bila na Riedingerjevo pobudo ustanovljena delniška družba za plinsko razsvetljavo z delničarji Lambertom Karlom Luckmannom, Vincencem Seunigom, Antonom Samasso, Andrejem Maličem in dr. Nikolajem Rechnerjem.

Leta 1895 je mestna občina pod županom Ivanom Hribarjem delniški družbi za plinsko razsvetljavo odpovedala pogodbo in začel se je dolgotrajen boj med mestno občino in družbo. Leta 1906 je ljubljanska mestna občina pokupila večino delnic in družba je prišla v slovenske roke. Po letu 1918 je plinsko razsvetljavo naglo izpodrivala električna, naraščala pa je poraba plina za plinske štedilnike in grelce.

Plinska razsvetljava je torej zadeva 19. stoletja, kmalu pa ji je sledila električna, ki je podobno kot avto spremenila življenje. Električna je začela osvajati svet, ko je leta 1866 Werner von Siemens izdelal prvi uporabni dinamo. Na slovenskem ozemlju je prvič ugotovljena tehnična uporaba električne energije v Mariboru, kjer je aprila 1883 zasvetila prva električna luč. Leta 1885 so električno energijo prvič uporabili tudi v zdravilišču Laško. Za začetek elektrifikacije slovenskega ozemlja pa štejemo leto 1894, ko je začela v Škofji Loki obratovati prva javna hidroelektrarna. Leta 1895 je začela obratovati prva večja dizelska elektrarna v Piranu, ki je napajala tudi prvi električni tramvaj na progi Piran - Portorož - Lucija. Pomemben mejnik v elektrifikaciji Kranjske pa je bila prva elektrarna za trifazni izmenični tok leta 1897 na Fužinah pri Ljubljani; to je bil prvi prenos izmenične napetosti 3 kV in 50 Hz na razdaljo 3,1 km do papirnice v Vevčah. Elektrarna na Fužinah je bila sezidana le 6 let po prvi elektrarni za izmenični tok v Lauffnu blizu Frankfurta, ki je bila zgrajena leta 1891 po izumu strojev za večfazni tok Nikole Tesle.

V Mariboru je leta 1883 zasvetila prva električna luč na Slovenskem; Ljubljana je zažarela v svetlobi električnih žarnic v začetku leta 1898, potem ko je bila zgrajena Mestna elektrarna ljubljanska. Kočevje je dobilo elektriko že konec leta 1896, ko so zgradili mestno elektrarno ter napeljali 4 km omrežja. Na sliki naslovna stran vabila na otvoritev elektrarne in vodarne v Kočevju.

Spomladi 1897 so začeli urejati tudi ljubljansko mestno elektrarno. Mestni očetje so se odločili za zastarelo elektrifikacijo mesta in začeli graditi v Slomškovi ulici termoelektrarno za enosmerni tok, čeprav je tedaj izmenični tok že izrival

centrale za enosmerni tok z omejenim dosegom napajanja. Do leta 1899 so ljubljansko elektrarno povečali na tri parne agregate. Istega leta si je svojo elektrarno za izmenični tok postavila pivovarna Union. Ljubljana je dobila omrežje izmeničnega toka šele 1925.

1. januarja 1898 *"je prvič zažarela naša bela Ljubljana v električni svetlobi. Javne ulice in trge je spočetka razsvetljevalo 794 žarnic in 48 obločnic. Istočasno je bila električna luč vpeljana tudi v večino javnih poslopij. Zasebnih odjemalcev je imela elektrarna početkoma le malo, toda kmalu je tudi meščan, ki je gledal dotlej to novotarijo dokaj oprezno, spoznal dobrote električne razsvetljave ter je pričel uvajati si električno luč in gonilno silo."*

Elektrifikacija je vplivala na dotedanji način življenja. Na slovenskem ozemlju (še zlasti na podeželju) je napredovala mnogo počasneje kot v razvitejšem svetu. Leta 1890 je na Slovenskem delovalo 7 elektrarn, leta 1900 že 35, do leta 1910 pa se je število elektrarn povzpelo na 125. Podobno kot v drugih deželah so si nabavljali lastniki proizvodnih in drugih obratov lastne električne agregate za razsvetljavo, deloma tudi za pogon. Šele v zadnjem desetletju 19. stoletja najdemo na Slovenskem vsega tri elektrarne, ki so dobavljale elektriko za razsvetljavo mestnih ulic, javnih in zasebnih stavb. V obrtnih delavnicah so začeli uporabljati tudi prve elektromotorje. Sicer pa je elektrifikacija v večji meri zajela slovensko ozemlje šele med obema vojnama, še zlasti pa v drugi polovici 20. stoletja, ki ga je ljubljanski župan Ivan Hribar v svojem govoru občinskim svetovalcem 31. decembra 1900 upravičeno poimenoval "stoletje elektrike".

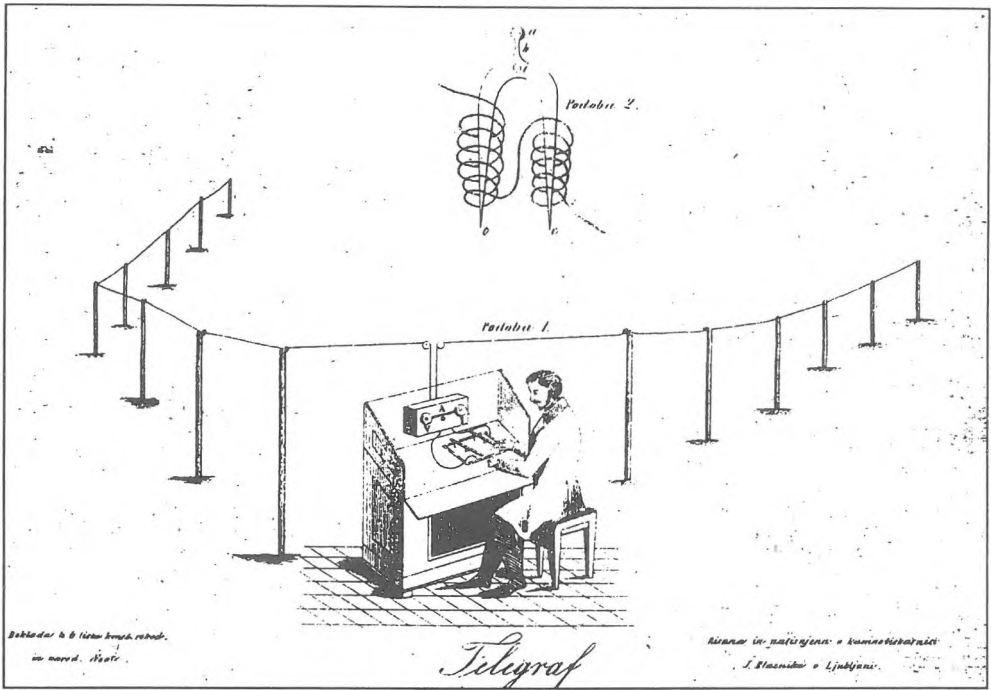
Znano je, da so prve električne žarnice izdelovali še pihalci stekla, šele kasneje je nastopila strojna proizvodnja in ta ceneni množični izdelek je v 20. stoletju postopoma zasijal v milijonih stanovanj in kmalu zasenčil motno petrolejsko in plinsko razsvetljavo. S svojo svetilnostjo je električna luč naredila človeka neodvisnega od naravnega ritma svetlobe in teme, od menjave dneva in noči in različnih letnih časov. Samo pritisk na stikalo in že so zasijala cela mesta v električni luči. Po nočni temačnosti in praznini v starih časih je zdaj zasijala tudi noč.

Naravnost revolucionarno odkritje pa predstavljata tudi telefon in telegrafija, ki kmalu z neomejenim dosegom zamenjata prejšnje ognjene, dimne signale ter sporočila z bobni, s katerimi se je človek sporazumeval že tisočletja. Najprej nekaj o telegrafu ali daljnopisniku, nato pa še o telefonu.

Prvo brzogovorno progo v Avstriji (od Dunaja do Floridsdorfa) so napravili in preizkusili že leta 1845, leta 1846 so jo podaljšali do Brna, naslednje leto pa do Prage. Leta 1849 so telegrafsko zvezali tudi Dunaj in Trst in konec leta 1850 je bilo z Dunajem vezanih že 15 glavnih provincialnih mest. Leta 1856 je bilo v Avstriji že 3000 km telegrafskih linij.

Na začetku leta 1850 so Bleiweisove Novice oznanile, da se je tudi v naših krajih pojavil telegraf ali daljnopisnik in da "nobena znajdba poslednjih časov ni tako imenitna, kakor ta... Po tistim bakrenim (kufrenim) dratu, ki ga vidite potegnjeniga na visoke kole zraven železnice ali scer velicih cesta; šviga tista čudovita moč semtertje, ktera, kakor blisk hitra, nosi oznanila iz eniga kraja v drugiga". Bralce Novic je pisec podučil o delovanju telegrafa ter poudaril, da pri bliskovitem pošiljanju sporočil iz enega v drugi kraj ne gre za nikakršno coprnijo ali čudež. "Elektro-magnetični telegraf" je bil odslej na voljo vsakemu človeku, "če

zato določeno plačilo odrajta, katero je po številu čerk in po daljavi eniga kraja do družiga odmerjeno". "A drago je bilo to dopisovanje; iz Ljubljane si plačal na Dunaj 7 gld., v Trst 5 gld., v Gradec 6 gld., v Prago celo 10 gld." Pristojbino za telegraf so malo znižali šele leta 1857.

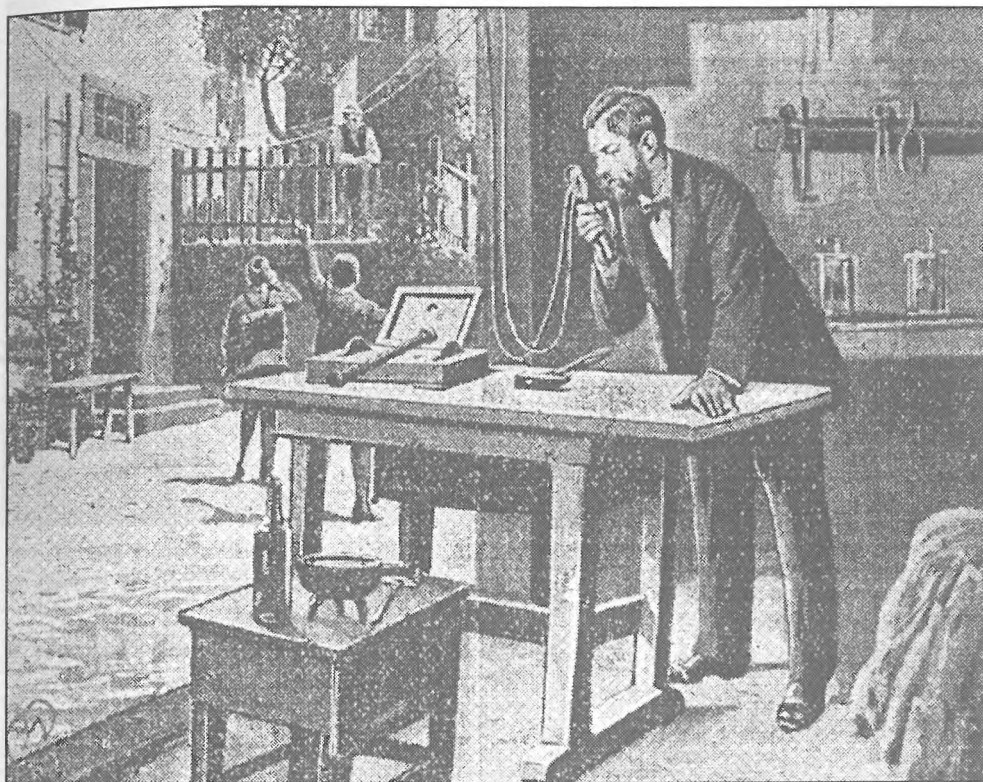

Telegraf ali daljnopisnik, Novice, 6. 2. 1850

Telegrafija je bila prva sistematična in družbeno pomembna poraba električne energije. Še pomembnejši izum 19. stoletja pa je bil telefon. Njegov izumitelj, Philipp Reis, ga je leta 1861 predstavil radovednemu občinstvu v Frankfurtu, toda prisotni so ga označili za "praktično neuporabno igračko". Več uspeha je imel patentirani izum Alexandra Grahama Bella leta 1876 - na prizorišče je stopil električni telefon. Ta "najnovejša in epohalna iznajdba" na področju komunikacije je mnogo prispevala k modernizaciji bivanja in načina življenja.

Dne 6. decembra 1877 so tudi v Ljubljani opravili prvi poskus s telefonom. Ravnateljstvo višje realke je kupilo telefon, s katerim so nato izvedli poskus v pisarni deželnega predsednika Widmanna. Telefon je s svojimi zmogljivostmi vse navdušil. Leta 1881 si je podjetni Albert Samassa napeljal prvo, 140 m dolgo telefonsko linijo med svojim uradom v vili nad Karlovško cesto in tovarno. Naprava je delovala brezhibno. Naslednje leto so v Ljubljani napeljali še "požarno-gasilsko" telefonsko linijo, ki naj bi služila za hitrejša in učinkovitejša ukrepanja ob požarih. Leta 1897 pa je Ljubljana po mnogih prizadevanjih končno dočakala napeljavo telefonskega omrežja. Kakor vse novosti je tudi telefon v začetku zbujal precej nezaupanja in v deželnem stolnem mestu je bilo pred prvo svetovno vojno zelo malo zasebnih telefonskih priključkov. Razvoj telefonije v

Ljubljani in tudi v drugih slovenskih krajih pa je sploh precej zaostajal, denimo za razvojem v Zagrebu, še bolj pa za dogajanjem v nekaterih drugih krajih.

Philipp Reis, izumitelj telefona pri svojem prvem poskusu. Prvi stavek, ki ga je Reis povedal po telefonu, se je glasil: "Konj ne žre kumarične solate."

Človeštvu je tudi kmalu uspelo brezžično prenašanje jezika in glasbe, s tem da je naelektril valove etra. Okrog 1920 so nastali prvi radijski oddajniki in poskrbeli, da so milijoni ljudi dobili informacije in zabavo, pozneje, v 30. letih, pa je radio prenašal tudi propagando diktatorjev. Leta 1928 je radijski oddajnik dobila tudi Ljubljana. Radio je prispeval k modernejšemu življenjskemu stilu, novo množično sporazumevanje je spremenilo in poenotilo življenjske navade ter preneslo zahodni način življenja v daljne dežele. Radio je prinesel na široko razpršenemu človeštvu skupno doživetje. Sprva si lahko poslušal radio samo s slušalkami, v 20. letih pa so prišli na tržišče že radii z zvočnikom. S tem se je lahko pričel dan celo z radijsko uro gimnastike. Po sprva valjastem gramofonu se je v prvih desetletjih 20. stoletja vsepovsod uveljavila ravna gramofonska plošča. Tako je glasba postala priljubljeno in pogostno množično doživetje, obsipala je 20. stoletje. Seveda je najprej glasbo na radiu spremljalo piskanje in praskanje, nemoteno uživanje ob glasbi se je vzpostavilo šele z ultrakratkimi valovi in LP ploščami ali longplejkami sredi stoletja.

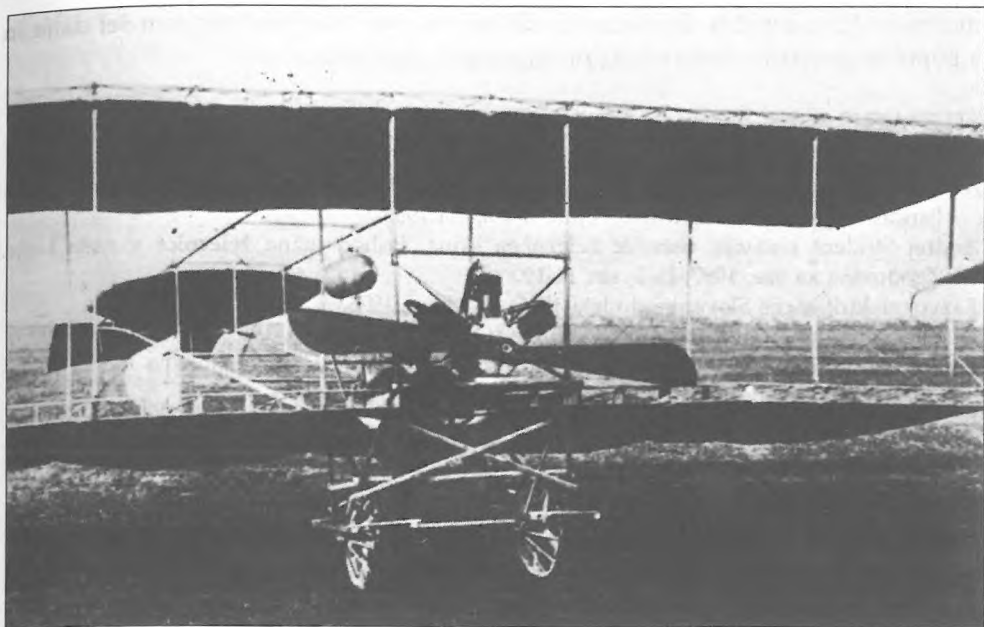
Izumitelji in znanstveniki sodijo med zvezde novega časa. Mednje štejemo denimo Gugliema Marconija, ki je utrl pot brezžični telegrafiji in radiu, ali že omenjenega Alexandra Grahama Bella kot pionirja telefona. Ustvarjalnost Thomasa Alve Edisona izraža 900 patentov za produkcijo in uporabo elektrike – od generatorjev in žarnic, gramofona in diktafona, pa do filma. Edisonov prijatelj, Henry Ford, je utrl pot motorizaciji 20. stoletja. Wilhelm Conrad Röntgen je leta 1895 z rentgenom prispeval k napredku diagnostike. Že dve leti kasneje se je rentgenska tehnika navezala s komajda izumljenim filmom in prikazala gibljive slike naših prednikov.

K zgodnjim pionirjem napredka medicine sodi Louis Pasteur, ki je spoznal, da so mikrobi povzročitelji bolezni in razvil prva cepiva. Paul Ehrlich je leta 1909 utemeljil z izolacijo salvarsana kemoterapijo. S salvarsanom se je končno začel boj proti sifilisu, ki je trpinčil tako bogate kot revne že tisočletja. Karl Landsteiner je leta 1900 odkril krvne skupine, nekaj let kasneje je človeku uspelo izolirati vitamine, s katerimi se je lahko zdravil rahitis, bolezen predvsem napačno hranjenih otrok v revnih četrtih. Razvoj prehrabene znanosti proti koncu prejšnjega stoletja je prinesel blagor novemu stoletju.

Robert Koch je utemeljil moderno bakteriologijo z njenimi metodami identifikacije mikrobov, odkril je povzročitelje vraničnega prisada, tuberkuloze in kolere. Koch je spoznal nujnost higiene za zaščito pred epidemijami, kot je kolera, ki je samo v Hamburgu leta 1892 pobrala prek 9000 ljudi. Bacil kolere je Koch odkril leta 1886.

Če vzamete v roke knjigo *Stanovati v Ljubljani*, se boste lahko potopili v ljubljanski 'vesoljni svet', ki je pred velikim velikonočnim potresom dejansko smrdel kot kuga. Ustavili se boste lahko v hudo umazanih stanovanjih ter na mestnih ulicah in trgih, ki so zaudarjali kot gnojne jame. Čudili se boste odporom ljudi in celo nekaterih zdravnikov pred napeljavo mestnega vodovoda, ki ga je Ljubljana predvsem po zaslugi kasnejšega župana Ivana Hribarja dobila leta 1890. Odpore proti tej novotariji je bilo čutiti tudi po drugih mestih (Maribor, Celje, Škofja Loka, Kranj), a na koncu so bili ljudje z novostjo več kot samo zadovoljni, zlasti pa je pripomogla k izboljšanju zdravstvenih razmer. Leta 1898 se je vodovodu pridružil še nov sistem kanalizacije. Obe novotariji sta pomembno prispevali k modernizaciji načina življenja, saj so si odslej ljudje lahko svoja stanovanja opremili z angleškimi stranišči na vodno izplakovanje in z modernimi kopalnicami, ki so bile še na začetku stoletja prava redkost in privilegij bogatih.

Leta 1898 je v Parizu Poljakinja Marie Curie odkrila radij in se izpostavila njegovemu sevanju, saj ji nevarnost žarčenja še ni bila znana. Spoznala je medicinsko uporabo radioaktivnosti ter prodrla v skrivnosti atomskega jedra. Leta 1903 je prejela Nobelovo nagrado, kar je takrat pomenilo neverjeten uspeh, saj je bil to čas, v katerem je večina moških imela ženske za biološko nesposobne za višje umske dosežke. Kot največja zvezda znanosti 20. stoletja pa je vendarle slavljen Albert Einstein, ki je z relativnostno teorijo leta 1905 utemeljil novo svetovno podobo fizike. Njegov vpliv je omogočil razvoj atomske bombe, ki naj bi onemogočila zmago Nemčije in Japonske v drugi svetovni vojni.

Letalo bratov Rusjan 'Eda I.' Letalo je prvič letelo 25. novembra, razbilo pa se je 6. decembra 1909.

Toda nič ni bolj burilo domišljije človeka na prelomu stoletja kot letenje. Stare sanje o letenju so končno postale resničnost. Leta 1903 je bratoma Wright uspelo prvič poleteti in nadaljnji razvoj letalstva, žal tudi vojaškega, je postal nezadržen. Že v zgodnjih letih letalstva so letala razvažala tudi pošto po vsem svetu. Pismo je oddaljene kontinente doseglo že v nekaj dneh in ne več v nekaj mesecih. Za potnike sprva v majhnih letalih še ni bilo prostora, zato so si ljudje zanje omislili drugo vrsto zračnega potovanja. Namreč zavaljen, cigari podoben zračni balon, lažji od zraka, motoriziran in vodljiv: zračno ladjo ali njen najuspešnejši tip Zeppelin. Mirno in udobno lebdenje bogatašev v kabinah in salonih zračne ladje nad pokrajino in mesti se je zdelo, da ima prihodnost. Toda časi cepelinov, v katerih so stregli žlahtna vina in gosjo pašteto, so kmalu minili, saj so bile zračne ladje okorne in počasne in njihova doba je minila s katastrofo v Lakehurstu leta 1937, kjer je nemška zračna ladja Hindenburg iz nikoli pojasnjenih vzrokov eksplodirala in terjala življenje 36 ljudi.

V 20. letih je zahvaljujoč močnejšim motorjem stekel tudi letalski potniški promet. Ljudi so pred odhodom tehtali, a na srečo ni bilo mnogo debelih. Človek se je moral toplo obleči ter s sabo prinesiti odejo, saj v letalu niso kurili in je pihalo. Človek je predvsem potreboval pogum. Letenje je ostalo pustolovščina, padci letal so bili vsakdanjost. A razvoj je bil nezadržen, človek je kmalu lahko letel v Avstralijo in jo dosegel v enem tednu namesto v šestih, kolikor bi do tja potreboval z ladjo. V temi se takrat še ni dalo leteti, zato so morali pristajati za prenočišče. S hitrim razvojem je letenje, ki se je na pragu 20. stoletja iz fantastičnih sanj spremenilo v resničnost, postalo najočitnejši izraz napredka in drznega tveganja, s katerim se je svet zdel, da drvi v prihodnost neomejenih

možnosti. Ta napredek je obljubljal, da bo z vedno hitrejšim tempom šel dalje in s popolno prevlado narave končno premagal vse tegobe sveta.

LITERATURA

- Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno. Ljubljana 1995.
- Andrej Studen: Ustavite, ustavite železnega slona. Prihod južne železnice v naše kraje. Zgodovina za vse, 1997, št. 1, str. 14-19.
- Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945. Ljubljana 1976.
- Žarko Lazarevič: Začetki uvajanja telefonije v Ljubljani. Kronika, 1987, št. 1-2, str. 97-100.
- France Škerl: Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860-1869. Ljubljana 1938.
- Sandi Sitar: 100 let avtomobilizma na Slovenskem. Ljubljana 1998.
- Sandi Sitar: Letalstvo in Slovenci. Ljubljana 1985.
- Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika 1998.

Žarko LAZAREVIĆ*

ZNAČILNOSTI INDUSTRIALIZACIJE V OBDOBJU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Vznik in napredovanje industrializacije omogočajo in spodbujajo številni dejavniki. S posplošitvijo pa lahko med pomembnejše uvrstimo naslednje pogoje: ustrezno *sistemske okolje* (zakonodaja, ki na pregleden način ureja statusni položaj gospodarskih subjektov: trgovinski zakonik, zakon o carinah, urejeno zunanje trgovinsko poslovanje - trgovinski sporazumi, sporazumi o plačilnem prometu, zakon o dolžniško-upniških razmerjih), *institucionalno okolje* (tekoča vladna gospodarska politika in politika lokalnih oblasti: banovina, občine, ustanove za podpiranje industrijskega razvoja: različne zbornice in druga interesna združenja), *finančno infrastrukturo* (razvit sistem raznovrstnih bank in hranilnic, ki zbirajo prihranke pri prebivalstvu in jih usmerjajo v financiranje podjetniške pobude), *prometno infrastrukturo* (železnice, ceste, PTT promet); *energetsko infrastrukturo* (premogovniki, elektrifikacija), zadostno *povpraševanje* po industrijskih izdelkih doma ali v tujini; *razpoložljivo delovno silo*, ki je pripravljena poprijeti za delo, z ustrezno izobrazbo na vseh ravneh, od najbolj preprostih do najbolj zahtevnih, in kar je najpomembnejše ter zanesljivo ne sodi na konec, še *podjetno prebivalstvo, se pravi podjetnike, kot nosilce industrializacijskih procesov*.

Uvodoma je treba poudariti, da so bili vsi infrastrukturni pogoji za vznik in napredovanje industrializacije izpolnjeni že do nastanka jugoslovanske države ali pa v prvih letih po njenem nastanku. Nekoliko več pozornosti pa moramo nameniti podjetnikom, saj je bila od njih odvisna dinamika in kakovost industrializacije. Pri tem pa izhajamo iz stališča, da lahko pri obravnavi industrializacije med obema vojnama in vlogi podjetnikov v njej na površinski ravni, se pravi z nujno posplošitvijo, ločimo dve osnovni skupini podjetnikov in sicer pogojno rečeno "*stare in nove*" podjetnike. V skupino "*starih*" podjetnikov štejemo tiste posameznike, ki so se zaradi svoje izobrazbe, varčnosti, podjetnosti in nena zadnje zaradi premožnosti, ki so jo omogočile prejšnje lastnosti, uveljavili na različnih področjih gospodarskega življenja (industrija, bančništvo) že pred prvo svetovno vojno. V obdobju do druge svetovne vojne pa se je v spremenjenih političnih in gospodarskih okoliščinah njihov položaj močno spremenil. Slovenska vključitev v Jugoslavijo je namreč omogočila sorazmerno ozki skupini, dotedaj le pokrajinsko pomembnih poslovnežev, dvig na višjo raven. V njim naklonjenih novih razmerah so postali veletrgovci, industrialci, bančniki in finančniki v pravem pomenu besede; postali so mogočnejši, ki so odločali v slovenskem gospodarstvu. V začetnem obdobju so za utrditev svojega položaja izkoristili politično vzdušje, izrazito nenaklonjeno gospodarski aktivnosti tujcev v Sloveniji; naslonili so se na državo in njene mehanizme zakonske prisile pri izločanju tuje

* Zgodovinar, dr., višji znanstveni sodelavec.

konkurence iz slovenskega gospodarstva (nacionalizacije oziroma nostrifikacije). Kasneje, ko so se razmere ustalile, postale običajne in zato predvidljive, pa jim je naglo pridobljena gospodarska moč izdatno služila za ohranjanje in nadgradnjo pozicij, ki so jo tej skupini poslovnežev "*podarile*" prevratne razmere. Za ta tip podjetnikov je značilno, da je bil osredotočen pretežno v bančništvu in raznovrstnih (industrijskih in trgovskih) delniških družbah.

Drugi tip podjetnikov, ki jih združujemo pod oznako "*novi*" podjetniki, pa je svojo gospodarsko priložnost ravno tako dobil tudi v tem času, vendar so izhajali iz drugačnih izhodišč. Vanj lahko uvrstimo vse tiste podjetnike, ki so v obdobju med vojnama iz skromnih zametkov ali pa iz nič širokopotezno krenili na podjetniško pot. V okviru gospodarskih sektorjev so najznačilnejše industrijske panoge, ki jih bomo podrobneje analizirali v nadaljevanju, znatna pa je bila tudi rast obrtništva in trgovine. Pojavili so se številni podjetniki, ki so v novih razmerah in novem gospodarskem prostoru iskali, mnogi pa tudi trajno našli priložnost za uresničevanje svojih zamisli. Razmahu te podjetnosti je botrovalo jugoslovansko povpraševanje, ki je bilo poglobitveni spodbujevalec slovenske industrializacije, poleg tega pa še odsotnost tuje konkurence (zaščitna carinska politika!). Te okoliščine so omogočile nastop množice novih podjetnikov, ki so ustanavljali številna majhna podjetja (mnoga so zrasla iz obrtnega udejstvovanja), predvsem v predelovalni industriji, ki niso zahtevala velikih investicijskih priprav in angažiranja velikih finančnih sredstev. V njihovem proizvodnem procesu je prevladovalo delo, terjala so veliko nekvalificirane, zgolj priučene delovne sile, ki je je bilo v Sloveniji v izobilju. Znotraj te tipske skupine lahko ločimo prav tako dva tipa in sicer tiste, ki so se na pot podjetništva podali z razširitvijo obrtnega udejstvovanja in druge, ki so v tem času začeli tako rekoč iz nič. Za to skupino "*novih*" podjetnikov, ki se je šele pričlenjala vzpenjati na družbeni in gospodarski lestvici, pa je bilo značilno, da je v organizacijski zasnovi prisegala na družbe z omejeno zavezo in osebne firme.

***

Prevratno leto 1918 je Slovencem prineslo številne spremembe, znašli so se v povsem drugačnih razmerah, kakršnih dotedaj niso bili vajeni. Nastopile so številne spremembe, ki so imele skupni imenovalc v "*slovenizaciji*" družbenega življenja. Enak proces, četudi je bil veliko manj viden, je potekal tudi na gospodarskem področju. Pridobitev politične moči je najprej omogočila kontrolo gospodarskih zmogljivosti na lastnih tleh, nov gospodarski prostor pa tudi pomnožitev gospodarske moči. Slovenski podjetniki so v novem okolju - meje so izločile dotedanjo ostro konkurenco - lahko začeli utrjevati svojo vlogo podjetnikov, veletrgovcev, industrialcev in finančnikov, prestopili so prag krajevne pomembnosti in na omejenem področju delujočih poslovnežev.

V prvih letih po nastanku nove države so v dolgotrajnem in dolgoročno potekajočem procesu utrjevanja in nadgrajevanja gospodarske moči ter dviga na višjo podjetniško raven odigrale pomembno vlogo "*nacionalizacije*" oziroma nostrifikacije gospodarskih subjektov na slovenskih tleh. Ta proces ni bil neka slovenska posebnost, temveč je bil značilen za srednjeevropske države, države

naslednice Avstro-Ogrske. Vse družbe, ki so imele centralo v tujini, so morale odpreti v Sloveniji svoje podružnice. V primeru, da so poslovale izključno na slovenskem ozemlju, pa so morale na to ozemlje prenesti tudi svoj sedež.

Najprej so tuja podjetja podvrgli sekvestru, to je državnemu nadzoru. Po vpisu sekvestra so se podjetja v lasti tujih državljanov lahko znebila državnega nadzora na več načinov. Njihovi lastniki so lahko spremenili svoje državljanstvo s prevzemom katerega od zavezniških držav ali pa so podjetje nacionalizirali s prevzemom jugoslovanskega državljanstva. Delniška družba v lasti tujcev se je nacionalizirala tudi tako, da so domače pravne ali fizične osebe prevzele večinski paket delnic (55%), tri četrtine delnic je moralo biti deponiranih pri domačem denarnem zavodu in tri leta pod zaporo. Če so ob tem še večino mest v upravnem svetu zasedali jugoslovanski državljani, je podjetje postalo domače in se štelo za jugoslovansko. V splošnem so bili učinki te akcije daleč od pričakovanj. Sodobniki so z obžalovanjem ugotavljali, da so bili Slovenci vse premalo pripravljeni in da si niso znali zagotoviti večinskega deleža najpomembnejših tovarn.

Potek dogodkov po letu 1918 pa ni omogočil samo dviga že uveljavljenih podjetnikov na višjo raven, kakor smo ravnokar spoznali, temveč je ustvaril tudi ozračje za pomnožitev podjetniških vrst v Sloveniji. Nagla številčna krepitev podjetniških vrst je bila posledica različnih dejavnikov, predvsem pa spremenjene vloge Slovenije v novem gospodarskem okolju. Slovenija je kot regionalno gospodarstvo tako rekoč čez noč postala gospodarsko in tehnološko najrazvitejši del novo nastale absolutno agrarne jugoslovanske države, pa čeprav je bila tudi Slovenija sama še vedno pretežno agrarna dežela.

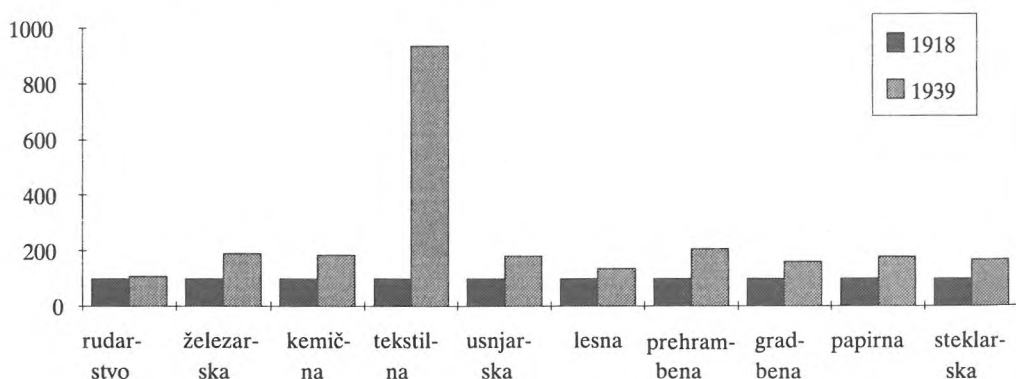

Kranjska industrijska družba, ki je bila lastnik železarne na Jesenicah, je bila ustanovljena leta 1869. Pred drugo svetovno vojno je veljala za najmodernejše železarsko podjetje v Jugoslaviji, a tudi na Balkanu. V letu 1938 si je z delom v železarni zagotavljalo existenco 3.350 delavcev v proizvodnji in 315 v upravi. Plače delavcev v železarni so v povprečju znašale 67 dinarjev na dan in so bile najvišje v Jugoslaviji v okvirih železarske industrije.

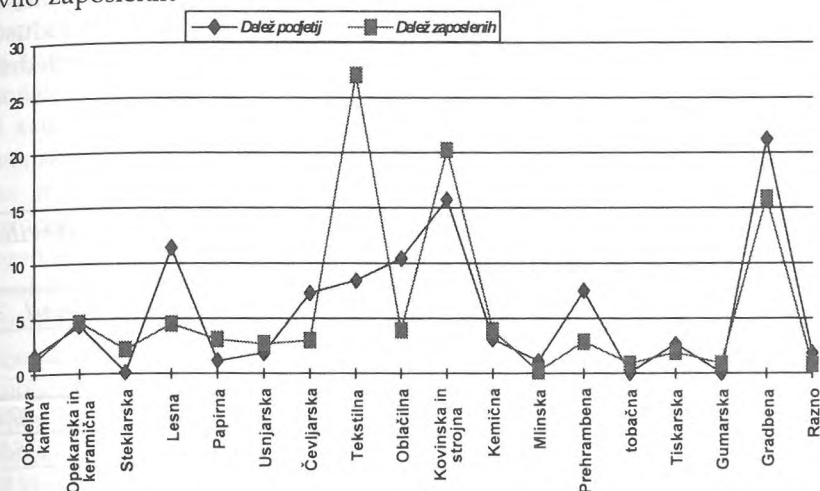
Dosedanje izvajanje nas uči, da so bili z nastankom nove države in novimi mejami, novim narodno-gospodarskim območjem, izločeni dotedanji močnejši tekmeči, vidnejše konkurence v jugoslovanskem prostoru, pa vsaj v začetnem obdobju ni bilo. Poleg tega se je odsotnosti konkurence pridružilo še hotenje, podprto z državno gospodarsko politiko, po hitrejši industrializaciji. Tu velja omeniti zaščitni carinski sistem, ki je v zadostni meri preprečeval vstop tujega blaga, predvsem potrošnega, na jugoslovansko tržišče. Tako je zavarovano notranje tržišče postalo bistveni spodbujevalec domačega podjetniškega udejstvovanja. V tem spletu okoliščin so v slovenskem primeru pomembno vlogo odigrali tudi že vzpostavljeni infrastrukturni pogoji.

Zasluga številnih *novih* podjetnikov, njihove aktivnosti in pridobitniškega duha, je bilo naglo spreminjanje gospodarske podobe Slovenije v jugoslovanskem gospodarskem prostoru. Slovenija je v letih do druge svetovne vojne v okolju liberalistične gospodarske politike doživela dotedaj nezabeležen industrializacijski sunek, ki ga lahko upravičeno imenujemo za ustanoviteljsko obdobje. Dota, ki so jo Slovenci v obliki tovarn prinesli v "jugoslovanski zakon", se je do druge svetovne vojne podvojila. Nagla rast, ko je tudi največ novo osnovanih tovarn odprlo vrata delavcem, je bila značilna za predkrizno prvo desetletje, natančneje rečeno za prvo polovico dvajsetih let. Krizna trideseta leta pa je označevala konsolidacija in umirjenější tempo napredovanja proti industrijski družbi. Poenostavljeno je mogoče zatrditi, da je bilo v prvem desetletju jugoslovanske države v Sloveniji vsako leto ustanovljeno približno 15 novih tovarn, v drugem desetletju pa le še 9 tovarn letno. Bežen izračun torej pokaže, da je v času do druge svetovne vojne v Sloveniji vsak mesec začela s proizvodnjo ena nova tovarna. Vzroke upada hitrosti industrializacije v tridesetih letih je iskati v posledicah velike gospodarske krize v letih 1930 do 1934 in v dejstvu, da se je medtem začela ali nadaljevala tudi industrializacija drugih jugoslovanskih predelov, kar je seveda upočasnjevalo slovenski tempo industrijskega razvoja. Za lažjo ponazoritev kvantitativnega poteka industrializacije in pomena posameznih panog, si bomo ogledali spodnji grafični ponazoritvi.

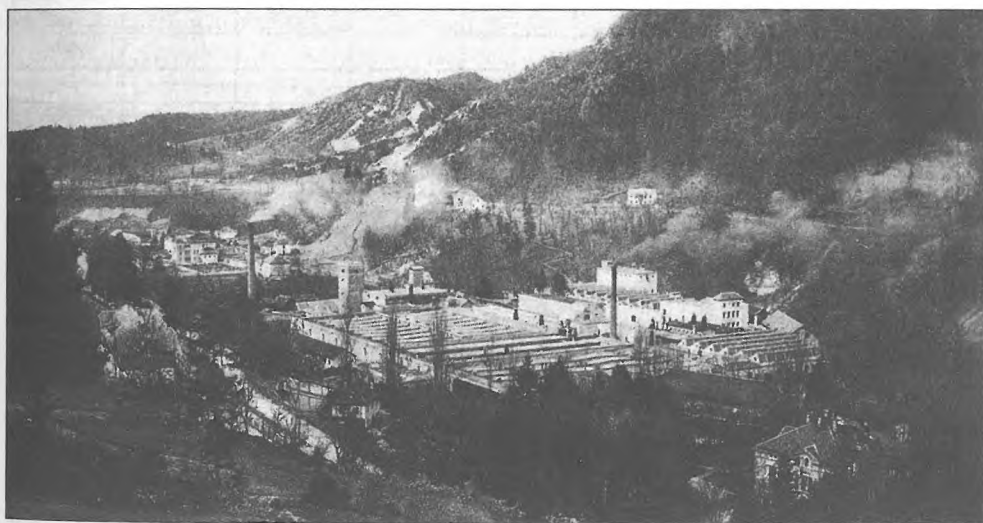
Rast slovenske industrije v obdobju med vojnama

Deleži posameznih industrijskih panog (%) glede na skupno število in skupno število zaposlenih

V času med vojnoma se je v Sloveniji najbolj razmahnila tekstilna industrija, število obratov se je v dvajsetih letih skorajda podeseterilo. Tako je tekstilstvo poleg lesno-predelovalne industrije in metalurgije, postalo ena najpomembnejših industrijskih vej v Sloveniji. Najmanjša rast je vidna pri rudarstvu, kar ni presenetljivo, saj je bila ta panoga že pred prvo svetovno vojno dobro razvita, obenem pa so njeno rast omejevali razpoložljivi naravni viri in razvoj v drugih predelih Jugoslavije. Značilnost slovenske, a tudi jugoslovanske industrializacije v tem času je bila torej nagla krepitev industrijskih zmogljivosti za proizvodnjo potrošnega blaga, ki ga je željno pričakovalo lačno jugoslovansko tržišče.

Med svetovnimi vojnoma se je v Sloveniji razvijala predelovalna industrija, predvsem tekstilna. Centri tekstilne industrije so nastali v Mariboru, Kranju, medtem ko je bila bombažna predilnica in tkalnica Tržič (na sliki) starejša; nastala je sredi 19. stoletja.

Grafični ponazoritvi nam pravzaprav nudita samo del odgovora o kakovosti slovenske industrializacije med vojnama, prikazeta samo kvantitativni vidik, zunan našega zaznavnega obzorja pa ostane notranja struktura podjetij industrijskega značaja. Da bi odkrili tudi to dimenzijo, smo izdelali naslednjo preglednico, ki prikazuje velikostno strukturo podjetij z industrijskim značajem.

Struktura podjetij v posameznih industrijskih panogah

<i>Industrija</i>	<i>Struktura industrijskih podjetij glede na število zaposlenih delavcev</i>					
	<i>5-10</i>	<i>11-20</i>	<i>21-50</i>	<i>51-100</i>	<i>101-250</i>	<i>nad 250</i>
<i>Obdelava kamna</i>	30%	3%	30%	7,5%	2,5%	
<i>Opearska in keramična</i>	37%	10%	23%	17%	13%	
<i>Steklarska</i>						100%
<i>Lesna</i>	67,5%	17%	10,5%	3%	1,5%	0,5%
<i>Papirna</i>	11%	11%	17%	17%	33%	11%
<i>Usnjarska</i>	26,5%	13,5%	30%	16,5%	10%	3,5%
<i>Čevljarska</i>	66%	16%	11%	5%	1%	1%
<i>Tekstilna</i>	19%	16%	21%	10%	18,5%	15,5%
<i>Oblačilna</i>	72,5%	15%	6%	3,5%	3%	
<i>Kovinska in strojna</i>	59%	18%	12%	4%	3%	4%
<i>Kemična</i>	24%	24%	28%	12%	8%	4%
<i>Mlinska</i>	83%	11%	6%			
<i>Prehrambena</i>	71%	11%	14%	1,5%	2,5%	
<i>Tobačna</i>						100%
<i>Tiskarska</i>	35%	25,5%	23%	9,5%	7%	
<i>Gumarska</i>						100%
<i>Gradbena</i>	37%	24%	20%	13%	5%	1%
<i>Razno</i>	46,5%	25%	21,5%	7%		
<i>SKUPAJ</i>	50%	18%	16%	7,5%	5,5%	3%

Podrobnejši vpogled v strukturo podjetij glede na število zaposlenih delavcev pokaže, da je so bila podjetja v Sloveniji pred drugo svetovno vojno majhna, celo zelo majhna, kajti kar polovica podjetij je imela največ do deset zaposlenih. Pri nadaljnji členitvi je opazno dejstvo, da so bila krepkeje zastopana še t.i. srednja podjetja, kar seveda velja za slovenske razmere. Ta podjetja, ki so imela do petdeset zaposlenih, so v skupnem deležu slovenskih podjetij industrijskega značaja predstavljala 34%, pri čemer je bila približno polovica takih, ki niso imela več kot dvajset zaposlenih, polovica pa med dvajset in petdeset delavcev. Torej kar 84% slovenskih podjetij ni zaposlovalo več kot petdeset delavcev. Preostala podjetja lahko pogojno uvrstimo med velika podjetja, njihova nadaljnja struktura kaže, da jih je 7,5% zaposlovalo do sto delavcev, dobra petina vseh slovenskih podjetij je dajala zaslužek do 250 delavcem. Vse, kar je presegalo to mejo, pa je v slovenskih razmerah pomenilo že zelo velika podjetja. Takih pa je bilo v predvojni Sloveniji samo 3%.

Razdrobljena struktura podjetij pa ni bila enakomerno razporejena med posameznimi panogami. Tu obstaja tesna korelacija med hitrejšo industrializacijo posameznih panog in razdrobljenostjo, pri čemer seveda obstajajo tudi izjeme. V tem oziru velja izpostaviti steklarsko in tobačno industrijo ter industrijo gume in gumijastih izdelkov, kjer so se vsa podjetja uvrščala v najvišjo kategorijo s prek 250 zaposlenimi. Resnici na ljubo pa je treba poudariti, da so bile te panoge v slovenskem gospodarstvu zastopane vsaka le z eno tovarno. Najmanj razdrobljeno strukturo, z največjim deležem velikih podjetij, so imele tiste panoge, kjer je proces industrializacije že v prejšnjih obdobjih ali med obema vojnama najbolj napredoval. Kot značilne velja izpostaviti papirno in tekstilno ter le deloma industrijo gradbenega materiala. Nasprotno pa velja za tiste panoge, kjer se je industrializacijski proces uveljavil kasneje ali pa je bil bolj počasen. V to kategorijo se je uvrščala večina panog, izpostavimo pa naj le tiste, kjer je bila razdrobljenost daleč največja. V primeru lesne, čevljarške, oblačilne, kovinske in strojne, mlinske ter prehranske industrije je bila tako s stališča obsega zaposlenih najbolj razdrobljena struktura, kjer je bil delež najmanjših podjetij, ki niso imela več kot deset zaposlenih, najmanj 60%, največkrat pa dvotretjinski, če ne celo več. Preostale panoge, ki jih nismo poimensko našeli pa so imele bolj uravnoteženo strukturo, prevladovala so srednja podjetja.

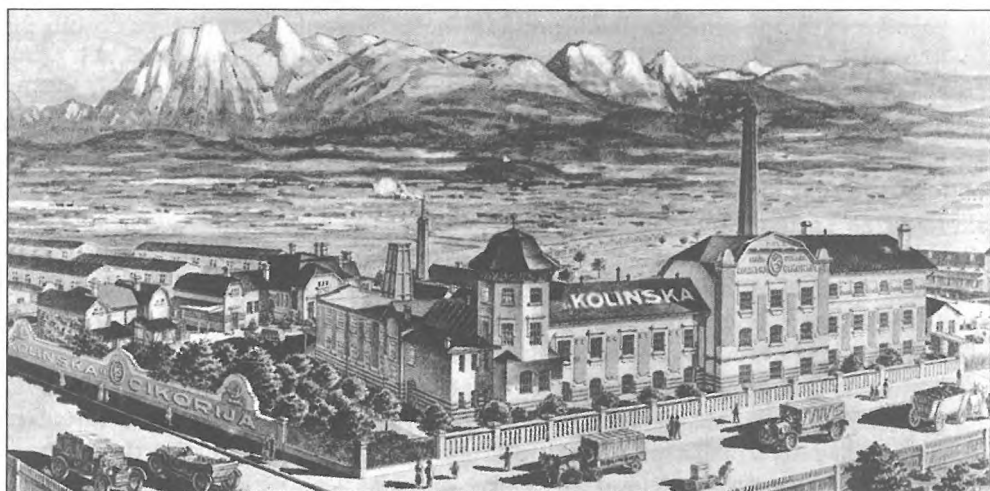
Tako razdrobljena podjetniška in gospodarska struktura je bila posledica splošnih gospodarskih in finančnih razmer. Stopnja industrializacije je bila še na začetku, doživela je komaj prvi naglejši pospešek, ki smo ga opredelili kot ustanoviteljsko obdobje. Poleg tega je zelo pomemben vidik, ki je bil tudi v obdobju med vojnama še naprej pereč, pomanjkanje kapitala, saj domači podjetniki kot posamezniki, razen redkih izjem, niso razpolagali z večjimi vsotami, da bi že na začetku širokopotezno zastavili podjetniško poslovanje. Zaradi tega so bili pri vseh ambicioznejših projektih prisiljeni v združevanje finančne moči, ki so jo črpali ali iz lastnih prihrankov in iz bančnih kreditov ali pa so za financiranje novih naložb navdušili banke, ki so pristopile z ustreznim deležem. Tovrstno združevanje sredstev je seveda narekovalo tudi organizacijsko podobo podjetij. V obdobju med vojnama se je najbolj pomnožilo število družb z omejeno zavezo, skorajda za štirinajstkrat. Število delniških družb pa je v primerjavi s to rastjo skromno naraslo, samo za trikrat. Malo pa je naraslo število osebnih podjetij.

Na podlagi dosedaj predstavljenih podatkov lahko zaključimo, da je bil v tem času za Slovenijo značilen mali podjetnik, ki je največkrat stal na čelu družbe z omejenim jamstvom s skromnim številom zaposlenih. To je bil tipični slovenski podjetnik, ki ga je bilo v slovenskem gospodarskem vsakdanu pred drugo svetovno vojno mogoče največkrat srečati. Dvopolnost gospodarske strukture Slovenije je bila zelo izrazita, na eni strani množica majhnih podjetij, na drugi strani pa sorazmerno majhno število kapitalsko krepkih, ki so zaposlovala znatnejše število delavcev.

Taka gospodarska struktura nam tudi pojasnjuje izključno usmerjenost slovenske industrije v jugoslovanski gospodarski prostor. Veliko povpraševanje na domačem, carinsko precej zaščitenem trgu, je namreč omogočalo gospodarsko življenje množici podjetnikov, tako da niso imeli potrebe po iskanju novih tržišč zunaj jugoslovanskih meja. Nasprotno, povpraševanje je bilo tako veliko, da je

dopuščalo prostor tudi podjetnikom iz drugih držav, ki so v sodelovanju z domačimi investirali v slovensko okolje in tako dajali dodaten pospešek slovenskemu podjetništvu. Tukaj velja opozoriti, da je sodelovanje s tujim kapitalom bilo in ostalo domena že pred prvo svetovno uveljavljenih podjetnikov in gospodarstvenikov, kar ni presenetljivo, saj so razpolagali s kapitalom (banke), obenem pa so imeli informacije in ustrezne poslovne stike.

V okoliščinah, ko so jugoslovanske vlade zaradi nerazvitosti, absolutno agrarnega značaja države, ob velikem pomanjkanju kapitala, industrijskih obratov in industrijskih izdelkov, pospeševale dotok tujega kapitala, tuje investicije in prenos tuje tehnologije v domače gospodarstvo, se je Slovenija je v tem času zaradi svojih infrastrukturnih prednosti izkazala za precej mamljivo okolje za tuje investitorje. Ponujeno priložnost so najbolj marljivo izkoristili avstrijski in češki podjetniki. Navedene okoliščine so imele za posledico, da je bil delež tujega kapitala v slovenskem gospodarstvu znaten, pred drugo svetovno vojno je tako obsegal tretjinski delež. Znatne so bile tudi neposredne avstrijske in češke naložbe v slovensko industrijo, pri čemer je zelo izstopala tekstilna industrija. S finančnimi investicijami, prenosom tehnologije in preselitvijo proizvodnje v Slovenijo so avstrijski in češki podjetniki reševali problem prevelikih zmogljivosti doma in obenem zadovoljevali potrebe jugoslovanskega trga. Lastniška struktura podjetij v slovenski tekstilni industriji nam govori, da je bilo v letu 1935 kar 70% tovarn v tuji lasti. Prednjačili so češki investitorji, ki so bili lastniki 40% tekstilnih tovarn, s polovico manjšim deležem pa so jim sledili avstrijski podjetniki. V tekstilni industriji so nastopali tudi poljski poslovneži, na našem prostoru sta tako obratovali dve tovarni v lasti poljskih državljanov.

Kolinska, tovarna kavinih primesi, je bila ustanovljena leta 1909. Bila je podružnica tovarne iz češkega kraja Kolin, po katerem ima tudi ime. Leta 1925 je postala slovensko podjetje.

Analiza podjetnosti v obdobju med vojnama bi ostala nedokončana, če ne bi vključili še teritorialne razprostranjenosti slovenske industrije. Tudi tukaj se nam

pokaže izrazita neuravnoteženost, kajti množica novih podjetnikov je svoje obrate postavljala v pretežni meri v urbane kraje, ki so se lahko ponašali z urejenimi komunikacijami (ceste, železnice, telekomunikacije) in urejeno energetske oskrbo. Torej so pri izbiri lokacije, da bi zmanjšali zagonske stroške, poskušali sebi v prid izrabiti obstoječe infrastrukturne naprave. Tako ne preseneča osredotočenost v nekaj večjih centrih, kajti šlo je za značilnost, ki se je vzpostavila že pred prvo svetovno vojno in se je z nadaljevanjem industrializacije po letu 1918 še utrdila. Natančnejša razmerja, ki naj ilustrirajo ravnokar izrečeno trditev, so razvidna iz spodnjega tabelarničnega pregleda, ki upošteva kraje, v katerih je bilo več kot 1000 prebivalcev zaposlenih v industrijskih obratih.

Deleži industrijskih zmogljivosti v krajih s prek 1000 zaposlenimi v industriji

	A	B	C	D	E	F	G
<i>Maribor</i>	15,3%	13,6%	15,4%	18,2%	13,9%	17,0%	27,9%
<i>Ljubljana</i>	28,5%	28,2%	30,5%	30,5%	29,5%	23,8%	9,3%
<i>Kranj</i>	3,7%	2,3%	5,4%	3,9%	4,9%	3,4%	11,6%
<i>Celje</i>	5,9%	6,3%	6,5%	3,1%	6,5%	7,9%	4,6%
<i>Jesenice</i>	1,3%	1,4%	1,0%	0,8%	0,8%	-	2,3%
<i>Tržič</i>	1,7%	1,7%	1,0%	1,1%	4,1%	-	4,6%
<i>Hrastnik</i>	0,2%	0,1%	-	-	-	1,1%	2,3%
<i>Kamnik</i>	0,9%	0,7%	1,7%	0,4%	0,8%	-	4,6%

A- Delež v celotnem številu slovenskih industrijskih obratov

B- Delež podjetij s 5-10 zaposlenimi od skupnega števila podjetij te kategorije

C- Delež podjetij z 11-20 zaposlenimi od skupnega števila podjetij te kategorije

D- Delež podjetij z 21-50 zaposlenimi od skupnega števila podjetij te kategorije

E - Delež podjetij z 51-100 zaposlenimi od skupnega števila podjetij te kategorije

F - Delež podjetij s 101-250 zaposlenimi od skupnega števila podjetij te kategorije

G - Delež podjetij s prek 250 zaposlenimi od skupnega števila podjetij te kategorije

Tako ni presenetljivo, da se je glavnina slovenske industrije naselila ob železnici ali v njeni neposredni bližini, hkrati pa se je tudi osredotočala v nekaj središčih, pri čemer velja izpostaviti Ljubljano, Maribor, Celje in Kranj. V teh mestih je industrija dajala kruh več kot 1000 družinam. Treba je poudariti, da je industrija zaposlovala tisoč in več delavcev tudi na Jesenicah, v Tržiču, Hrastniku in Kamniku, vendar pa je šlo tam za enostransko strukturo, kjer je bila ena velika ali največ dve veliki tovarni. Pred drugo svetovno vojno sta bila Ljubljana in Maribor najpomembnejši industrijski središči, kjer je bilo največ podjetij in tudi največ zaposlenih. Seveda pa sta se po svoji strukturi zelo razlikovala. Za Ljubljano, ki je bila obenem tudi politični, kulturni in finančni center Slovenije, je bila značilna uravnovežena gospodarska struktura, težišče podjetnosti je bilo na malih in srednjih podjetjih. Nekoliko drugačno sliko pa nam kaže Maribor, kjer je bila osredotočenost industrije v večjih obratih, z več kapitala in večjim številom delavcev, veliko bolj zaznavna, kakor v Ljubljani. Kranj in Celje sta nekoliko

odstopala od te slike tako po pomembnosti, številu zaposlenih in strukturi. V splošnem pa je mogoče reči, da se je Kranj po svoji strukturi bolj približeval mariborskim razmeram, nasprotno pa je bila za Celje značilna večja uravnoteženost gospodarske strukture.

Za navedena industrijska središča je mogoče zatrditi, da so s svojo gospodarsko strukturo stregle povpraševanju na širšem območju. Velika podjetja so bila usmerjena v pretežni meri na jugoslovanski trg, njihove zmogljivosti so bile take, da so jim bili slovenski okviri pretesni. Množica srednjih in majhnih podjetij je delovala pretežno na slovenskem ozemlju, ali še bolj ozko, zadovoljevala je povpraševanje na lokalni ravni. Na tej točki so se izenačevala z majhnimi podjetji zunaj industrijskih središč, za katera lahko z gotovostjo zatrdimo, da so bila glede prodaje izdelkov izrazito lokalno usmerjena.

LITERATURA

- Od kapitalizma do kapitalizma: izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič, Jože Princič. Ljubljana 1997.
- Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Ljubljana 1997.
- France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998.
- Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju (1918-1945-1991). Ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič. Ljubljana 1996.
- Žarko Lazarevič: Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Korak k industrijski družbi: zgodovinski viri. Ljubljana 1997.

France KRESAL*

SOCIALNA MISEL IN UREJANJE SOCIALNEGA VPRAŠANJA
MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Socialno misel - socialne ideje so med vojnama razvijali socialisti in socialistične stranke, krščanski socialisti in katoliške stranke, narodni socialisti in liberalne stranke ter posamezni socialni misleci iz vrst intelektualcev, samostojnih gibanj in struj. **Obstajanje** socialnega vprašanja so ugotavljali vsi, **urejanje** socialnih problemov tisti, ki so imeli za to potrebna sredstva in politično moč, **izvajanje socialne politike** pa samo tisti, ki so imeli tudi oblast. Socialno misel so učinkovito udeleževali po prvi svetovni vojni. Ustanovljena je bila Mednarodna organizacija dela, ki je s konvencijami določala minimum socialnih pravic in usmerjala reševanje socialnih problemov. Države-članice so oblikovale socialno politiko v okviru svojih ekonomskih zmožnosti - socialna politika je postajala drugi pol gospodarske politike. Tak je bil razvoj socialne politike med vojnama tudi v Sloveniji v okviru Jugoslavije. Uvedeni so bili 8-urni delovnik, socialno zavarovanje (delno omejeno), delavski zaupniki, delavske zbornice, sindikalna svoboda, kolektivne pogodbe; socialnozaščitne določbe so bile v Vidovdanski ustavi. Razvilo se je delovno pravo in socialna politika za udeležanje socialnih idej.

Socialna politika je sistem prizadevanj in ukrepov države, družbe ter posameznikov za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer ogroženih družbenih skupin in posameznikov. Je politika, ki se ukvarja z reševanjem socialnih vprašanj. V času, ko je socialna politika omejena na reševanje delavskega vprašanja, je bilo delovno pravo najbolj povezano s socialno politiko. Kar je bilo prvotno socialni problem in je kot tako bilo predmet socialne politike, je pozneje postalo del delovnega prava. Iz reševanja socialnih vprašanj so nastale pravne norme. Obseg delovanja socialne politike je bil odvisen od materialnih možnosti, ki jih je gospodarstvo na določeni stopnji razvoja sposobno dati in od politične volje vladajoče družbe. Socialna politika je postajala vzporedna politika gospodarski politiki.

Razvoj industrije, večje število zaposlenih delavcev, njihova koncentracija v mestih in industrijskih središčih in naraščanje deleža tistega dela prebivalstva, ki je bilo brez premoženja in si je življenjsko eksistenco zagotavljalo samo z odvisnim delom, je ustvarjalo take socialne razmere, ki jih družba sama ni mogla več ustrezno reševati brez državne socialne politike. V kapitalističnih tržnih razmerah so se razvili mezdni odnosi, socialna diferenciacija se je zaostрила in eksistenčna ogroženost povečala. V prvem obdobju je socialna politika samo popravljala in odklanjala največje socialne probleme (revščina, bolezen, nezgoda, smrt, zaščita pri delu, zaščita delavca), nato pa sistemsko urejala vsa delavska vprašanja (socialno zavarovanje, delavska stanovanja, inšpekcija dela, borza dela, delavska zbornica, delavski zaupniki, sindikati in kolektivne pogodbe), država je

* Zgodovinar, dr., znanstveni svetnik.

razvila delovno pravo in socialno varnost. Do konca prve svetovne vojne je ta razvoj potekal v okviru avstrijske socialne zakonodaje in je trajal okrog 30 let, nato še 20 let v okviru jugoslovanske zakonodaje. V tem času razvoj socialne politike in njen obseg v Sloveniji ni bistveno zaostajal za evropskim razvojem. V prvem obdobju je bila socialna politika v Sloveniji del srednjeevropske socialne zakonodaje, v drugem obdobju pa pod močnim vplivom zahodne Evrope. Po letu 1945 se je socialna politika 45 let razvijala v razmerah socialistične ureditve. Najprej je bilo izvedeno poenotenje pravic vseh zaposlenih, nato se je širil obseg pravic in upravičencev socialne politike. Leta 1959 je bilo uvedeno posebno zdravstveno zavarovanje kmetov, leta 1972 še starostno. Obseg pravic se je širil in leta 1966 je prišlo do združitve delavske in kmečke zdravstvene skupnosti, leta 1984 je bila združena še skupnost starostnega zavarovanja kmetov v enotno skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Zelo velik obseg drugih oblik socialne politike je temeljil na statusnem položaju delavcev v združenem delu, ki so bili aktivni nosilci gospodarjenja s sredstvi v družbeni lasti in uživalci pravic rezultatov svojega dela. V takih razmerah je bila socialna politika sestavni del gospodarske politike

Odnos države in družbe do socialne politike se je spreminjal. V prvem obdobju je država poskušala vzdrževati tako imenovani socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi in s posebno zakonodajo ni posegala v urejanje socialnih problemov. Posledice prevelikega izkoriščanja pa je poskušala omiliti z dobrodelnostjo in kolektivno samopomočjo, ustanavljali so delavska bolniška in podpornna društva. To obdobje liberalnega kapitalizma je trajalo do 80. let 19. stoletja. Z razvojem industrije in zaposlovanjem velikega števila delavcev so se razvili povsem novi odnosi med delodajalci in delojemalci. Prejšnje cehovske stanovske solidarnosti ni bilo več, država pa še ni oblikovala novih norm socialne politike. Zgolj osebna svoboda delojemalcev je bila preslabotna osnova za sklepanje resnično svobodnih in enakopravnih pogodb o delovnem razmerju. Obrtni red iz leta 1859 ni vseboval nobenih določb o varstvu in zaščiti pomožnih delavcev. Šele novele iz let 1883, 1885, 1895 in 1902 so vsebovale določbe o varstvu in zaščiti delavca in rokodelca. V razmerah, ko je tovarniška proizvodnja velikega obsega dušila obrtno proizvodnjo, ko so po zemljiški odvezi v kmetijstvu zavladali denarnotržni odnosi, ki jim mali kmetje niso bili kos, ko je koncentraciji kapitala sledila koncentracija proizvodnje in trgovine, so se ustvarila nova socialna razmerja, ki jih je določal odnos med delom in kapitalom. V tem odnosu je bil vpliv kapitala prevladujoč. Industrijsko delavstvo oziroma tovarniški delavci so postajali najštevilčnejši delojemalci in socialno ogroženi sloj prebivalstva. Tovarniška proizvodnja je naraščala, število delavstva se je večalo in vedno očitneje se je kazalo njegovo neomejeno izkoriščanje. Za delavce v tovarnah in rudnikih ni bilo omejitve delovnega časa, delali so tudi otroci in ženske, delali so v težkih delovnih razmerah, tudi ponoči in ob nedeljah. Izplačevanje mezd je bilo samovoljno.

V takih razmerah je prišlo do prve intervencije države v mezdana razmerja. Z zakonom z dne 17. junija 1883 so bili osnovani obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito in za varstvo pri delu. Novela Obrtnega reda z dne 8. marca 1885 vsebuje določbe o pomožnih delavcih in njihovi zaščiti. Med pomembne delavce so sodili tovarniški delavci, pomočniki, vajenci in drugi delavci ter

nižji uslužbenci, ki so opravljali pomožne službe "nižje vrste"; tisti, ki so imeli "višje službe" z mesečno ali letno plačo (delovodje, mehaniki, faktorji, odpravniki, knjigovodje, blagajniki, risarji, kemiki, inženirji, ipd.), niso sodili med pomožne delavce, bili so nameščenci in imeli drugačen status kot mezdni delavci. Ta zakon je določal 11 urni delovni čas za tovarniške delavce, prepovedal truck sistem in zahteval plačevanje mezd v gotovini. Mezde so bile tedenske, odpovedni rok pa 14 dnevni. Prepovedano je bilo zaposlovanje otrok do 14 let starosti; mladoletnih delavcev od 14 do 16 let starosti in žensk pa niso smeli zaposlovati na težkih, zdravju škodljivih delih in pri nočnem delu. Podjetja so morala delovne pogoje objavljati v svojih delovnih redih, ki so morali biti na vpogled vsakomur in podvrženi kontroli državne oblasti. S tem so bili ustvarjeni temelji delavske zaščite. Njeno izvajanje pa je postalo učinkovito z uvedbo obrtnih nadzorništev in inšpektorjev dela, ki so bili organi državnih oblasti. Socialno zavarovanje pa naj bi delavcu in njegovi družini zagotovilo eksistenco v primeru bolezni, nezgode in smrti, v kasnejši dobi tudi v primeru brezposelnosti. Nezgodno zavarovanje je vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887, bolniško pa 30. marca 1888. Delavci niso imeli vsi enakih pravic, ugodnosti in zaščite. Delavci v rudarstvu in metalurgiji, pri državnih železnicah in nekaterih drugih državnih ustanovah so imeli pokojninsko zavarovanje, delavci v industriji in obrti pa ne. Rudarji so imeli svojega predstavnika v rudniški upravi prek svojega zastopstva v drugi skupini rudarskih zadrug, ki jih je določal Rudarski zakon iz leta 1896, v industriji pa so dobili delavske zaupnike šele po prvi svetovni vojni. Tudi delovni čas ni bil povsod enak, čeprav je bil omejen na 11 ur dnevno; bilo je veliko izjem in drugačnih določb za posamezne kategorije delavcev.

Na prelomu 19. in 20. stoletja je družba aktivno posegala v razvoj in izboljševanje mezdnih razmerij z idejami in socialnimi programi socialne demokracije in krščanskega socializma. Razvile so se delavske stranke in delavske strokovne organizacije - sindikati. Svoj vrh so dosegle v splošnem revolucionarnem razpoloženju **po prvi svetovni vojni**. Z večjim razvojem industrije in rastjo delavskega razreda je naraščalo tudi delavsko gibanje. Delavci so se organizirano borili za izboljšanje delovnih razmer v številnih mezdnih gibanjih in stavkah. Sindikati so se ob uspešnem zaključku takih akcij sporazumevali s podjetniki s sklepanjem **kolektivnih pogodb**. Z njimi so urejali tudi številne probleme iz socialne politike. Tako so se minimalni delovni pogoji in socialni ukrepi, ki jih je določala država, dopolnjevali s sporazumi med delavskimi sindikati in podjetniki, zlasti glede mezd in delovnega časa. Kasneje je delovno pravo okrepilo učinek norm kolektivne pogodbe s tem, da jim je dalo moč zakona. V takih razmerah so sindikati in podjetniki s kolektivnimi pogodbami avtonomno urejali delovna razmerja in s tem posegali na področje, ki ga je prej urejala samo država. Ta proces je bil zlasti močan v tridesetih letih, v obdobju stavkovnega vala in ljudskofrontnega gibanja pri nas in v drugih evropskih demokratičnih državah. V totalitarnih državnih režimih pa so utonili tako delavski sindikati kot svoboda delavskih akcij in kolektivnih pogodb.

ZEMLJEVID VELIKIH OBRATOV

V OBMOČJU OUZD-A V LJUBLJANI.

(PO STANJU 30. VI. 1934.)

Največji industrijski centri v Sloveniji so bili Ljubljana, Kranj, Kamnik, Trzin, Maribor, Celje in Revirji. Zemljevid prikazuje industrijske obrate po številu delavstva zavarovanega pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev kot najmočnejši ustanovi za socialno zavarovanje delavcev v Dravski banovini. Na zemljevidu niso vrisani rudarski in metalurški obrati ter železniški, ker niso sodili pod Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Sloveniji.

V Italiji je bila s Carto del lavoro z dne 30. aprila 1927 razglašena korporativna ureditev sindikatov kot temeljno načelo fašističnega socialnega in gospodarskega reda. Označevala je korporativno ureditev države in razglašala program socialne zakonodaje na področju dela in produkcije; odredila je dolžnosti in pravice vsake oblike proizvodnje. Ta ureditev se je odražala v dvotirnosti delavskih in podjetniških sindikatov, ki so sklepali kolektivne pogodbe in jih sami tudi izdajali. Sindikati so v višjih organizacijskih stopnjah prehajali v državne organe, v korporacije, ki so bile ustanovljene z zakonom z dne 5. februarja 1934. Svoboda sindikalnih akcij je bila omejena. Delavske stavke so bile prepovedane z Zakonom o ureditvi kolektivnih delovnih razmerij z dne 3. aprila 1936. V Nemčiji je nacionalni socializem uničil delavske sindikate in svobodo delavskih akcij. Težišče urejanja delovnih razmerij je prenesel na obratno organizacijo, na delodajalce in državo. Nemški nacionalni socializem je videl v obratu gospodarsko in socialno enoto; v njej naj delajo podjetniki kot vodje obrata ter delavci in nameščenci kot moštvo za pospeševanje obratnega namena in v občo korist naroda in države. Obrat-podjetje, ki mu načeluje lastnik kot vodja, naj bi bil vključen v organsko zgrajeno nemško gospodarstvo. Zakon o ureditvi nacionalnega dela z dne 20. januarja 1934 ni priznaval ne družbenih razredov ne razrednega boja. Zaradi te negacije po njegovem ni moglo biti različnih razrednih interesov niti razrednih sporov in zaradi tega niti kolektivnih pogodb, ker ni bilo potrebe po njih. Vse

odnose med delavcem in podjetnikom so urejali s stališča objektivnega ocenjevanja višjih interesov državne skupnosti. Idejo nasprotujočih si interesov je zamenjala ideja skupnosti interesov. Obrat-podjetje je postal osnovna celica nemškega nacionalnega socializma. V njem naj bi delali podjetnik kot starešina obrata in delavci ter nameščenci kot moštvo obrata skupno za napredek podjetja in za splošno korist naroda in države (1. čl. zakona o ureditvi nacionalnega dela z dne 20. januarja 1934). Problem brazposelnosti je bil rešen tako, da je bila uvedena splošna delovna dolžnost javno-pravnega značaja. Zaposlitve ni narekoval več zasebni interes posameznikov (tako delavcev kot podjetnikov), marveč državni interes. Odvisnega dela ni več ustanavljala pogodba (niti individualna delovna pogodba niti kolektivna), temveč odlok državne oblasti.

Na slovenskem ozemlju je bilo sklepanje kolektivnih pogodb regulirano že z avstrijskim zakonom iz leta 1907 in je bilo pri nas ob nastanku nove države sklepanje kolektivnih pogodb že splošno znano in uveljavljeno kot sredstvo razrednega boja in kot sredstvo za reguliranje delovnih odnosov. Sklepale so jih delavske strokovne organizacije ob posredovanju delavske zbornice, inšpekcije dela in obratnih delavskih zaupnikov; registrirale in hranile so jih delavske zbornice. Podrobnejšo zakonodajo o sklepanju kolektivnih pogodb je prinesla Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in rabsodništvu z dne 12. februarja 1937. Ta uredba je svobodo delavskih akcij precej omejila. Delavske strokovne (sindikalne) organizacije so bile sicer še priznane kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb na delavski strani, pri obveznem pomirjevalnem postopku in pri fakultativnem rabsodniškem postopku pa je že odločalo skupno zastopstvo delavcev, delodajalcev in državnih oblasti. Poleg tega si je država prilastila pravico, da v določenih okoliščinah sama izdaja kolektivne pogodbe, katerih norme so bile obvezne za vse delavce in delodajalce obravnavanega podjetja ali stroke. Določbe navedene uredbe kažejo zelo odkrito težnjo po korporativističnem urejanju delovnih odnosov. Pri tem moramo upoštevati še prizadevanja države za okrepitev režimskih Jugorasovih delavskih sindikatov (zlasti v letu 1938), ki naj bi po zgledu italijanskih državnih fašističnih sindikatov postali edini zastopnik delavstva.

Če sedaj upoštevamo ta dva elementa, to je pravice, ki si jih je s prej navedeno uredbo prilastila država glede urejanja delovnih odnosov, in njeno prizadevanje, da bi Jugoras postal edina državno priznana delavska strokovna (sindikalna) organizacija, vidimo, da je šel razvoj v smeri uvajanja korporativnega urejanja delovnih odnosov po zgledu italijanskega fašizma. Vendar je bil ta razvoj zaustavljen; zaustavljen je bil predvsem zaradi vedno močnejše akcijske enotnosti delavstva. Tudi razpust in prepoved delovanja Ursovih sindikatov 24. decembra 1940 ni mogel ustvariti okoliščin za imenovanje Jugorasa kot edinega priznanega zastopnika delavstva.

Nastanek Jugoslavije je zavrl razvoj mezdnih odnosov v modernejše oblike delovnih razmerij. Nova okvirna delavska zakonodaja, ki je bila sprejeta leta 1922, je predvsem poenotila delavsko zaščito v vsej državi. Večjih in novih pravic delavcev iz delovnega razmerja pa ni prinesla veliko. Tudi prejšnja neenakost doseženih pravic iz delavske zaščite in socialnega zavarovanja posameznih kategorij delavcev in nameščencev je še naprej ostala. Glavne pridobitve razvoja de-

lovnih razmerij med obema vojnama so bile: uvedba 8 urnega delovnika 30. decembra 1918, uvedba delavskih zaupnikov 18. decembra 1918, podpiranje brezposelnih 5. decembra 1918, uvedba delavske zbornice kot interesne predstavnice delavcev in nameščencev 21. maja 1921, stanovanjska zaščita od 6. junija 1918 do 1. novembra 1929, začetek izvajanja pokojninskega zavarovanja vseh delavcev 1. septembra 1937 in Uredba o določanju minimalnih mezd z dne 12. februarja 1937. Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922 je zaposlene še naprej delil na pomožno osebje - delavce in na "osebe, katerim se poverjajo posli višje vrste (poslovodje, knjigovodje, blagajniki, inženirji, ipd.)". Delavci so prejeli tedenske mezde, ki so bile določene z urno ali akordno mezdo; dnevničarji so prejeli dnevno mezdo. Nameščenci so prejeli mesečne plače. K mezdam in plačam so prištevali različne doklade: družinske, draginjske, premijske, dodatek za delo ob nedeljah in praznikih, za podaljšano delo. Za potrebe socialnega zavarovanja so bili delavci v industriji in obrti razvrščeni v 12 mezdnih razredov, rudarji v 6 kategorij, železničarji v 3 kategorije s po 10 razredi, nameščenci pa v 12 plačilnih razredov. Mezda iz določenega mezdnege razreda se je imenovala zavarovana mezda. Služila je za določanje vseh prispevkov in za višino pravic iz socialnega zavarovanja. Mezdni sistem je bil kombinacija časovnih in akordnih norm s trendom zviševanja akordnega sistema. Leta 1928 je časovno mezdo prejelo 53% delavcev in akordno 47%, leta 1930 pa časovno mezdo samo še 44% in akordno 56%. Akordni sistem je bil vpeljan predvsem za nekvalificirane in priučene delavce, ki so bili v večini, kvalificiranih je bilo samo 20%. Zlasti neugodna je bila kvalifikacijska struktura zaposlenih žensk in te so delale skoraj izključno na akord. Tarifne lestvice podjetij so vsebovale veliko število različnih akordnih in časovnih norm. V tekstilnih tovarnah npr. jih je bilo nad 80. Večinoma so bile urejene in določene v podjetniških kolektivnih pogodbah ali v panožnih (tekstilna, gradbena). Leta 1937 je država začela določati minimalne mezde. Vendar so bile določene samo minimalne mezde nekvalificiranih delavcev in so znašale 2 do 3 din na uro glede na uvrstitev kraja v tri draginjske razrede.

Po vidovdanski ustavi je bila država zadolžena za izvajanje socialne politike in je imela ministrstvo socialne politike. Država je izdajala zakone in uredbe za zaščito in zavarovanje delavcev. Okvirni zakoni so bili: **Zakon o inšpekciji dela**, **Zakon o zaščiti delavcev** in **Zakon o zavarovanju delavcev**. V njih so bile tudi določbe o 8-urnem delovniku, o delavskih zbornicah, delavskih zaupnikih in sindikalni svobodi. Ministrstvo za socialno politiko je prek svojih organov tudi nadziralo izvajanje teh določb. Potrebno materialno osnovo za izvajanje socialne politike so prevzele samoupravne ustanove delavske zaščite (borze dela, delavske zbornice) in socialnega zavarovanja okrožni urad za zavarovanje delavcev - OUZD, humanitarni in bolniški sklad državnega prometnega osebja, bratovske skladnice, pokojninski zavod za nameščence) z lastnim finansiranjem, ki so ga zagotavljali delavci in delodajalci z obveznimi prispevki od izplačanih mezd. Država je iz proračuna finančno sodelovala samo v izrednih primerih z enkratnimi ali občasnimi dotacijami. Na zakonodajnem in finančnem področju se je država angažirala skoraj samo pri reševanju socialnega vprašanja delavstva. Socialno skrbstvo in reševanje socialnih vprašanj ostalih ljudi v stiski je prepustila v reševanje banovinom in občinam.

Socialno zavarovanje ni bilo enotno izvedeno z enakimi pravicami za vse zaposlene delavce, niti splošno. Rudarji so bili zavarovani v okviru krajevnih bratovskih skladnic pri rudarskih in metalurških podjetjih, ki so bile podrejene glavni bratovski skladnici s sedežem v Ljubljani. Ustanove za zavarovanje železničarjev so bili humanitarni in bolniški fondi državnega prometnega osebja pri direkcijah državnih železnic. Vse te ustanove so za svoje zavarovance izvajale bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje. Javni in privatni nameščenci so bili bolniško in nezgodno zavarovani pri Trgovskem bolniškem in podpornem društvu, pokojninsko pa pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani. Državni uslužbenci so bili zavarovani pri državnem pokojninskem skladu. Vsi delavci, ki so imeli pravico do socialnega zavarovanja samo po Zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, so imeli samo bolniško in nezgodno zavarovanje. Pokojninsko zavarovanje za te delavce, to so bili predvsem delavci zaposleni v industriji in obrti, je bilo uvedeno šele 1. septembra 1937. Za izvajanje tega zavarovanja je bil Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki je obsegal vso Slovenijo in imel svoj sedež na Miklošičevi cesti v lastni stavbi, kjer domuje slovensko zdravstveno zavarovanje še sedaj.

Za izvajanje zdravljenja in zdravstveno zaščito je imel Okrožni urad svoje ambulante v Ljubljani, Mariboru, Celju, Ptuju in v Kranju. Za delavstvo tobačne tovarne v Ljubljani, v papirnici v Vevčah, v tovarni Westen v Celju, v sladkogorski papirnici in v tekstilni tovarni v Litiji so ordinirali zavodovi zdravniki v ordinacijskih prostorih teh tovarn. V Jurklostru, Kropi, Kamni Gorici, Kokri, Goričanah, v Loškem potoku in v Borovnici so zavodovi zdravniki ordinirali samo po nekaj dni v tednu. Nezgodne postaje je imel zavod v Ljubljani, Mariboru in Kranju. V Trziču in Ljubljani je bila organizirana posvetovalnica za matere in otroke. K zavodovim zdravstvenim ustanovam so sodila tudi kopaljšča in fizikalna zdravilišča v Ljubljani, Mariboru in Kranju. Urad se je za zdravljenje svojih zavarovancev posluževal tudi drugih zdravstvenih ustanov in je imel tam svoje zdravnike in prostore in sicer kopaljšče Radio-Therma v Laškem, okrevališče Jadran na Rabu, zdravilišča za pljučno tuberkulozo na Golniku, v Klenoviku, Brestovcu in Vurbergu ter zdravilišče za kostno tuberkulozo v Kraljevici. Posluževal se je tudi javnih bolnišnic v Sloveniji in univerzitetne klinike v Zagrebu. Urad je imel lastne prirituberkulozne dispanzerje v Ljubljani, Mariboru, Celju in v Slovenj Gradcu. Posluževal se je tudi zasebnih in državnih dispanzerjev. Trgovski in javni nameščenci so imeli še svoj Šlajmarjev dom v Ljubljani.

Rudarji in metalurgi so imeli svoje lastne bolnišnice v Trbovljah, na Jesenicah in v Črni, v Krmelju, Hrastniku in Zagorju so imeli še manjšečasne bolnišnice; zdravstvene ambulante so imeli pri vseh krajevnih bratovskih skladnicah v Trbovljah, Hrastniku, Zagorju, Kočevju, Laškem, Velenju, Krmelju, Brestanici, na Jesenicah, v Celju, Štorah, na Mežici, v Prevaljah in na Ravnah.

Železničarji svojih bolnišnic in sanatorijev niso imeli. Imeli so pa razvejano mrežo 45 lastnih ambulant. Imeli so lastni oddelek pri zdravilišču Golnik, v Vrnjački banji in v Rogaški Slatini, za zdravstveno okrevanje železničarskih otrok pa mladinski dom v Martuljku.

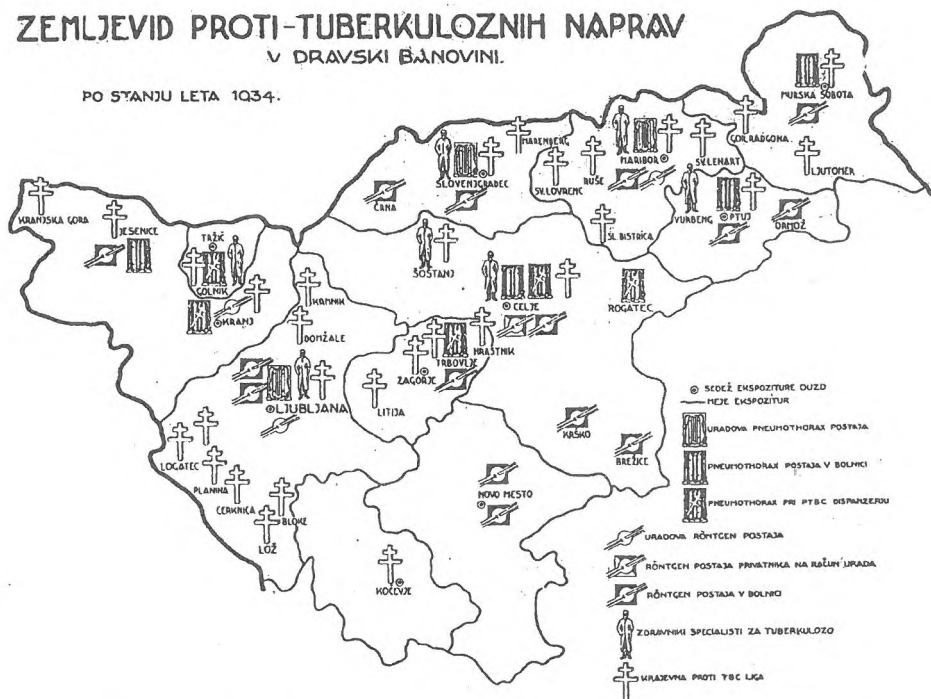
Največ zavarovancev (83%) je imel Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani; železničarjev in rudarjev je bilo bistveno manj. Za vzdrževanje in de-

lovanje delavskih zdravstvenih ustanov in za izplačevanje bolniških podpor so od zavarovancev pobrali letno okrog 100 milijonov din obveznih prispevkov, za pokojnine pa še dodatnih 100 milijonov din, kar je znašalo približno toliko, kolikor je bilo pobranih vseh direktnih davkov v Dravski banovini. To so bila kar velika sredstva, zlasti če upoštevamo, da je delavstvo takrat predstavljalo manj kot polovico prebivalstva.

ZEMLJEVID PROTI-TUBERKULOZNIH NAPRAV

V DRAVSKI BANOVINI.

PO STANJU LETA 1934.

Bolnišnične in zdravstvene ustanove so dokaj ustrezno pokrile vso Slovenijo razen Dolenjske.

Materialne možnosti za reševanje socialnih problemov ostalih kategorij ogroženega prebivalstva in za razvoj **socialnega skrbstva** so bile mnogo slabše. To obliko socialne politike so izvajale občine iz svojih proračunskih sredstev, iz kreditov in iz ubožnih skladov. Glavno breme socialnega skrbstva je šlo iz občinskih proračunov. Občine so za socialno skrbstvo dajale 6 do 8% svojih proračunskih sredstev. Obseg teh sredstev je bil odvisen od velikosti in gospodarske razvitosti občin. Zlasti pereče je bilo izvajanje socialnega skrbstva podeželskih občin s prevladujočim deležem kmečkega prebivalstva, ki je bilo brez vsakršnega socialnega zavarovanja. Ves čas so bile velike potrebe po tem zavarovanju, možnosti pa majhne. Za obvezno zavarovanje kmečkega prebivalstva je pripravila predlog že avstrijska vlada in ga dala 1909 v razpravo, a ni uspel. Pri nas je J. E. Krek leta 1909 na široko propagiral starostno in zdravstveno zavarovanje kmečkega ljudstva, a materialne možnosti takrat tega niso omogočale. Leta 1938 je kmečko zavarovanje predlagala slovenska kmetijska zbornica, a tudi takrat to ni bilo izvedljivo. Zaradi neustrezne posestne strukture številčno prevladujoči

mali kmetje finančnih bremen socialnega zavarovanja takrat niso zmogli. Revščine in socialnih problemov je bilo med kmečkim prebivalstvom veliko. Socialnopolitičnih ukrepov ni bilo, organizirane kolektivne samopomoči tudi ne (kmetijsko zadružništvo je imelo drugačne naloge). Socialne probleme so reševali skoraj samo z dobroteljnostjo. Socialno skrbstvo podeželskih občin je bilo zelo skromno. Majhno je bilo število redno podpiranih občanov in še te podpore so bile bolj miloščine kot pa socialno skrbstvo. V vseh občinskih zavetiščih za onemogle na podeželju je bilo komaj za 240 oseb prostora. Večina občin takih zavetišč sploh ni imela. Na podeželju je bila še zelo razvita oskrba onemoglih občanov po hišah in beračenje. Beračiti so morali pogosto tudi tisti onemogli občani, ki so bili v občinskih zavetiščih ali prejeli občinske podpore, ker je bila ta preskrba nezadostna. Oblike socialnih pomoči so bile raznolike. Najpogostejše so bile denarne podpore, občasne podpore v obliki hrane, kurjave in obleke.

Poškodbe, bolezni prebavil in revma so bile posledica neustreznih delovnih razmer, tuberkuloza slabih socialnih razmer in revščine, porodniške pa odraz velikega deleža ženske delovne sile 1922-1933.

V mestnih občinah je bilo več sredstev za izvajanje socialnega skrbstva. V podeželskih občinah je prišlo za socialno skrbstvo okrog 8 din na prebivalca, v mestnih pa 70 do 100 din. Vendar so bile v mestih tudi potrebe večje in življenje dražje. Mestne občine Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj so imele socialnopolitične urade in organizirano obliko socialnega skrbstva. Socialno skrbstvo je obsegalo: starostno oskrbo onemoglih občanov, mladinsko skrbstvo, delavsko skrbstvo in podpiranje socialnih in dobroteljnih organizacij. Po obsegu najpomembnejša je bila starostna preskrba.

Po podatkih za leto 1929 je bilo starostnih oskrbovancev v Ljubljani 1.238, v vseh štirih avtonomnih mestih pa 2.556. Za njihovo starostno preskrbo so ta mesta prispevala 4,851 milijonov din, največ v Ljubljani in sicer nekaj čez 3 milijone din. Polovica teh sredstev je bila porabljena za vzdrževanje mestnih zavetišč za onemogle, kjer je prebivalo 422 oskrbovancev. Za okrog 1.500 onemoglih oseb so

izplačevali redne in izredne denarne podpore, ki so znašale po 1.700 do 2.500 din letno, kar je bilo manj kot 1/3 eksistenčnega minimuma. Razen teh so bile še druge oblike starostne preskrbe: obleka, obutev, zdravila, prehrana in drva, oskrba bolnikov na domu, oskrba onemoglih občanov v zunanjih zavodih.

Mladinsko skrbstvo je obsegalo redne in izredne denarne podpore, obleko in obutev, podpore za šolske potrebščine, oskrbo v dnevnikih zavetiščih in v zavodih; manjše vsote in za manjše število otrok so izplačevali za počitniške kolonije, varstvo, rejnine. Iz mladinskega skrbstva je dobilo pomoč 995 otrok v višini 1,678.305 din.

Za delavsko skrbstvo so mestne občine namenile 445.000 din. Te vsote niso delili individualnim koristnikom, pač pa skladu za brezposelne, za vajence, za delavske izobraževalne tečaje in za delavsko zatočišče (v delavskem domu), kjer so se brezposelni delavci in iskalci zaposlitve na potovanju lahko spočili in pozimi ogreli. Dobrodelne in socialne organizacije so avtonomna mesta podprla z vsoto 431.500 din.

V okviru socialnega skrbstva so bila še sredstva, ki so jih mestne občine namenjale za **reševanje stanovanjskih vprašanj** socialno ogroženih občanov. Ta sredstva so do leta 1929 znašala 92 milijonov din (samo v Ljubljani 61,933.326 din) in z njimi je bilo zgrajenih 960 stanovanj. Občine so pomagale pri reševanju stanovanjskih vprašanj tudi na druge načine: odstop občinskih zemljišč za izgradnjo številnih barakarskih naselij, jamstvo za stanovanjsko posojilo, prodaja poceni občinskega zemljišča za zidavo, popravilo starih hiš, denarna podpora, določanje maksimiranih stanarin, zaščita stanovalcev.

Obseg sredstev za socialno politiko in občinsko socialno skrbstvo, ki je šel iz proračunov, je bil omejen na razmeroma nizek delež, manj kot 1/10 proračuna. Delež prebivalstva, ki se je vzdrževal z odvisnim delom (delavci, uslužbenci), je prispeval pomemben delež državnega in občinskih proračunov. Uslužbenski davek, ki so ga plačevali delavci in uslužbenci, je znašal 2,8% do 5,8% in skupna vsota je leta 1929 znašala 47,319.766 din, kar je bilo za 10 milijonov din več kot je znašala vsa zemljarina skupaj z dopolnilnim davkom. Delavci in nameščenci so z davkom na svoje delo prispevali 1/5 proračunskih sredstev Dravske banovine. Obseg socialne politike je bil tako utemeljen tudi s tem deležem. S spreminjanjem gospodarske strukture se je spreminjala tudi družbena struktura prebivalstva. Težišče gospodarskega dogajanja se je od pretežno samolastniškega kmetijstva prenašalo na nekmetijsko področje. Na tem področju pa je bilo poleg samostojnih podjetnikov še odvisno delavstvo. Socialna politika je postajala vzporedna politika gospodarski politiki.

LITERATURA

Stojan Bajič: Delovno pravo. Ljubljana 1936.

Rudi Kyovsky: Učbenik delovnega prava in socialnega zavarovanja. Ljubljana 1961.

Anton Kržišnik: Socialna politika (skripta). Ljubljana 1967.

Alois Brusatti: Oesterreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Staendestaat. Wien 1965.

France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998.

Jurij PEROVŠEK*

SLOVENCİ IN JUGOSLOVANSKA SKUPNOST MED
SVETOVNIMA VOJNAMA

Namen pričujočega prispevka je predstaviti poglede slovenske politike na jugoslovansko državo v letih 1918-1941, ko so Slovenci - že na osnovi neposredne izkušnje jugoslovanske politične, državnopravne, kulturne, jezikovne in gospodarske stvarnosti - prvič vsestransko premislili svoj odnos do Jugoslavije kot politično-zgodovinskega okvira svojega nacionalnega razvoja. Za omenjena leta je značilno, da so v Sloveniji zagovarjali različne, ostro nasprotujoče si nacionalne koncepte, hkrati pa so se tudi zelo kompleksno opredeljevali o politično nenehno prisotnem vprašanju narodnopolitičnega in državnopravnega značaja jugoslovanske skupnosti. To opredeljevanje je s historičnega vidika še posebej zanimivo zato, ker so Slovenci pred jugoslovanskim državnim zedinjenjem, 1. decembra 1918, v okviru novembra 1918 obstoječe državne skupnosti habsburških Jugoslovancev - Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) - prvič v svoji moderni zgodovini dosegli lastno nacionalno državnost in so samostojno odločali o vseh vprašanih, ki pogojujejo neodvisnost in suverenost posamezne narodne skupnosti. Ker se je po oblikovanju jugoslovanske države leta 1918 slovenska nacionalna politika odločilno razhajala prav ob vprašanju slovenske narodnopolitične samostojnosti in je v njenem podpiranju ali zanikanju utemljevala različno razumevanje jugoslovanske države, je zato vsekakor treba opozoriti na ključne značilnosti narodnopolitične emancipacije, ki je novembra 1918 spremljala Slovence na poti v prvo jugoslovansko skupnost.

Država SHS, ki je predstavljala politični okvir slovenske narodne emancipacije neposredno po prvi svetovni vojni, je obstajala od 29. oktobra 1918, ko so Slovenci, Hrvati in Srbi, ki so do tedaj živeli v avstroogrskem državnem okviru, sočasno pretrgali državnopravne vezi z Avstrijo in Ogrsko, do 1. decembra 1918, ko se je s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). Obsegala je Slovenijo (brez Prekmurja), Hrvaško (brez Medjimurja) ter Bosno in Hercegovino. Državi SHS je načeloval tedanji vodilni slovenski politik, predsednik Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec, ki je bil obenem tudi predsednik Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno Vijeće), najvišjega organa oblasti v Državi SHS.

Država SHS je uresničevala vsa načela, ki jih zahteva mednarodno pravo za nastanek in obstoj držav. Imela je svoje državno ozemlje, ki je nastalo potem, ko so južnoslovanske dežele prekinile državnopravne vezi z Avstrijo in Ogrsko. Prav tako je imela svoje prebivalstvo, saj je z 29. oktobrom 1918 prebivalstvo južnoslovanskih dežel iz Avstro-Ogrske pripadalo novi Državi SHS. Država SHS je imela tudi svojo lastno organizirano oblast, kajti v južnoslovanskih deželah

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

bivše monarhije po njihovi državni odcepitvi vodilni organi Avstro-Ogrske niso več izvrševali suverene oblasti, pač pa so jo posamezne pokrajinske (narodne) vlade. Na ravni celotne države pa je bilo nosilec oblasti zagrebško Narodno Vijeće, ki je bilo v Državi SHS najvišja, navzven pa neodvisna in torej suverena državna oblast. Čeprav Država SHS mednarodno ni bila priznana, pa ne moremo reči, da ni obstajala kot mednarodni subjekt. Antantne sile so namreč s svojim ravnanjem le pokazale, da v določeni meri upoštevajo državnopravno spremembo, ki je na jugu Avstro-Ogrske nastala 29. oktobra 1918. Tako je zavezniški glavni poveljnik na solunski fronti, francoski general Louis Franchet d'Espérey 6. novembra 1918 v imenu zavezniških vojaških sil na vzhodu pozdravil "jugoslovansko Narodno Vijeće v Zagrebu in Ljubljani kot tudi novo kopensko in pomorsko jugoslovansko oboroženo silo" in "jugoslovanske enote v Zagrebu in Ljubljani". Poleg tega sta Državo SHS nedvoumno mednarodno priznali Nemška Avstrija in Madžarska demokratična republika. Tako je nemškoavstrijski Narodni zbor, ki je 30. oktobra 1918 prevzel vso oblast na svojem ozemlju, naznanil predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu ustanovitev nemškoavstrijske države ter obenem priznal češkoslovaško državo in Državo SHS. Devetega novembra 1918 je Državo SHS priznala tudi Madžarska demokratična republika.

Vzporedno s tem se je upoštevanje obstoja Države SHS zelo jasno pokazalo še z vzpostavljanjem mednarodnih diplomatskih odnosov med Poljsko, Češko in Državo SHS, enako pa je bilo razvidno tudi iz diplomatskih sporočil in prošenj, ki so jih novembra 1918 na zagrebško Narodno Vijeće naslovili dunajski apostolski nuncij (kot starešina tamkajšnjega diplomatskega zbora), nizozemska kraljevska vlada, ameriško poslanstvo iz Berna, romunski Narodni svet, danski ministrski predsednik ter bavarsko poslanstvo na Dunaju. Poleg tega se je v diplomatskem vrhu takratne sovjetske Rusije uveljavilo stališče o suverenosti zagrebškega Narodnega Vijeća. Takratni ljudski komisar za zunanje zadeve Georgij Vasiljevič Čičerin je novembra 1918 podpisal dokument, v katerem je sovjetska vlada priznala oblast "Jugoslovanskega Narodnega veća s sedežem v Zagrebu". Pozabiti pa tudi ne smemo na dejstvo, da je 8. novembra 1918, na znani ženevski konferenci o jugoslovanskem zedinjenju, v imenu srbske kraljevske vlade njen predsednik in minister za zunanje zadeve Nikola Pašić priznal zagrebško Narodno Vijeće "kot reprezentanta in vlado" Slovencev, Hrvatov in Srbov iz nekdanje monarhije. To je pomenilo, da je srbska vlada s priznanjem Narodnega Vijeća priznala tudi novo Državo SHS. Tako oceno potrjuje izjava srbskega prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića ob jugoslovanski državni združitvi 1. decembra 1918. Prestolonaslednik Aleksander je tedaj izjavil, da razglašča "zedinjenje Srbije z deželami neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev". Država SHS je torej predstavljala stvarno državno formacijo, v kateri so Slovenci, Hrvati in Srbi iz bivše Avstro-Ogrske monarhije živeli v novembru leta 1918.

V Državi SHS, v kateri so Slovenci za kratek čas zaživel kot nacionalno svoboden in politično samostojen narod, je njihov nov zgodovinski položaj temeljil v notranji ureditvi Države SHS, v kateri je glede na dejansko stanje Slovenija imela tako stopnjo državnopravne samostojnosti, kakršno sicer poznamo pri ločenem državnem obstoju. Samostojnost Slovenije je bila vzpostavljena skozi

St. 1.

V Ljubljani, dne 4. novembra 1918.

Letnik I.

URADNI LIST

Narodne vlade SHS v Ljubljani.

Razglasi Narodne vlade.

1.

Državljeni!

Predsedništvo Narodnega veća v Zagrebu kot vrhovna oblast države Slovencev, Hrvatov in Srbov je na predlog Narodnega sveta v Ljubljani za Slovenijo imenovalo to-le vlado:

Predsednik: **Josip vitez Pogačnik.**

Oddelek za notranje zadeve: **dr. Janko Brejc.**

Oddelek za prehrano: **dr. Ivan Tavóar.**

Oddelek za uk in bogočastje: **dr. Karel Verstovšek.**

Oddelek za pravosodje: **dr. Vladimir Ravnihar.**

Oddelek za socialno skrbstvo: **Anton Kristan.**

Oddelek za finance: **dr. Vekoslav Kukovec.**

Oddelek za promet: **dr. Pavel Pestotnik.**

Oddelek za industrijo in trgovino: **dr. Karel Triller.**

Oddelek za javna dela in obrt: inženir **Vladimir Remec.**

Oddelek za poljedelstvo: prelat **Andrej Kalan.**

Oddelek za narodno obrambo: **dr. Lovro Pogačnik.**

Oddelek za zdravstvo: **dr. Anton Breclj.**

Vlada si je v svesti, da je prevzela za prehodno dobo do končne ureditve naše edinstvene države težko in odgovorno dolžnost.

To dolžnost bo mogla vršiti le s pomočjo in podporo Vas vseh.

Državljeni! Združite vse svoje sile v blaginjo naše domovine!

Vzdržujte red in mir!

Vsi dosedanji zakoni in vse dosedanje naredbe ostanejo še nadalje v veljavi, enako vse narodne vojaške in civilne oblasti ter uradi, dokler vlada drugače ne ukrene.

Nihče ni upravičen, si sam delati pravice.

Rojaki, spoštujte imetje, čast in poštenje drugorodnih sodržavljanov!

Vojaki, bodite na službo domovini; gre za Vaš lastni dom!

Zvesta velikim načelom, v katerih imenu smo dosegli svojo svobodo, Vam vlada obljublja, da hoče zvesto služiti narodu.

V Ljubljani, dne 31. oktobra 1918.

Josip vitez Pogačnik s. r.

predsednik.

Prva številka Uradnega lista Narodne vlade SHS v Ljubljani, v kateri je bilo razglašeno imenovanje prve slovenske nacionalne vlade. V tem razglasu je bilo poleg sestave slovenske Narodne vlade tudi objavljeno naj državljani nove Države Slovencev, Hrvatov in Srbov spoštujejo red in mir ter da vsi dotedanji zakoni in naredbe ostanejo še nadalje v veljavi.

razmerje med vrhovnim organom oblasti v Državi SHS - zagrebškimi Narodnim Vijećem in Narodno vlado SHS v Ljubljani (Narodna vlada). V tej, že leta 1918 prvi svobodno in demokratično oblikovani slovenski nacionalni vladi, so bili z izjemo za zunanje zadeve združeni vsi najvišji organi naredbodajne in izvršne oblasti, ki jih ima država. Narodno vlado so sestavljali predstavniki vseh tedaj obstoječih slovenskih političnih strank: katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS), liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) in delavske Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS). Najmočnejša stranka v Narodni vladi je bila SLS, ki je v njej imela šest svojih predstavnikov, sledili pa sta ji JDS s petimi in JSDS z enim predstavnikom. Slovenska Narodna vlada je poleg svojega predsednika, Josipa viteza Pogačnika (pripadal je SLS), imela dvanajst upravnih oddelkov, t. i. poverjeništev: poverjenišтво za notranje zadeve, za prehrano, za uk in bogočastje, za pravosodje, za socialno skrbstvo, za finance, za promet, za industrijo in trgovino, za javna dela in obrt, za poljedelstvo, za narodno obrambo in za zdravstvo. S tem je bila utemeljena takratna slovenska državnost, ki jo je potrdila tudi posebna Naredba o prehodni upravi. To naredbo je sporazumno z Narodnim Vijećem 21. novembra 1918 izdala Narodna vlada. Z njo je Narodno Vijeće prepustilo Narodni vladi, da samostojno upravlja slovensko ozemlje "kot del narodne, svobodne, neodvisne, na demokratičnih načelih urejene države SHS".

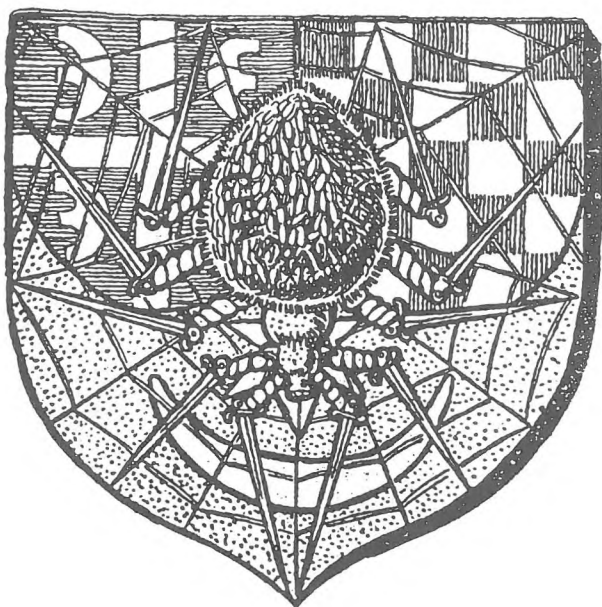
Lastna nacionalna državnost, ki jo je slovenski narod živel novembra 1918 pa v novi državni skupnosti - Kraljevini SHS (leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo) - ni imela nikakršnega vpliva na nadaljnji slovenski narodnopolitični razvoj. To se je pokazalo že v prvih dveh mesecih po jugoslovanski združitvi, ko je bila s posebnim ukazom prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića 20. januarja 1919 ukinjena slovenska Narodna vlada. Namesto nje je bila oblikovana po sestavi že močno skrčena Deželna vlada za Slovenijo. Deloma dopušćena upravna avtonomija Slovenije se je konćala 12. julija 1921, ko je bila v skladu z določili Vidovdanske ustave, sprejete 28. junija 1921, ukinjena Deželna vlada za Slovenijo.

Ukinitev Deželne vlade za Slovenijo je bila naravna posledica unitarno-centralistićno opredeljenega državnega razvoja jugoslovanske skupnosti, kajti Vidovdanska ustava je ta razvoj utemeljila izključno le v načelu jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma. Uzakonjala je jugoslovansko nacionalno enotnost, kajti po njenih določilih so bili Slovenci, Hrvati in Srbi (drugih nacionalnih imen ni ustava niti omenjala) zgolj "plemena" namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda. Poleg tega je Vidovdanska ustava vzpostavljala tudi strogo centralistićni državni ustroj. Na enak naćin je bil narodnopolitićni in državnoopravni razvoj v jugoslovanski državi utemeljen tudi v Oktroirani ustavi, ki jo je po uvedbi svoje diktature, 6. januarja 1929, kralj Aleksander Karađorđević razglasil 3. septembra 1931. Tako sta ustavno uzakonjeni jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem pomenila resnico jugoslovanske države v celotnem obdobju med leti 1918-1941.

Vprašanje, kako opredeliti svoje poglede na unitarnocentralistićno in slovenski narodnostni razmah pobijajoćo jugoslovansko državno realnost, je v prvi jugoslovanski skupnosti odloćilno oznaćilo razmerje med Slovenci in Jugoslavijo, med narodom in državo. Slovenci so se na to vprašanje odzvali različno. Slovenska

politika in narodna tvornost sta se namreč pri tem znašli na odločilnem razpotju: ali sprejeti utopitev v izmišljenem jugoslovanskem narodu, ki naj bi predstavljal edino logično nacionalno podobo po velikosrbski roki urejene unitarno-centralistične Jugoslavije, ali pa se taki nacionalni usodi upreti ter se na osnovi zavesti o posebni slovenski narodni individualnosti boriti za pravico do svojega jezika, kulture in lastne nacionalne državnosti, ki bi jo zagotovila avtonomistično ali federativno preurejena jugoslovanska državna zveza. Tako je razpotje med tema dvema odločitvama določalo odnos Slovencev do narodnopolitične in državne realnosti prve jugoslovanske skupnosti ves čas do leta 1941.

Centralistični režim.

Ilustracija iz dnevnika Jugoslavija (22. 11. 1922), ki je izhajal v Ljubljani. Ponazarja bistvo državne ureditve v Kraljevini SHS: centralistični pajek je spletel mrežo nad Srbi, Hrvati in Slovenci in v njej jih zadržuje z mečem v vsaki izmed svojih številnih nog.

Temeljna delitev slovenske nacionalne politike na unitarno-centralistični in avtonomistično-federalistični narodnoprogramski pol, se navadno povezuje s tradicionalnim katoliško-liberalnim sporom, ki se je po oblikovanju jugoslovanske države odrazil tudi v pogledih na nacionalni problem. To v glavnem drži, saj sta bili vodilni politični sili, prek katerih so se v letih 1918-1941 izražala nasprotovanja v slovenski nacionalni politiki, katoliška Slovenska ljudska stranka (oziroma v drugi polovici tridesetih let slovenski del vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice) in večinski del liberalnega tabora, ki je bil v dvajsetih letih organiziran v vsedržavni Jugoslovanski demokratski stranki oziroma Samostojni demokratski stranki, v tridesetih pa v vsedržavni Jugoslovanski nacionalni stranki. Toda ob njiju je bodisi unitarnocentralistično bodisi avtonomistično-fe-

deralistično stališče podpiralo še več drugih idejno in politično raznolikih političnih organizacij in strank. Tako so jugoslovansko unitarnocentralistično usmeritev razen liberalcev, organiziranih v Jugoslovanski demokratični stranki (leta 1924 preimenovani v Samostojno demokratično stranko) in v Samostojni kmetijski stranki (ta je podpirala unitaristični program do srede dvajsetih let), zagovarjali tudi v slovenskem delu Narodno radikalne stranke (NRS), v slovenskem delu Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) in sprva tudi v slovenskem delu Komunistične stranke Jugoslavije (KSJ). Vsem omenjenim strankam je kot zagovornicam unitarizma in centralizma bilo skupno prepričanje, da predstavlja oblikovanje enotnega jugoslovanskega naroda logičen in tudi zgodovinsko nujen zaključek do tedaj nepovezanega razvoja posameznih južnoslovanskih etnij. Njihovo zbiranje v novo, višjo in politično močnejšo jugoslovansko narodno skupnost naj bi zato predstavljalo narodnodržavni smisel bivanja v centralistični Jugoslaviji, saj le taka država izravnava vse narodne, kulturne, gospodarske in državnopravne razlike med njimi. Vendar pa je kljub enakemu narodno-programskemu konceptu slovenskih unitarističnih sil le liberalni tabor ostajal glavni in najpomembnejši nosilec unitarističnega in centralističnega programa v takratni slovenski družbi. Ostali unitaristični politični subjekti ali - tako kot slovenski del SSJ - niso posebej poudarjali svojih narodnodržavnih stališč, ker so vedeli, da so v Sloveniji nepriljubljena, ali pa - tako kot NRS - niso imeli pomembnejšega mesta v slovenski politiki. Med njimi pa je prišlo tudi do programskih preokretov v gledanju na nacionalni problem. Tako je KSJ, ki je do leta 1923 zagovarjala izrazito unitarističen in centralističen narodnodržavni program, v tem letu skozi široko teoretsko javno razpravo o narodnem vprašanju, ki je več mesecev tekla v legalnem strankinem tisku, spremenila svoje poglede na narodno problematiko. Na svoji III. državni konferenci januarja 1924 v Beogradu ni več zanikala mnogonacionalnega značaja jugoslovanske države. Od tedaj dalje je priznavala obstoj različnih jugoslovanskih narodov in njihovo pravico do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve, v nasprotju s svojim prejšnjim centralističnim državnopravnim programom pa je zagovarjala federativno obliko državne ureditve. Tako je liberalna politika, čeprav se je med liberalci v dvajsetih in nato še v tridesetih letih pojavil tudi povsem izviren avtonomistični narodnopolitični tok, v času med svetovnjima vojnama na Slovenskem vzpostavljala in vzdrževala kontinuiteto jugoslovanskega unitarizma in centralizma.

Če sedaj strnemo glavna stališča in ocene, ki jih je unitaristični liberalizem oblikoval glede slovenske narodne problematike in jugoslovanske države, je treba poudariti, da je ostro odklanjal vsako pot, ki bi vodila v federalizem. Pri tem pa je bil - po besedah slovenskega liberalnega prvaka iz dvajsetih let dr. Gregorja Žerjava, izrečenih 3. februarja 1924 - temeljni namen liberalcev naslednji: *"Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udeleževati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovansko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen."*

Vztrajanje pri unitarnocentralistični jugoslovanski državi je večinski del

slovenskega liberalnega tabora nenehno poudarjal tudi kasneje. Najbolj odmevno leta 1935, ko so slovenski unitaristični liberalci v t. i. Pohorski deklaraciji, oblikovani 19. in 20. avgusta 1935 poudarili, da so Srbi, Hrvati in Slovenci "v etničnem oziru en narod", jugoslovanski narodni unitarizem pa "čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje". Zato je deklaracija opozarjala, da se "Jugoslovenci kot narod (...) morejo razvijati samo v unitaristični državi".

Seveda je sprejemanje in podpiranje unitaristične in centralistične jugoslovanske države med Slovenci imelo tudi svoj politični antipod. Velika večina Slovencev namreč od Jugoslavije ni pričakovala zanikanja slovenske narodne individualnosti in utesnenosti v jugoslovanski centralistični državni obroč. Tako so se prve zahteve po avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države v slovenski politiki pojavile že v letih 1921-1922, izrazili pa so jih avtonomistični državnopravni program SLS, predložen Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS 12. februarja 1921, avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev iz februarja 1921, ter narodnoprogramska stališča, ki so jih v tem času zagovarjale Narodno socialistična stranka, Slovenska zemljoradniška stranka, Novačanova Slovenska republikanska stranka, Prepeluh-Lončarjevo Združenje slovenskih avtonomistov (ZSA), vodstvo slovenskega dela Komunistične stranke Jugoslavije ter Zveza delovnega ljudstva (volilni blok krščanskih socialcev, komunistov in ljubljanske krajevne frakcije Socialistične stranke Jugoslavije, oblikovan za občinske volitve v Ljubljani 3. decembra 1922). Avtonomistično-federativni program je zagovarjala tudi januarja 1923 ustanovljena Socialistična stranka delovnega ljudstva. Sredi dvajsetih let oziroma v njihovi drugi polovici sta bili njegovi odločni zagovornici tudi Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD) in Slovenska kmetska stranka, v katero sta se leta 1926 združili SRSKD in Samostojna kmetijska stranka.

Avtonomistično-federativno nacionalno stališče se je na Slovenskem vesplošno uveljavilo ob prvih parlamentarnih volitvah po sprejemu unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave, ki so bile 18. marca 1923. Iz teh volitev je kot vodilna slovenska avtonomistična sila izšla SLS, v kateri se je nato ves čas prve jugoslovanske države najbolj prebojno utelešala avtonomistično-federalistična volja slovenskega ljudstva. Kot smo opozorili pa je ta živela tudi v drugih idejnopolitičnih taborih na Slovenskem.

Če sedaj predstavimo najbolj udarna avtonomistično-federalistična stališča slovenskih političnih sil, ki niso pripadale katoliškemu idejnopolitičnemu taboru, potem se lahko najprej zaustavimo že pri letu 1923. V času priprav na volitve v Narodno skupščino je bilo namreč moč prebrati nekaj zelo izvirnih zahtev po avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države. Najizvirnejšo je oblikovala Novačanova SRS, ki je predlagala, da bi se jugoslovanska država preoblikovala v Federativno republiko Jugoslavijo (FRJ). Federativno republiko Jugoslavijo bi kot posebne državnopravne enote sestavljale Slovenija, Hrvaška, Srbija in Bolgarija. Slovenija bi kot samostojna država imela svojo državno upravo (finance, žandarmerijo, sodstvo, davčno upravo in državni zbor), s FRJ pa bi delila *vojsko* (pri čemer bi Slovenci služili vojni rok v Sloveniji), *zunanje mi-*

nistrstvo (v katerem bi bilo po sporazumno ugotovljenem ključu tudi dolčeno število Slovencev in Hrvatov), *finance* (te bi bile skupne samo v skupnih zadevah), *denar* (le-ta bi imel samo enotno risbo, medtem ko bi bilo besedilo na bankovcih samo slovensko, samo hrvaško, samo srbsko ali samo bolgarsko), *trgovske pogodbe s tujimi državami*, *carinsko službo* in *tarifo*. Skupen bi bil tudi *predsednik FRJ*. Eno mandatno obdobje, tj. štiri leta, bi bil Slovenec, drugo Hrvat tretje Srb in četrto Bolgar.

V drugi polovici leta 1923, po velikem volilnem uspehu nacionalnih avtonomističnih in federalističnih sil v celi državi, so svoje nacionalne poglede ponovno predstavili tudi komunisti. V okviru široke javne teoretskopolitične razprave, ki je potekala v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ), so namreč ponovno preudarili svoj dotedanji unitarnocentralistični nacionalni program. V tej razpravi, v kateri so udeleženci iz Slovenije pomembno prispevali, da se je nato Komunistična stranka Jugoslavije postavila na stališče jugoslovanskega nacionalnega pluralizma in federativnega državnopravnega programa, je ing. Dragotin Gustinčič, eden izmed najvidnejših in teoretsko najprodornejših slovenskih komunistov iz dvajsetih let, tedanja slovensko federalistično voljo nadgrajeval z vsebinsko zelo udarnim razmišljanjem, v kakšen federativni državni okvir bi Slovenci in Hrvati sploh hoteli vstopiti. Decembra 1923 in v začetku januarja 1924 je v slovenskem glasilu NDSJ *Glas svobode* zapisal, da nočejo slovenski proletarci zlasti *"o kaki balkanski federaciji sploh ničesar več slišati - vsaj za bližnjih 50 let ne več."* Zato morajo *"sodrugih iz Srbije, ki to parolo še forsirajo, (...) vedeti, da bi živeli v balkanski federaciji brez Slovencev, pa tudi brez nekaterih drugih jugoslovanskih provinc, ako bi se le osnovala v centralni Evropi kako druga socialistična federacija. (...) To so gotovo trpke besede,"* je pisal, toda srbijanska *"politična morala, njihovi osebni medsebojni boji, njihovo gospodarstvo in njihova kompletna organizacijska nesposobnost nas niti najmanj ne vabi v Balkansko federacijo."* Mi zato *"nikakor ne moremo razumeti,"* je nadaljeval, *"zakaj bi morali biti rajši v skupni državi s Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Makedonijo, Bolgarijo, Grčijo in Romunijo, kakor pa z Avstrijo, Ogrsko, Češko, Moravsko itd."* Pri tem je na svoje "srbijanske" tovariše naslovil tudi naslednje besede: *"Gotovo, prijatelji, mi smo z vami z vsem Balkanom, mi hočemo z vami v skupno federacijo, toda kot gospodarsko in tehnično mnogo slabši, pridite vi k nam, v srednjo Evropo! Vi rabite velike pomoči, da se uredite in organizirate v moderno gospodarsko življenje in te pomoči vam mi, Slovenci in Hrvatje sami ne moremo nuditi. (...) Mi sami bi bili tudi v proletarski federaciji samo vaše žrtve, kakor smo danes žrtve radikalne Jugoslavije in bi morali gospodarsko in kulturno zaostajati, kakor se to danes godi."*

To je gotovo bila ena najostrejših slovenskih kritik jugoslovanske države v letih 1918-1941, saj njen avtor od Jugoslavije, četudi federativne, dejansko ni pričakoval zagotovila za svoboden slovenski narodnopolitični in gospodarski razvoj. Tako globoko se je med nekatere Slovence že do tedaj zarezala slaba izkušnja z Jugoslavijo. Zato bi jo, po prepričanju konec dvajsetih let federalistično usmerjenega liberalnega politika Ivana Puclja, bilo moč popraviti edino tako, da bi slovenski narod dosegel *"v okviru sedanjih državnih meja svojo samostalnost,*

Kaj hočemo?

Hočemo svobodo, popolno narodno svobodo in ljudsko demokracijo

— Hočemo popolnoma svobodne volitve v vsa ljudska zastopstva (občinske odbore, SLOVENSKI PARLAMENT, državni parlament, delavske, kmečke in obrtniške zbornice ter v vsa zastopstva socialnih in političnih ustanov), ki se morajo v najkrajšem času izvesti a splošno, tudi žensko, neposredno in enako volilno pravico s tajnim glasovanjem.

— Hočemo takojšnje razveljavljenje vseh političnih zakonov in ustanov prejšnjih diktatorskih režimov, kot so zakon in sodiše za zaščito države, zakoni o političnih strankah, združevanju, zborovanju, tisku i. t. d.

— Hočemo, da se senat, kot predstavništvo gospode in ovira prvi ljudski demokraciji, sploh odpravi.

— Hočemo zajemneje popolne svobode izpovedanja mišljenja in prepričanja v govoru in tisku, svobodo zborovanja in združevanja.

— Hočemo takojšnje in popolno amnestijo vseh političnih jetnikov, ki so se borili zoper diktaturo, za demokracijo, za zadovoljitev narodnih zahtev in za socialne pravice delovnega ljudstva.

Hočemo popolno politično, gospodarsko in kulturno osamosvojitve slov. naroda!

— Hočemo, da o načinu in obliki upravljanja Slovenije in slovenskega narodnega gospodarstva odloča edino-le slovenski parlament, izvoljen neposredno od ljudstva v svobodnih volitvah!

— Prenehati mora gospodarsko zastopavljanje in davčno izmogavanje Slovenije s strani velikosrbske gospode!

— Vrniti se morajo nazaj vsi slovenski fondii, ki so v času centralizma prišli v roke belgrajski gospodi!

— Hočemo popolno davčno reformo. Večji del davkov naj plačajo bogataši. Obdavčenje naj bo progresivno. Davki v obliki monopolnih take, trošarin in carin na predmete široke ljudske potrebnosti pa se morajo sploh ukiniti, prav tako davek na delavske in nameščenske plače, ki ne dosegajo ekstenzivnega minima. Vse zadruge delovnega ljudstva, ki poslujejo samo v občo korist članstva se morajo osvoboditi vsakršnih davščin. Povečajo naj se pa davki na luksuzne predmete.

Zahtevamo črtanje kmetiskih in obrtniških dolgov, a ob istočasnem zavarovanju kmetiskih in obrtniških prihrankov.

— Onemogočiti se mora odušerstvo bank, posojilnic in posameznih magnatov.

— Določiti se mora najvišja dopustna obrestna mera, ki pa mora biti taka, da jo bosta zmogla kmet in obrtnik.

— Zahtevamo ljudsko kontrolo in obvezno javno zakonsko revizijo nad bankami in posojilnicami ter zavarovalnicami, nad vsemi delniškimi in ostalimi trgovskimi družbami, kakor tudi nad vsemi večjimi zasebnimi podjetji, ki se bavijo s pridobitnimi posli, zaradi ugotavljanja stvarno doseženega dobička in pravičnega obdavčenja.

— Zahtevamo prepoved vsakršnih kartelov, industrijskih, veletrgovskih ali bančnih, ki draže cene predmetov splošne porabe.

— Onemogočiti se mora verižništvo in špekulacija z maksimiranjem cen na tržišču, kakor tudi odpravi neosoznamost med visokimi cenami industrijskih proizvodov in nizkimi cenami poljedelkih in drugih kmetijskih pridelkov.

Zahtevamo javno in brezplačno sdravniško pomoč za kmetako delovno ljudstvo in obrtnike. Zavarovanje (pokojnina) za starost, onemoglost in smrt se mora razširiti na vse poljedelake delavce, kmete in obrtnike, in sicer tako, da pade večji del bremena na državo, ki naj zato obdavči bogataše.

Slovenskim občinam se mora zagotoviti popolna samouprava!

Odloča naj v njihovem gospodarstvu samo delovno ljudstvo, ne pa voditelji gospodskih strank, banovina in država, ki izkoriščajo občine v svoje politične in koristolovske namene. Siromašne občine morajo dobiti državno podporo za gradnjo občinskih cest in poti, melioracijska dela in regulacijo vod.

Hočemo svobodni razvoj ljudskega združništva!

— Odpravi naj se takoj nazadnjaški centralistični združni zakon, ki otežuje in onemogoča poslovanje in procvit malih zadrug, a podpreti se mora vse one zadruge, ki izločajo iz trgovine in industrije špekulante in velike trgovce.

Preprečiti se mora, da bi gospoda in magnati mogli izkoriščati združništvo v svoj profit.

Dobiti morajo vse zadruge in združne zveze iz javnih virov potrebne kredite, da se osamosvoje izpod vpliva in vladavine finančnega kapitala in veletrgovin, ki jih sedaj neomejeno izkoriščajo v svoje politične in izkoriševalne svrhe.

Gojiti in z javnimi sredstvi podpirati se mora ustanavljanje kmetiskih in obrtniških nabavljalno-prodajnih in produkcijakih zadrug, za nabavljanje predmetov konzuma, umetnih gnojil, poljedelskih in obrtniških strojev in orodja, ki jih kmet in obrtnik rabita; kakor tudi za prodajo proizvedenih obrtniških produktov ter kmečkih pridelkov ali za skupno izkoriščanje združno nabavljenih strojev in orodja, kjer so dane prilike in volja za to.

Kreditno združništvo (hranilnice in posojilnice) mora služiti suvo kmetom in obrtnikom, ne pa bankirskim špekulantom, zato jih morajo upravljati samo kmetje in obrtniki sami.

Tudi vse zavarovalnice se morajo preosnovati na združni podlagi, vzeti jih je treba iz rok špekulantov, ki si polnijo žepce z ljudskim denarjem.

Za uspešno izvedbo organizacije in vodstva zadrug je potreben kader strokovno sposobnih ljudi, za kar se morajo ustanoviti posebne strokovne šole in tečaji.

Omogočiti in z javnih sredstev podpirati je treba tudi stavbno združništvo, da bi se pospešila graditev higijenskih stanovanj za delovno ljudstvo.

Razglas komunistične Zveze delovnega ljudstva Slovenije iz novembra 1939. Razglas je terjal ljudsko demokracijo in popolno narodno svobodo. Pomenila bi jo politična, gospodarska in kulturna osamosvojitve slovenskega naroda in oblikovanje slovenskega parlamenta, ki bi edini odločal o načinu in obliki upravljanja Slovenije.

svojo lastno državnost, popolno svobodo in neodvisnost, da bo lahko razvil in izživel svojo energijo, svojo silo in moč in zdravje." Kasneje, v tridesetih letih, je to prepričanje v slovenskem liberalnem taboru nadgrajeval boj za táko jugoslovansko državo oziroma tak slovenski narodnopolitični položaj, ki bi slovenskemu narodu jamčil njegov obstoj, neoviran razvoj in svobodno izražanje samega sebe na vseh področjih jezikovno-kulturnega, narodnega, gospodarskega in

političnega življenja. Ta boj je temeljil v misli najvidnejših slovenskih liberalnih duhov iz obdobja med obema vojnama - Ivana Prijatelja, Josipa Vidmarja, Lojzeta Udeta in Dragotina Lončarja. Bil je sestavni del takratne slovenske narodnoemancipacijske volje, ki so jo zelo udarno izražali še komunistično Slovensko narodno revolucionarno gibanje in slovensko ljudskofrontno gibanje (njegovi temeljni nosilci so bili komunisti, slovensko usmerjena narodnodemokratska inteligenca, krščanski socialisti in narodnodemokratsko preobraženo slovensko Sokolstvo) ter demokratične protifašistične skupine, ki so se oblikovale ob njem. Vsem so bili skupni samozavestno poudarjanje slovenske narodne samobitnosti ter jasne in odločne zahteve po slovenski narodni samoodločbi in avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države.

Kljub množtvu izvirnih in vsebinsko resnično bogatih avtonomističnih in federalističnih narodnoprogramskih zamisli, ki so se oblikovale izven SLS, pa je politična stvarnost le njej kot najmočnejši slovenski politični stranki, odredila odločilno vlogo v boju za slovensko avtonomijo. SLS je ta boj programsko zelo široko utemeljila že leta 1923, ko je v času priprav na volitve v Narodno skupščino oblikovala svoj avtonomistično-federativni državnopravni koncept. Po tem konceptu naj bi bila Jugoslavija državna skupnost Slovencev, Hrvatov, Srbov in tudi Bolgarov. Ta skupnost bi bila urejena na federativni osnovi, pri čemer bi skupne zadeve bile: državljanstvo, zunanje in vojaške zadeve, denar, najvažnejša prometna sredstva in finance, za katere bi se uvedel skupni davek, medtem ko bi bili vsi drugi davki prepuščeni posameznim avtonomnim nacionalnim državnopravnim enotam. Skupne državne zadeve bi urejal osrednji parlament, vse druge pa avtonomne pokrajinske oblasti. Avtonomno Slovenijo bi vodila slovenska vlada, ki bi jo izvolil slovenski parlament. V njegovi zakonodajni pristojnosti bi bila opredelitev razmerja med cerkvijo in državo, določitev cerkvenih pravic in dolžnosti, šolska zakonodaja, organizacija politične in finančne uprave, sodstva ter stanovskopravna zakonodaja. Poleg tega bi bile v pristojnosti slovenskega parlamenta še socializacija, nadzorstvo tovarn, produkcije in konzuma, ustanavljanje strokovnih kmečkih, delavskih in obrtniških šol, zdravstvo, socialna politika in socialno zavarovanje. S tem bi bila uresničena politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost Slovencev v jugoslovanski državi oziroma, kot je poudarila SLS, slovenska avtonomija. Zahteve po slovenski avtonomiji je nato SLS ponovila tudi ob volitvah leta 1925 in 1927 in v tridesetih letih. Pri tem so eno izmed njenih najodločnejših narodnofederalističnih zahtev iz tridesetih let predstavljale znane Ljubljanske punktacije, tj. federalistični državnopravni program, ki ga je SLS oblikovala 31. decembra 1932. Ta program je poleg srbske in hrvaške terjal tudi vzpostavitev slovenske federativne enote v jugoslovanski državi in priznanje slovenske nacionalne individualnosti, imena, zastave, etnične skupnosti, finančne samostojnosti ter politične in kulturne svobode. Svoje narodnoavtonomistično stališče je nato SLS zelo odločno ponovila sredi tridesetih let, 20. februarja 1936, ko je v posebni izjavi poudarila tole: *"Mi nismo ustvarili Jugoslavije niti kot kakšna tuja narodna manjšina - ker smo pač Srbom in Hrvatom sorodni - niti kot najmanjši del kakega, v goli domišljiji obstoječega jugoslovanskega naroda, ampak kot slovenski narod, ki je, naj bo še tako majhen, ostalima bratskima narodoma kot svoja celota popolnoma ena-*

kopraven in nima nihče pravice, da bi od njega zahteval, naj se številčno močnejšima narodoma asimilira v škodo samega sebe, žrtvuje svoj jezik, svoj kulturni značaj in nazor ter svoje naravne in nrvstvene posebnosti." Zato smo si za cilj postavili "polno enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki ni mogoča drugače, kakor v samozakonodajni ljudski upravi, v kateri vsak svoje narodne in pokrajinske zadeve sam vlada, skupno pa je to, kar je za državno celoto neobhodno nujno." Svoje narodnoavtonomistične zahteve je nato SLS poudarjala tudi v kasnejših letih ter se vse do razpada Kraljevine Jugoslavije ni odrekla boju za avtonomistično preoblikovanje države. Po sklenitvi znanega sporazuma med predsednikom kraljevske vlade Dragišem Cvetkovićem in predsednikom Hrvatske seljačke stranke dr. Vladkom Mačkom 23. avgusta 1939 o oblikovanju posebne Banovine Hrvaške, pa se je tudi sama odločno zavzemala za vzpostavitev slovenske banovine. To je nedvoumno opozorila še 16. marca 1941, ko je glasilo SLS *Slovenec* poudaril, da so naši cilji - "slovenska avtonomija, ki jo bomo v novi državni ureditvi prej ali slej tudi dobili" - "popolnoma jasni". To je, je zapisal *Slovenec*, "na znotraj nadaljnja preureditev države".

Tak je bil tudi med slovenskim narodom in velikim delom njegove politike uveljavljeni cilj slovenskega življenja v Jugoslaviji. Dvaindvajset let trajajoča jugoslovanska izkušnja je namreč Slovence dodobra utrdila v prepričanju, da je zanje jugoslovanska država, ki se ji - predvsem zaradi dokaj utemeljenega strahu pred nemško in italijansko nevarnostjo, sicer niso odrekli - resnično sprejemljiva le, če se njena notranja bit spremeni in se v Jugoslaviji uveljavi slovenski avtonomistično-federalistični narodnoemancipacijski interes. To je bil po večinski narodni volji opredeljen avtentični slovenski pogled na jugoslovansko državo v letih 1918-1941. Toda tak pogled in tako slovensko razumevanje jugoslovanske skupnosti se v času obstoja prve jugoslovanske države ni uresničilo. Zgodovina Slovcem namreč ni dovolila izvedeti, ali je v tej državi možno doseči nacionalno svobodo ter enakopraven in suveren narodnopolitični položaj. Ob zahtevah, napovedih in pričakovanjih, večjih ali morda manjših možnostih avtonomistično-federalistične preobrazbe Kraljevine Jugoslavije, so namreč - po napadu Kraljevine Italije in Nemškega Reicha na Jugoslavijo 6. aprila 1941 - Slovenci ostali brez nje. Nastopila sta nov, vojni čas in s tem drugače utemeljena vsebina slovenske narodne in politične zgodovinske izkušnje.

LITERATURA

- Melik Vasilij: Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana 1997, str. 41-52.
- Perovšek Jurij: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 121-134.
- Perovšek Jurij: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996.
- Perovšek Jurij: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta: simpozij 1995. Ljubljana 1997, str. 18-32.

- Perovšek Jurij: Slovenci in Jugoslavija v letih 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1998, št. 1, str. 55-74.
- Perovšek Jurij: Slovenska osamosvojitev v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998.
- Pleterski Janko: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986.
- Prunk Janko: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992.

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ*

NEKATERE POLITIČNE IN IDEJNE ZNAČILNOSTI
NA SLOVENSKEM (1929-1941)

V obdobju med obema svetovnjima vojnama (1918-1941) nastopi pomembna ločnica z letom 1929. Zadnje desetletje pred drugo svetovno vojno so namreč življenje krojile značilne idejne in družbenopolitične silnice, katerih učinek obravnava še posebej novejšje zgodovinopisje. Nekaj teh značilnosti v kontekstu evropskega razvoja bomo поблиže pogledali v še ne tako oddaljeni preteklosti slovenskega naroda.

'Zlatim dvajsetim' letom, po prvi svetovni vojni s pospešenim razvojem industrializacije in svobodne trgovine je sledila s 'črnim petkom' oktobra 1929 na borzi v New Yorku velika gospodarska strukturalna kriza, ki je globalno pretresla svet in segla tudi v Evropo, s tem pa na jugoslovanska tla. V večini držav je zavladata velika deflacija (padanje cen npr. inudustrijskim in kmetijskim proizvodom), podjetja so propadala, naraščala je brezposelnost. V jugoslovanski državi oziroma v Sloveniji se je pokazala gospodarska kriza najprej v kmetijstvu, nato v industriji, največjo gospodarsko depresijo pa smo pri nas občutili v letih 1932-1934.

Gospodarska kriza, ki je kazala na anarhijo in slabosti liberalnega kapitalizma z mnogimi tedanjimi posledicami, je terjala rešitev gospodarskih in socialnih vprašanj. Predvsem socialna politika je stopala v ospredje in posamezne države so jo začele na različne načine reševati. Porajale so se težnje v okviru "nove protiidividualistične socialne miselnosti" in s tem novo pojmovanje naroda in države. Ta miselnost naj bi dobivala večje kompetence pri poseganju na gospodarskem področju in sicer z raznimi omejitvami in nadzorom. Povedano drugače: v okviru "gospodarstva po načrtu" naj bi se le-to razvijalo po določenih enotnih narodno gospodarskih vidikih. Ob tem so omejevali tudi svoboščine državljanov na političnem področju, kar se je zlasti razkrivalo v novem odnosu do parlamentarnega življenja v posameznih državah in predvsem v pojmovanju demokratizma. Demokratično državnoopravno ureditev je v posameznih državah zamenjala bolj ali manj avtoritarna ali celo totalitarna oblika vladavine in državnega ustroja. V okviru novega "sociološko" pojmovanega naroda in države in da postaneta država in stranka vse bolj enovit instrument, se utrjuje misel o graditvi "novega človeka", ki bo sposoben sodelovati pri graditvi "novega reda".

V Jugoslaviji je bila v začetku leta 1929 uvedena diktatura, imenovana tudi diktatura kralja Aleksandra. Po politični krizi, katere višek so bili strelji v skupščini junija 1928, je kralj v začetku naslednjega leta ukinil Vidovdansko ustavo iz leta 1921, razpustil parlament, vse politične stranke s "plemenskimi ali verskimi" značajem in z novimi zakoni uvedel nacionalni unitarizem in centralizem. Sodil

* Zgodovinarica, dr., znanstvena svetnica.

je, da med ljudstvom in kraljem ni treba nobenih posrednikov in da je prišel čas, da se v okviru jugoslovanske nacionalne ideje začnejo pospešeno zedinjevati vsa tri "plemena" (Srbi, Hrvati, Slovenci) v en "jugoslovanski" narod. Državo so preimenovali v Kraljevino Jugoslavijo (oktobra 1929) in jo upravno-politično razdelili na devet banovin. Slovenija se je uradno imenovala Dravska banovina, v primerjavi z drugimi banovinami je bila narodnostno in konfesionalno najbolj enovita, bila pa je tudi najbolj gospodarsko razvita banovina.

Rastoča opozicija v meščanskih vrstah in zaostritev hrvaškega vprašanja sta prisilili kralja, da je septembra 1931 izdal oktroirano (vsiljeno) ustavo. Z njo je država ostala dedna monarhija kraljeve dinastije Karađorđevićev, uradni jezik je bil srbsko-hrvatsko-slovenski, banovine so dobile širšo samoupravo, med političnimi zakoni pa so pomembni Zakon o društvih, shodih in posvetih in Zakon o volitvah narodnih poslancev. Povratek na strankarsko življenje in parlamentarizem pa je bil še vedno vkleščen v sankcioniran princip nacionalnega unitarizma in državnega centralizma. Novembra istega leta so potekale skupščinske volitve z eno samo državno listo generala Petra Živkovića. S tem je bilo konec obdobja čiste osebne kraljeve diktature (1929-1931), vendar sta postala tudi nova skupščina in senat orodje v rokah kralja Aleksandra.

Kakšna je bila v teh okoliščinah politično-strankarska struktura v posameznih idejnopolitičnih taborih na Slovenskem, kakšni so bili njihovi medsebojni odnosi, kakšni pogledi na narodno vprašanje in družbeni koncepti pri reševanju odnosa med delom in kapitalom, bomo le na kratko prikazali. Vsekakor pa so značilnosti v treh poglavitnih idejnopolitičnih taborih - v liberalno-unitarnem, katoliškem in markističnem - krojile narodno in državljansko zavest, socialnoekonomske in politične programe in zahteve, ki so bile poglavitni dejavniki bodisi kohezije ali diferenciacije različnih slojev slovenske družbe.

Liberalno-unitarni tabor

Razpuščena Kramerjeva *Samostojna demokratska stranka* in Pucljeva *Slovenska kmetijska stranka* (imenovani tudi Pucljevi kmetijci), sta na podlagi oktroirane ustave septembra 1931 in zakona o društvih, shodih in posvetih začeli skupaj s prvaki srbskih strank od decembra 1931 ustanavljati vsedrjavno unitaristično stranko *Jugoslovanko radikalno kmečko demokracijo* (JRKD). V Dravski banovini so maja 1932 ustanovili njen banovinski odbor in naslednji mesec v Celju izvolili izvršni odbor s predsednikom dr. Jankom Rajarjem. Na prvem kongresu julija 1933 v Beogradu se je stranka preimenovala v *Jugoslovansko nacionalno stranko* (JNS). V sprejetem programu so poudarili pomen "nacionalnega solidarizma", v kmetu so videli jedro "jugoslovanskega" naroda in zlasti "trajno mobilizirana mladina" naj bi nasproti razrednemu boju prva utirala pot novi sociološki miselnosti. V korist socialnega miru naj bi se krepilo načelo skladnosti in solidarnosti stanov kot temelj stanovski družbi oziroma korporacijskemu sistemu države. Pospeševala naj bi se enotna jugoslovanska narodna kultura in s tem prispevala h graditvi državne skupnosti, ves narod naj bi bil "v službi države". Klasično liberalno demokracijo naj bi zamenjala t.i. "disciplinirana" oziroma "nadzorovana" demokracija. Ves proces preoblikovanja idejnopolitičnih,

socialnogospodarskih in kulturnoprosvetnih vprašanj pa naj bi zajel "jugoslovanski" narod kot celoto.

V okviru zakona o Sokolu kraljevine Jugoslavije (SKJ) in na podlagi idejnih smernic, zarisanih v "Putevi i ciljevi SKJ", so mladino pozivali, naj se vključi v vsenarodno telovadno organizacijo *Sokol*, ki ima pri graditvi "jugoslovanskega" naroda še posebno vlogo. Poleg sokolskih društev so na podeželju med kmečko mladino ustanavljali še sokolske čete. Precej številna kmečka mladinska organizacija v okviru slovanskega agrarizma je bila *Zveza kmetov in deklet* (ZKFID). Njeno vodstvo je bilo tudi med pobudniki ustanovitve *Zveze slovenskih kmetov* jeseni 1932, ki naj bi bivše Pucljeve kmetijce pa tudi kmete iz katoliškega tabora na temelju strankinega programa združila v enotno slovensko in kasneje jugoslovansko kmečko stanovsko gibanje. Vendar je bila *Zveza slovenskih kmetov* omejena le na liberalno-unitarno usmerjene kmete, ki so bili v primerjavi s katoliško usmerjenimi v manjšini. Svoje organizacije je *Zveza slovenskih kmetov* imela skoraj v vseh tedanjih okrajih, vendar so bile številčno bolj šibke. Tudi *Zveza kulturnih društev, prosvetnokulturna organizacija liberalcev*, je v tem času poudarjala pomen uveljavljanja jugoslovanske nacionalne ideje in v njenih društvih so imeli bolj ali manj vodilno vlogo člani omenjene vsedržavne stranke.

Dr. Albert Kramer (1882-1943), eden najvidnejših politikov liberalne stranke na Slovenskem in naslednik dr. Gregorja Žerjava. Bil je zagovornik jugoslovanskega integralizma in državnega centralizma. Julija 1933 je bil v Beogradu izvoljen za enega predsednikov in za glavnega tajnika vsedržavne Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS).

V okviru jugoslovanske nacionalne ideje sta delovali še dve stranki in sicer *Jugoslovanka narodna stranka*, imenovana tudi Hodjerova stranka ali Hodjerovi borbaši po glasilu *Borba* (Beograd) in pa *Jugoslovansko ljudsko gibanje ZBOR* ali ZBOR Dimitrija Ljotića. Obe sta navzlic svojemu opozicijskemu gibanju proti

vladni JNS imeli zaslonbo dvora in sta npr. v Sloveniji dobili svoje privrženke med profašistično usmerjenim malomeščanskim, kmečkim in delavskim slojem in posebej med mladino. Značilno je bilo, da so delovanje svojih strank imeli za "gibanje nove generacije". Sicer pa je režim JNS z rastjo meščanske opozicije začel polagoma zgubljati politično podporo tudi v lastnih vrstah, predvsem po smrti kralja Aleksandra oktobra 1934.

Katoliški tabor

Katoliška narodna stranka, od 1905 *Slovenska ljudska stranka* (SLS), je kot večinska stranka, imela v svojem razvoju to prednost, v primerjavi z drugimi političnimi strankami, da je bila idejno in dejavno povezana s katoliško cerkvijo in da je sprejela socialni nauk Cerkve. Z okrožnico Leona XIII. *Rerum novarum*, maja 1891 je bil postavljen temeljni krščanskosocialni oziroma solidaristični program, ki je obravnaval pereče delavsko vprašanje. SLS, ki je vodila socialno, politično in kulturno delovanje slovenskih katoličanov je na petih katoliških shodih (prvi 1892 in zadnji 1923) še dopolnjevala in širila svoj program. Nova zarez nastopi z izidom okrožnice Pija XI. *Quadragesimo anno*, maja 1931, ki je kritizirala kapitalistični sistem in je za njegovo omiljenje oziroma rešitev socialnega vprašanja predlagala reševanje po "načelih pravilne organske sociologije" in s tem graditev stanovske družbe in države. Proti razrednemu boju marksistov je treba obnoviti v sodobni obliki stanove. Kajti nihče ne more biti obenem dober katolik in socialist. Krščanski solidarizem pa bo uspešen le, če bo povezan s *Katoliško akcijo* (KA), se pravi z nravno-etično obnovo človeka in družbe in s tem pospešeno rekatolizacijo. Vrednota vere je še nadalje postavljena pred narodnim principom. Od srede tridesetih let je bil v tem smislu še posebej aktualen dr. A. Ušeničnikov Delovni program Krščanske socialne akcije, povezane z KA, obema pa naj bi prva utirala pot organizirana katoliška mladina.

Okrožnica *Quadragesimo anno* pa je med krščanskimi socialisti v delavski Jugoslovanski strokovni zvezi, člani katoliškega študentskega kluba Zarja in levimi katoliškimi intelektualci vzbujala odpor. Cerkveno avtoriteto so priznavali le v nravno-etičnih in verskih zadevah, niso je pa brezpogojno priznavali v političnih in socialnogospodarskih, pač pa so marsikaj povsem zavračali. S tem so prišli od zgodnjih tridesetih let vse bolj v konflikt s konservativnim delom SLS, ki je s skupaj s cerkveno hierarhijo in katoliškimi družboslovci pričela praktično graditi stanovsko družbo. Ob usodnem organizacijskem in idejnem radikalizmu pa se je znova poglobila "ločitev duhov", ki je zaznamovala tudi obdobje med vojno.

Dr. Anton Korošec, politični voditelj sicer razpuščene SLS je na pritisk opozicije, posebej krščanskih socialistov, organiziranih v strokovno-sindikalni organizaciji Jugoslovanski strokovni zvezi in katoliške mladine, ki se je zavzemala za avtonomijo in slovenstvo, septembra 1930 zapustil Živkovičevo vlado. V opoziciji je Korošec in njegov krog po vzoru Hrvatov izdal konec decembra 1932 t. i. ljubljanske punktacije imenovane tudi slovenska deklaracija. Temu je sledilo množično opozicijsko gibanje privrženecv katoliške stranke SLS, zlasti na podeželju. Tedaj so v slovenski javnosti odmevali t. i. šenčurski dogodki in s tem v

zvezi proces februarja in marca 1933 v Beogradu proti "separatistom". Dr. Korošca in njegov krog pa so oblasti internirale v južne banovine.

Dr. Anton Korošec (1872-1940), voditelj SLS med svetovnim vojnama. V dvajsetih letih je bil vnat zagovornik avtonomističnega programa, leta 1932 izdal s somišljeniki t.i. slovensko deklaracijo (t.i. ljubljanske punktacije). Julija 1935 je stopil v vlado Milana Stojadinovića in vključil SLS v vsedrjavno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ).

Katoliško gibanje je že od diktature dalje, posebej pa v režimu JRKD oziroma JNS bilo močno prizadeto z razpuščenjem njegovih organizacij. Tu omenjamo razpust Orlov decembra 1929, poleg tega je banska oblast decembra 1931 razpustila katoliško kmečko stanovsko-strokovno organizacijo Kmečko zvezo, tedaj s sedežem v Ljubljani in Mariboru z obrazložitvijo, da sta delovali tudi politično. Ista usoda je doletela katoliško Prosvetno zvezo februarja 1933 prav v času ostrega "protipunkaškega gibanja" slovenskih liberalcev-unitaristov. Banska oblast je namreč člane Prosvetne zveze obtožila, da so v "punktaškem gibanju" presegli okvir zakona o društvih, shodih in posvetih in propagirali "separatizem". Poslej je katoliški tabor svoje privržence tesneje oklenil v okviru organizacij Katoliške akcije. V okviru te so bili predvsem dejavni fantovski odseki KA in deklški krožki KA. Moč katoliškega tabora se je kmalu pokazala na II. evharističnem kongresu za Jugoslavijo konec junija 1935 v Ljubljani.

Marksistični tabor

V diktaturi razpuščena *Socialistična stranka (SSJ)*, ustanovljena v državnem merilu 1921, je ohranila svoj strankarski aparat in je z glasilom Delavska politika usmerjala svoje privržence k uveljavljanju demokratizma z zahtevami po ponovni uvedbi svobodnega strankarskega življenja s parlamentarizmom. V svojem

minimalnem oziroma akcijskem programu je poleg splošnih političnih zahtev vztrajala tudi pri socialnih in gospodarskih zahtevah. Bila je protifašistično usmerjena in je obsojala avstrijski "klerofašizem", pa tudi politično držo SLS. S katoliško delavsko Jugoslovansko strokovno zvezo ni bila vselej pripravljena sodelovati v mezdnih bojih. Kot zagovornica jugoslovanskega unitarizma je bila v nasprotju s SLS. Največ je imela svojih privržencev v strokovno-sindikalni organizaciji Strokovni komisiji za Slovenijo, ki je bila v državnem merilu vključena v Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugosalavije (URSSJ). Socialisti so imeli svoje privržence tudi v kulturnoprosvetni organizacijo Svoboda, pozneje Vzajemnost.

Pri tem je značilno, da so v teh organizacijah legalno delovali člani ilegalne *Komunistične partije Jugoslavije* (KPJ). Ta se je po udarcih diktature, ko so se organizacije Komunistične stranke razbile, polagoma pričela obnavljati v letih 1932-1934. Na pokrajinski konferenci v Sloveniji jeseni 1934 so sprejeli pomembne odločitve, za prihodnje. Te so slovenski komunisti še dograjevali na podlagi smernic IV. državne konference KPJ konec decembra 1934 v Ljubljani. Med temi naj omenimo resolucije o delu med kmečkim prebivalstvom, v sindikatu, med mladino, med narodno zatiranimi množicami pa tudi o strankinem tisku in literaturi. Vprašanje protifašistične fronte je bilo postavljeno še vedno v luči sektaštva, kar se je nazorno kazalo z ustanavljanjem skupin revolucionarne sindikalne opozicije.

Petomajske volitve in režim JRZ

Nova ločnica v političnem življenju nastopi v letu 1935, ko se je v pripravah za skupščinske volitve 5. maja 1935 proti režimu JNS oblikovala skupna *Združena opozicija*. To so sestavljali Mačkova *Kmečko demokratska koalicija* (KDK), imenovana tudi "prečanska fronta" in srbska *Združena opozicija* (ZO), nastopili so proti državni listi JNS Bogoljuba Jevtića. Na javnih volitvah je sicer zmagala Jevtićeva državna lista, vendar je tudi opozicijska imela relativen uspeh, še posebej če upoštevamo, da je volitve spremljalo nasilje režima JNS. Nestabilne razmere v vladi so privedle do padca Jevtića in junija 1935 ga je zamenjal dr. Milan Stojadinović, ki je skupaj z radikali, Koroščevo SLS in Jugoslovansko muslimansko organizacijo Mehmeda Spahe ustanovil vsedržavno *Jugoslovansko radikalno zajednico* (JRZ).

Izmed vseh banovin je Dravska banovina (Slovenija) imela prva banovinsko skupščino slovenskega dela JRZ že novembra 1935, ki je pokazala organizacijsko moč in oblast Koroščevih privržencev, sicer razpuščene SLS. Tako je slovenske liberalce v beograjskih vladah poslej zamenjal slovenski del JRZ in v Sloveniji so pospešeno obnavljali ali na novo ustanavljali katoliška društva in organizacije. Že sredi julija 1935 so obnovili Prosvetno zvezo v ljubljanski in mariborski škofiji, decembra istega leta so obnovili tudi Kmečko zvezo, ki je zajemala slovenske kmete katoliškega naziranja, zlasti pa so z velikim zamahom organizirali mladino obeh spolov in pa z novimi pravili 1936 gradili razvejeno Slovensko Katoliško akcijo (SKA).

Bistvo KA kot pomembne cerkvene ustanove je sodelovanje laikov, ob asistenci duhovščine, pri verski preroditvi posameznika in družbe. Katoliška obnova

naj bi zajela vse katoličane v boju proti laizaciji družbe in države. S temeljitim organizacijskim delom je postala zelo razvejena organizacija z vrhovnim vodstvom Narodnim odborom KA. Trdno organizacijo sta imeli in bili najbolj dejavni dijaška in študentska, zaostajali pa sta delavska in kmečka KA. Njihova poglavitna dejavnost je bila v vsem obdobju usmerjena predvsem "proti brezbožnemu komunizmu", od leta 1937 še posebej v okviru okrožnice Pija XI. Divini Redemptoris. Mladina naj bi tudi prva utirala pot stanovski družbi, poleg preučevanja papeške okrožnice Quadragesimo anno se je npr. kmečka mladina v okviru Kmečke zveze seznanjala s kmečko stanovsko miselnostjo, delavsko-obrtna v okviru katoliške Zveze združenih delavcev, dijaška in študentska v okviru dijaške KA in na univerzi uveljavila stanovsko organiziranost katoliške mladine. Bistvo vzgoje v teh stanovskih organizacijah je bilo spoznavanje komunističnega nauka in boljševiske prakse v SZ in idejno usposabljanje za "protikomunistični boj". S tega vidika je bila izbrana katoliška mladina tudi vključena v Mladino JRZ, sicer v vsedržavno mladinsko politično organizacijo, vendar je v Sloveniji delovala pod okriljem katoliških politikov nekdanje SLS in na podlagi katoliške družboslovne misli. Vse te organizacije so Ljudsko fronto zavračale kot izrazito komunistično formacijo in so v alternativni ali fašizem ali komunizem, videli manjše zlo v fašizmu in nacizmu.

Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji

Politiko in taktiko *Ljudske fronte* (LF) je sprejela Komunistična internacionala na VII. kongresu poleti 1935, kar naj bi pripomoglo h koaliciji delavskih in meščanskih strank v boju proti vse bolj agresivnemu fašizmu, nacizmu. Ker je bila KP v Jugoslaviji zunaj zakona in je zato delovala v ilegali, se ni uspela v primerjavi z drugimi evropskimi državami učinkoviteje povezovati z vrhovi delavskih in meščanskih strank, marveč je imela večje ali manjše uspehe v združevanju množic 'od spodaj'. Na podlagi sprejetih smernic na splitskem plenumu KPJ 1935, kjer so jugoslovanski komunisti na novo določili odnos do narodnega vprašanja in še posebej s sprejetjem manifesta na ustanovnem kongresu KPS aprila 1937 na Čerbinah so oblikovali program, ki je ustrezal tudi zaveznikom ljudskofrontne politike. Ob ugotovitvi, da je slovenski narod vse bolj ogrožen so sprejeli zahteve po demokratizaciji države, rešitvi narodnega vprašanja s samoodločbo v federativni državi Jugoslaviji, boj proti fašizmu in učinkovitejšo narodnoobrambno gibanje. S temi gesli je KPS je uspela združevati v posameznih obdobjih 1935-1941 progresivne delavske organizacije in opozicijske meščanske skupine za skupne akcije.

Začetne težave pri oblikovanju LF je premagovalo partijsko glasilo Ljudska pravica in druga legalna partijska glasila aprila 1937 ustanovljene KPS, h kontinuiteti ljudskofrontnega gibanja pa so prispevala tudi levo usmerjena meščanska protifašistična glasila. LF je imela uspehe v okviru demokratičnih kril kmečko-delavskega gibanja, mladinske LF z mirovnim gibanjem, narodno-obrambnega gibanja, zlasti po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji in razpadu Čehoslovaške republike. Manj pa je imela uspehe z ustanovitvijo *Zveze delovnega ljudstva Slovenije*, medtem ko je akcija za ustanovitev Društva prijateljev

SZ znova razgibala vse sloje slovenske družbe. Po paktu Hitler-Stalin avgusta 1939 je LF v Evropi in tudi pri nas sicer upadala. Vendar je KPS, potem ko je premagala krizo z 'zavezniki' in sektaštvo, znova sklepala akcijske sporazume s političnimi skupinami za boj proti fašizmu. Ti so postali spomladi 1941 v razmerah okupacije osnova ustanovljeni Protiimperialistični fronti oziroma Osvobodilni fronti slovenskega naroda.

Skupščinske volitve decembra 1938, hrvaško vprašanje in čas pred aprilskim zlomom 1941

Proti režimu JRZ se je oktobra 1937 v Zagrebu sporazumela srbska združena opozicija z Mačkovo Kmečko demokratsko koalicijo v novo ustanovljeni *Blok narodnega sporazuma*. Poleg državne liste dr. Milana Stojadinovića JRZ (vključujoč tudi slovenski del z dr. Korošcem na čelu), je bila postavljena tudi opozicijska lista dr. Vladka Mačka in nepomembna Ljotičeva lista. V Dravski banovini je vladna JRZ izvajala veliko propagando za Stojadinovićevo listo oziroma za dr. Korošca in oviralo volilno gibanje svojih idejnih nasprotnikov. Vladna lista je sicer zmagala, toda to je bila Pirova zmaga, volilni rezultati liste dr. Mačka so namreč potrdili, da so šteti dnevi Stojadinovićevi vladi.

V volilnem boju za skupščinske volitve 11. 12. 1938 je med demokratičnimi opozicijskimi skupinami izstopalo Kmečko-delavsko gibanje (KDG). Režim JRZ je njihovo dejavnost močno oviral. V znak protesta so kandidati KDG Ivan Štampihar, Vencelj Perko in dr. Aleš Stanovnik izdali razglednico proti nedemokratični Stojadinovićevi vladi. Z rutami preko ust so simbolično povedali, da jim je onemogočena pravica govora.

Že februarja 1939 je padla omenjena vlada in reševanje perečega hrvatskega vprašanja je bilo naloženo vladi Dragiše Cvetkovića, ki je sklenila z dr. Vladkom Mačkom avgusta 1939 srbsko-hrvatski sporazum na podlagi tega se je ustanovila velika Banovina Hrvatska. To je bila pomembna prelomnica v državni preureditvi prve Jugoslavije, ki pa je hrati odpirala nova pereča vprašanja, med drugim tudi ustanovitev banovine Slovenije.

V liberalno-unitarnem taboru je JNS po petomajskih volitvah reševala svoje organizacije na podlagi t. i. "pohorske akcije", vendar je glede na vztrajanje pri jugoslovanskem unitarizmu zgubljala svoje privržence. Nestabilen položaj starinov JNS je nekoliko utrdil od 1936 leta pospešen organizacijski razvoj Mladine JNS, ki je delovala skoraj v vseh okrajih. V letu 1939 je znova oživila *Samostojna demokratska stranka* (SDS), ustanovljena je bila *Slovenska kmečko-delavska stranka* (t. i. slovenski mačkovci), pa tudi Mladina JNS je iskala novih izhodov iz slepe ulice. Po vzoru zahodnih držav si je začela prizadevati za "koncentracijo naprednih sil" in septembra 1940 izdala obširen program, ki pomeni premik od izrazito liberalnih socialnogospodarskih in političnih načel. Predvsem pa se je zavzemala za združevanje dotlej razcepljenih liberalnih skupin v Dravski banovini. Značilno je, da so hoteli pritegniti tudi socialiste, ki naj bi skupaj predstavljali "napredno fronto" proti slovenskemu delu JRZ, ki je imela v Dravski banovini neomejeno oblast.

Socialna demokracija oziroma socialistično gibanje, ki je po decembrskih skupščinskih volitvah 1938 računalo z demokratizacijo države, se je z ustanovitvijo Banovine Hrvatske potegovala tudi za ustanovitev banovine Slovenije. Niso se pa vključili v komunistično Zvezo delavnega ljudstva Slovenije, kot novo obliko združevanja ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem v letu 1939, pač pa so si prizadevali za ustanovitev svoje stranke. Sodelovanje med socialisti in komunisti se je namreč že prej, zlasti pa po nemško-sovjetskem paktu in s sovjetsko-finsko vojno vse bolj krhalo in slednjič skoraj pretrgalo.

Bolj pa so socialisti, glede na pritiske režima JRZ na svobodne sindikate, bili naklonjeni enotni delavski fronti in so skupaj z Jugoslovansko strokovno zvezo in Narodno strokovno zvezo sodelovali pri ustanovitvi Osrednjega strokovnega odbora spomladi 1939 in pri številnih mezdnih gibanjih v letih pred aprilskim zlomom. Ob favoriziranju režimskega sindikata JUGORAS-a in Hrvatskega radniškega saveza (HRS) je vlada Cvetković-Maček vse bolj ovirala delovanje svobodnega strokovno-sindikalnega gibanja in konec decembra 1940 razpustila URSSJ, v okviru tega tudi socialistično Strokovno komisijo za Slovenijo. Levo usmerjeno delavstvo se je poslej vključevalo v ilegalne odbore Delavske enotnosti. Vlada je v tem zadnjem obdobju konfirirala in pošiljala v koncentracijska taborišča številne "protidržavne elemente", kar je pomenilo predvsem komuniste.

Ob sklepu velja poudariti, da je obdobje vizij "družbene prenove" v tridesetih letih našega stoletja tudi obdobje, ko je Evropo zajela idejna prenapetost, nestrpnost in dinamizem v smislu uveljavljanja načel posameznega idejnega tabora. Na Slovenskem še posebej v okviru gesel "vera, razred, nacija". Ob vprašanju reševanja narodnega in socialnega z gledišča teh gesel, se je odvijala diferenciacija in prerazporeditev slovenskih političnih sil v vseh slojih. Predvsem sta

se soočala protikomunizem- protifašizem, slednje pa ne smemo enačiti s komunizmom, četudi je temeljni del ljudskofrontnega gibanja.

LITERATURA

Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965

Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana 1977.

Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941. Ljubljana 1994.

Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978.

Slavko Kremenšek: Slovensko študentsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972.

France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939, 2 knjiga. Ljubljana 1981.

Ervin DOLENC*

GLAVNI PROBLEMI SLOVENSKE KULTURE V PRVI JUGOSLAVIJI

Nova državna meja na Karavankah je večino Slovencev leta 1918 postavila v povsem drug svet. Kot so pokazali dogodki s t. i. Državo SHS od konca oktobra do decembra 1918, vsekakor ne drži, da Slovenci takrat ne bi bili dovolj zreli za samostojno državo. Kot ugotavlja Jurij Perovšek, tudi nepripravljeni niso bili. V kontekstu tedanjih evropskih političnih razmer so bili za kaj takega preprosto premajhni in prešibki. Slovenci so bili pred prvo svetovno vojno za tisti čas sicer povsem razvit narod, ki je imel za samostojno narodno življenje večino potrebnih narodno-kulturnih ustanov, svoje časopise in oblikovan knjižni jezik. Slovenskemu meščanstvu kot nosilcu nacionalne ideje naj bi manjkala le t. i. druga polovica, to je gospodarsko oziroma podjetniško meščanstvo. Podobno pomanjkljivost lahko ugotovimo tudi v kulturi. Razmeroma zadovoljivo splošno izobraženost, ki jo najjasneje kaže okrog 90% pismenost, je pri polnem razvoju intelektualne strukture oviralo izrazito pomanjkanje primernih kulturnih ustanov, ki bi slovenske izobražence lahko vzdrževale doma. Šele menjava državnega okvira leta 1918 je namreč prinesla slovenizacijo in pomembno izpopolnitev izobraževalnega sistema, posledično pa tudi ustanovitev - 70 let politično onemogočane - prve slovenske univerze. Od 10. leta starosti naprej se je pred tem velika večina izobraževala v nemščini, od končane srednje šole pa tudi v tujini, kar je v veliki meri omejevalo možnosti izobraževanja in hkrati pospeševalo ločevanje izobraženih od slovenske narodne skupnosti. Ustanovitev univerze, narodni gledališči v Ljubljani in Mariboru, narodni in mestni muzeji, Državna študijska knjižnica in glasbeni konservatorij v Ljubljani so Sloveniji omogočili mnogo večjo koncentracijo intelektualcev, kot jo je bila sposobna pred letom 1918. Ljubljanska univerza pomeni pravi začetek slovenske znanosti. Ko je slovenščina postala uradni jezik v vseh uradih, na univerzi pa so pospešeno razvijali slovensko strokovno terminologijo lahko o njej govorimo kot o kultiviranem evropskem jeziku, bolj ali manj enakovrednem sosednjim. Vzporedno s tem procesom je bil bistveno zaokrožen šele v jugoslovanski državi tudi proces oblikovanja slovenskega podjetniškega meščanstva. To res ni nikoli dosegalo take akumulacije kapitala, ki bi posredno v večji meri omogočal vzdrževanje visoke umetnosti, vendar je bilo slovensko podjetniško meščanstvo za kaj takega verjetno še premlado.

"Državni prevrat" pomeni prelomnico tudi za slovensko samozavest. Po uresničenju sanj in postopnem sestopu na trdna tla se je namreč začel proces, ki je v dobrem desetletju dokončno pokopal možnosti za etnično, se pravi kulturno združitev Jugoslovanov, o kateri so mnogi Slovenci, da bi ubežali svoji nacionalni

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

majhnosti in šibkosti, dolgo sanjali. Na anketo o slovenskem jezikovnem približevanju drugim Jugoslovanom je slovenski pisatelj Fran Milčinski leta 1913 odgovoril: *"Tesen je pač naš dom, tesen kakor rodbinska rakev! Najnaravnejša rešitev iz teh morečih spon, bi bilo zbliževanje in končna jezikovna združitev s Hrvatmi."* Občutek majhnosti je tudi med preprostimi ljudmi tako razširjeno in od narodnega samozavedanja sredi prejšnjega stoletja do danes trajajoče ter globoko v podzavest vsidrano občutje pri Slovencih, da bi mu lahko kratko rekli kar "slovenska tesnoba". To pa je pomemben vzrok za razne oblike slovenske samomorilnosti ali kot je to imenoval Vasilij Melik, za "značilno slovensko bolezen samoodrekanja in samoodpovedovanja." Ena od teh so nedvomno tudi razni poskusi slovenskih intelektualcev, da bi se z navezavo oziroma na zadnji stopnji z združitvijo Slovencev z nekim večjim sosednjim narodom razbremenili odgovornosti nenehnega boja za etnični obstanek. Od ilirizma, prek podleganja nemški kulturni prevladi (primer Karla Dežmana, Fritza Pregla idr.), do integralnega jugoslovanstva pa so Slovenci vedno našli dovolj notranje moči, da so bile skušnjave zunanjega integralizma slej ali prej zavrjene. Ustanovitev prve jugoslovanske države v postopni emancipaciji od te tesnobe predstavlja pomembno prelomnico. V približno petih letih skupnega jugoslovanskega življenja, ko so slovenski intelektualci počasi dojeli realnost političnih, gospodarskih in kulturnih razmerij v državi, se je začel proces razčiščevanja dileme: ali vztrajati pri slovenski kulturni posebnosti in prevzeti odgovornost za določeno kulturno izolacijo, ali se prepustiti počasni asimilaciji v politično in številčno dominantnejšo, vendar v povprečju slabše razvito srbohrvaško kulturo.

Glavni problemi slovenske kulture ob prehodu iz habsburške monarhije v prvo jugoslovansko državo leta 1918 so bili torej naslednji:

Imeli smo sicer precej učinkovit, vendar pretežno nemški in zelo pomanjkljiv izobraževalni sistem. Zlasti srednje šole so bile skoraj povsem nemške, univerzitetni študiji pa daleč, zunaj etničnega prostora. Daleč od doma so delovali tudi slovenski znanstveniki. V umetnosti so po kakovosti dosegali takratno evropsko raven le nekateri slikarji, zlasti impresionisti in maloštevilni literati (Ivan Cankar, Oton Župancič).

Ustanovitev prve jugoslovanske države leta 1918 pomeni za slovensko kulturo pomembno prelomnico. Boj za nadzor nad državno upravo in kulturnimi ustanovami je hkrati potekal na dveh ravneh. Po prevzemu oblasti so se slovenski politiki trudili predvsem za slovenizacijo ostankov prej privilegirane nemštva. Istočasno s hitrim in neizbežnim porazom Nemcev so poskušali zavzemati čim boljši položaj na izpraznjenem prostoru različni slovenski politični krogi.

Edino deželno središče, kjer so živeli Slovenci in ki je po italijanski zasedbi Primorske in vzpostavitvi meje med Nemci in Slovenci na Karavankah ostalo v novi jugoslovanski državi, je bilo upravno središče dežele Kranjske, Ljubljana. Ljubljana je že od razmaha slovenskega narodnega gibanja v šestdesetih letih 19. stoletja počasi preraščala vlogo središča avstrijske regije in pridobivala pomen slovenske narodne metropole, kar so poskušali nemški nacionalisti zavirati. Deloma je v tem smislu konkurenco Ljubljani do leta 1918 predstavljal Trst, ki je bil največje slovensko mesto, kljub temu da so v njem imeli večino Italijani (57.000 Slovencev od 230.000 vseh prebivalcev leta 1910, Ljubljana okrog 50.000 prebi-

valcev). Nemci na Kranjskem so zaradi zaostrenih mednacionalnih odnosov leta 1919 utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. Tiste ustanove, ki so bile registrirane kot društva, so zaradi suma protidržavne ali protistatutarne dejavnosti navadno dobile državni nadzor in so z odhajanjem Nemcev in sprejemanjem novih članov v nekaj letih spremenile nacionalno strukturo članstva ter tako postale slovenske. Nemška manjšina v Sloveniji (leta 1921 je ostalo še 41.500 Nemcev) je izgubila politični in kulturni vpliv, večinoma pa je obdržala gospodarsko moč, zlasti v Mariboru, kjer je ostalo še več kot 20% nemškega prebivalstva. V Ljubljani so Slovenci tako prevzeli pomembne kulturne institucije kot so dramsko gledališče, filharmonično družbo in kazinsko društvo, vse tri z reprezentančnimi stavbami v središču mesta. V Celju so prevzeli Nemško hišo, v Mariboru pa kazinsko društvo in gledališče.

Dr. Karel Verstovšek (1871-1923), štajerski katoliški politik, je bil poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in deželni vladi za Slovenijo v letih 1918-1920. Vodil je slovenizacijo in izpopolnitev osnovnega in srednjega šolstva ter odločilno vplival na ustanovitev prve slovenske univerze v Ljubljani leta 1919.

Šele z vstopom v Jugoslavijo je bil poslovenjen velik del osnovnih šol na Štajerskem. Še leta 1900 je bila nemščina učni jezik na tretjini osnovnih šol na spodnjem Štajerskem in na desetini osnovnih šol na Kranjskem. Ob obisku ameriške študijske komisije za bodočo razmejitev med Jugoslavijo in republiko Avstrijo so štajerski Nemci 27. januarja 1919 v Mariboru organizirali nasilne demonstracije, v katerih so sodelovali tudi nemški učitelji, ki so na ulice pripeljali cele razrede otrok. Slovenska šolska oblast je po teh dogodkih začela intenzivneje odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljalati slovenske. Po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200-300 osnovnošolskih učiteljev. Večina odpuščenih nemških učiteljev se je izselila v Avstrijo. Pri tem je bil zelo

dobrodošel prvi val slovenskih učiteljev, ki so v Jugoslavijo pribežali s Primorske. Samo do italijanske šolske reforme (popolna italijanizacija šolstva), ki so jo začeli izvajati leta 1923, je s Primorske v Jugoslavijo pribežalo 355 slovenskih učiteljev, pozneje pa še 200-300. V prvih dveh letih po prevratu so ustanovili skoraj 150 novih razredov po slovenskih osnovnih šolah.

Slovenizirali so skoraj vse srednje šole na slovenskem ozemlju, ki je pripadlo Jugoslaviji. Prej je bila na tem ozemlju slovenska samo zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu nad Ljubljano, 7 srednjih šol je bilo povsem nemških, 6 pa dvojezičnih. Za potrebe nemške manjšine je nekaj let ostala samo realna gimnazija v Ljubljani. Poslovenili so vseh osem učiteljišč, od katerih je bila prej polovica dvojezičnih, polovica pa nemških, slovenskega učiteljišča ni bilo. V Ljubljani je bila na novo ustanovljena trgovska akademija. Krono vseh teh prizadevanj gotovo predstavlja ustanovitev ljubljanske univerze s petimi fakultetami poleti 1919. To je bila nedvomno najpomembnejša pridobitev za razmah in ureditev slovenske znanosti. Ljubljanska univerza je kmalu dobila simbolični pomen vseh slovenskih kulturnih pridobitev v novi državi. Po odhodu demokratske stranke v opozicijo leta 1925 so tako rekoč vse slovenske politične organizacije ob občasnih grožnjah pri sprejemanju državnega proračuna zagovarjale neokrnjeno univerzo v Ljubljani.

Postopoma so se oblikovale posamezne znanstvene discipline tudi prek interesnih združenj, ki so skrbela za strokovno literaturo svojega področja. Na novo so v prvih letih ustanovili Umetnostnozgodovinsko društvo, Bogoslovno akademijo, Etnografski inštitut oz. muzej, Znanstveno društvo za humanistične vede in Geografsko društvo. Še iz avstrijskih časov sta delovali znanstveni društvi Slovenska matica (1864) in Pravniki (1889). Slovenski izobraženci so si od leta 1921 prizadevali za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki je bila uresničena šele konec tridesetih let (1938). Bivša licejska oz. študijska knjižnica za Kranjsko v Ljubljani in knjižnica Zgodovinskega društva v Mariboru sta dobili pravico do obveznega izvoda vsake v Sloveniji tiskane publikacije. Sistematično zbiranje vsega narodnega tiska na enem mestu namreč veliko pomaga pri njegovem preučevanju in nadaljnjem znanstvenem raziskovanju.

Slovenski leposlovni ustvarjalci so imeli staro organizacijsko tradicijo: Društvo slovenskih pisateljev od leta 1872. Leta 1920 so jo nadaljevali z Društvom slovenskih leposlovcev oz. (od 1923) književnikov in se zlasti zaradi jezika niso združevali na jugoslovanski ravni kot so to naredili likovni, glasbeni in gledališki umetniki.

Slovensko gledališče v Ljubljani je bilo obujeno že mesec dni pred koncem vojne. V sezoni 1919/20 so prvič igrala tri slovenska profesionalna gledališča: v Ljubljani, Trstu in Mariboru. Tržaški ansambel se je po požigu Narodnega doma v Trstu 13. 7. 1920 razšel po manjših amaterskih odrih v tržaških predmestjih, deloma pa emigriral v Jugoslavijo. Slovenska dramska društva so do leta 1923 prevzela še mestni gledališči v Celju in na Ptuj. Ljubljansko in mariborsko gledališče sta bili kmalu podržavljena, kar pa ni rešilo njune nenehne denarne krize.

V glasbenem ustvarjanju so po neuspelem poskusu iz leta 1908 Slovenci leta 1919 dobili svojo filharmonijo, leto kasneje pa še glasbeni konservatorij. Ta je bil potem v letih 1926 in 1927 podržavljen.

Za ohranjanje slovenskega likovnega spomina je leta 1918 začelo skrbeti društvo Narodna galerija. Decembra 1928 je Narodna galerija odprla stalno retrospektivno razstavo starejše slovenske likovne umetnosti v ljubljanskem Narodnem domu. Leto pred tem uspehom so si mlajši likovniki prizadevali še za Moderno galerijo, ki se je začela uresničevati šele konec tridesetih let (1938). Medtem ko so imeli gledališki igralci možnost izobraževanja na glasbenem konservatoriju, so pobude za likovno akademijo v Ljubljani ostale neuresničene.

V kulturno-civilizacijskem pomenu je bil za Slovence prehod v novo državno skupnost leta 1918 svojevrsten kulturni šok. V avstrijskem delu habsburške monarhije so Slovenci v pismenosti nekoliko presegali povprečje. V Jugoslaviji so se znašli v povsem drugačnem okolju. Po popisu prebivalstva leta 1921 je bilo v slovenskem delu nove države skoraj 90% pismenih, medtem ko je bralo in pisalo v vseh ostalih delih države skupaj povprečno le dobrih 40% prebivalcev. V osrednji Srbiji je bila pismenost razširjena okrog 30%, v Makedoniji, na Kosovu (takrat t.i. Južna Srbija), v Črni gori in tudi med bosanskimi muslimani pa še bistveno manj. Temu primerna je bila splošna izobrazba južne polovice države, nizki šolski standardi, zelo slab šolski obisk, slabe organizacijske sposobnosti prebivalstva, slabo nadzorovana in zato skorumpirana uprava ter končno tudi vprašljiva sposobnost demokratičnega političnega odločanja. Vse te probleme so Slovenci dojeli šele v prvih letih po združitvi. Pred tem so bili Slovenci v svojem jugoslovanskem navdušenju, zlasti po srbskih zmagah v Balkanskih vojnah 1912-1913, do teh stvari brezbrizni. Spričo nezadržnega germanizacijskega pritiska na Koroškem in Štajerskem se je zdela povezava s Hrvati in Srbi v okviru trialistično preurejene habsburške monarhije ali celo širše edina možna in nujna rešitev. Kako bi bila ta povezava urejena, ni bilo tako pomembno.

V primerjavi z drugimi pokrajinami v novi državi je bila v Sloveniji zelo dobro razvita predvsem osnovna šola, pa tudi strokovno, predvsem kmetijsko šolstvo. Za polovico boljši kot v drugih delih države je bil obisk šol, še večje razlike pa so bile v številu šolskih oddelkov in učiteljev na število prebivalcev. Pri srednjih in visokih šolah so bila ta nesorazmerja mnogo manjša. Pospešeno ustanavljanje gimnazij in učiteljišč v drugih delih države je bilo v veliki meri plod prosvetne politike demokratov v prvi polovici dvajsetih let. V prvem desetletju Jugoslavije je bil indeks rasti števila osnovnih šol v celi državi 137, gimnazij in realk 169, učiteljišč pa 191.

Velike kulturno-civilizacijske razlike med posameznimi pokrajinami nove jugoslovanske države so bile gotovo največji problem njene kulturne politike. V tem smislu so veliko vlogo igrala prizadevanja za izenačitev zakonodaje na tem področju. Vendar je politika najmočnejših strank v novi državi (srbske radikalne stranke in demokratske stranke), v prvi vrsti izsiljena vidovdanska ustava (1921), onemogočila učinkovito parlamentarno delo. Večina reorganizacije državne uprave je bila izvedena mimo parlamenta, z vladnimi naredbami in odredbami. Z vsako spremembo v upravi so se pristojnosti pokrajinskih upravnih organov krčile in prehajale na centralno vlado v Beogradu. Ureditve se je s tem vse bolj prilagajala stari srbski ureditvi, ki je bila po francoskem vzoru izrazito centralistična.

Politična uprava, konkretno minister, je imela veliko moč pri urejanju šolstva

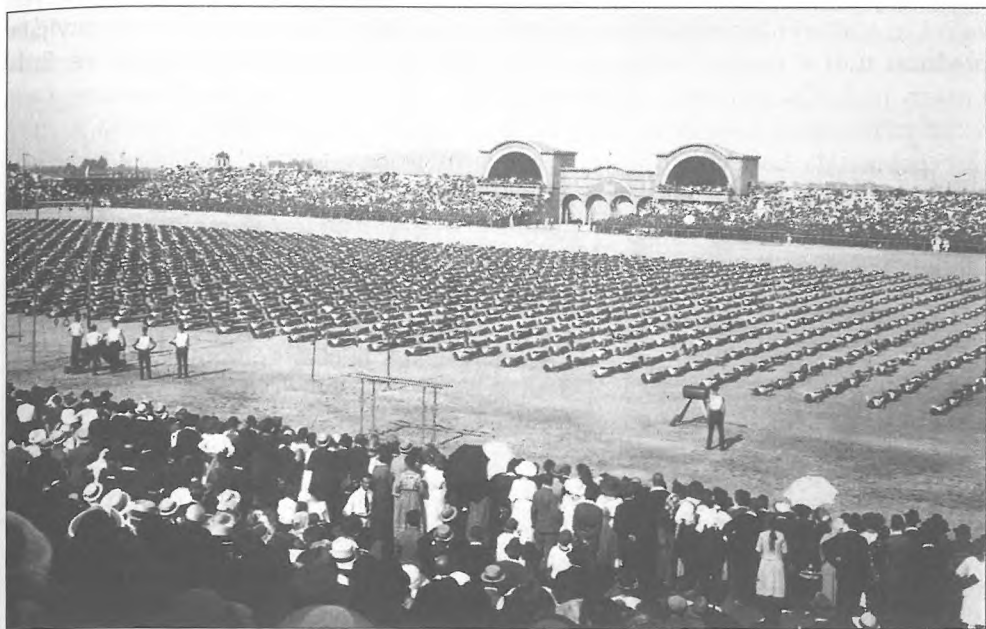
tudi z odloki o učnih načrtih. V Sloveniji so vsa dvajseta leta skupaj s šolskimi zakoni ostali v veljavi stari avstrijski učni načrti, ki so jih sproti popravljali. V prvih letih so na račun nemščine dobili učne ure slovenščina, srbohrvaščina in francoščina. Šolske reforme so postopoma izenačevale učne načrte v vsej državi po vzoru srbskih šolskih razmer, kar je slovenskemu šolstvu prinašalo kakovostni padec glede kakovosti.

Do kraljeve diktature je bilo samo za osnovno šolo izdelanih več kot deset različnih zakonskih predlogov in nekaj manj za srednje šole ter univerze. Vsi ti predlogi so bili ob vsaki menjavi vlade (od 1918 do 1929 se jih je zamenjalo 24) umaknjeni iz parlamentarne procedure in izročeni strokovnjakom v predelavo. Nova enotna šolska zakonodaja je bila uvedena šele po ukinitvi parlamenta v letih 1929 in 1930.

Zakonska ureditev kulturnih dejavnosti v Sloveniji in v vsej Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila torej zmedena, neenotna in nedorečena. Razen redkih izjem so v kulturi veljali zakoni prejšnjih držav na tem prostoru: v Sloveniji, Dalmaciji ter deloma Bosni in Hercegovini avstrijski; na Hrvaškem in v Slavoniji ogrski; v Vojvodini in južneje od teh pokrajin pa srbski in črnogorski. Z urejanjem zadev iz Beograda so se ti zakoni mešali s staro srbsko zakonodajo. Pri tem je prihajalo do dvoumnosti in očitnih zakonskih nasprotij, kar je omogočalo samovoljo nižjih upravnih oblasti, političnih strank in posameznikov. Zaradi spolitizirane uprave in nepretrgane politične krize, ki je ureditev uprave onemogočala, so mnogi slovenski kulturni delavci uvedbo diktature 6. januarja 1929 sprva sprejeli naklonjeno. Poudarjena unitaristična politika diktatorskih vlad pa jim je prinesla samo še eno razočaranje.

Temeljno vprašanje slovenske kulturne politike je bil iz prejšnjega časa podedovani kulturni boj med katolicizmom in liberalizmom ter s tem sporom pogojen odnos do slovenstva in jugoslovanstva. Pri liberalcih je bila v ospredju ideja integralnega jugoslovanstva, t.i. unitarizma. Novo jugoslovansko nacijo naj bi postopoma sestavili, zaradi tisočletne ločenosti, kulturno še različni Srbi, Hrvati in Slovenci. Država naj bi si prizadevala te razlike čim prej izničiti in ustvariti enoten jugoslovanski narod. Taka kulturnopolitična usmeritev je bila zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem problematična, ker so bile dežele iz bivše Avstroogrske upravno, gospodarsko in kulturno precej bolj razvite od kraljevin Srbije in Črne gore. V Srbiji pa projekt enakopravnega poenotenja sprva ni bil sprejemljiv, ker so novo državo razumeli kot veliko Srbijo, ki se je razširila in predvsem združila vse Srbe na račun zmage v svetovni vojni. Zato Jugoslavija za Srbe sprva ni bilo sprejemljivo ime za novo državo, jugoslovanska ideja je namreč izvirala iz njenih habsburških dežel. Vladajoči srbski krogi so sčasoma idejo integralnega jugoslovanstva preprosto priredili in posvojili v smislu, da je treba druge posrbiti. Demokratska stranka, v katero so se združili tudi slovenski liberalci v JDS, je zagovarjala tak idealističen in zato naiven koncept enakopravne stopitve vseh močno različnih prebivalcev nove države v enoten narod (podobno kot "melting pot" - "talilni lonec" v ZDA), vendar sta stranka in njen unitaristični koncept tudi v času, ko je dobila največjo podporo med jugoslovanskimi volivci (novembra 1920), ostala v vseh pokrajinah v manjšini. V drugi polovici 20. let pa se je zaradi očitne neenakopravnosti bivših habsburških dežel s "Srbijanci" celo pridružila

najhujšemu nasprotniku "beograjske čaršije" Stjepanu Radiću v Kmečko demokratski koaliciji.

Sokolski zlet leta 1922 za Bežigradom v Ljubljani. Sokol je bil najbolj množično in s tem tudi najbolj vplivno društvo slovenskih liberalnih krogov, zato ga Jugoslovanska, od leta 1924 Samostojna demokratska stranka, ni izpustila izpod svojega vpliva.

Integralno jugoslovanski koncept slovenskih liberalcev je v prvem obdobju nove države triumfal. V veliki meri je slonel na predvojni idejni tradiciji, ki se je nenadoma uresničila, čeprav nepopolno. Prizadevanje za etnično in kulturno združitev z ostalimi Jugoslovani, ki bi zaustavila asimilacijske pritiske Nemcev in Italijanov, je imelo tudi ugodne politične posledice. Centralistična državna ureditev, ki bi to zlitje pospeševala, bi hkrati onemogočala prevladujoči vpliv političnega katolicizma v Sloveniji. Center nove države, kjer so katoliki postali konfesionalna manjšina, je bil v njenem pravoslavnem delu. Centralistična ureditev bi tako oslabil v Sloveniji izredno močno katoliško cerkev, ki se je žilavo upirala krčenju svojega vpliva in laizaciji javnega življenja. V avstrijski dobi so slovenski liberalni nacionalisti s svojim prizadevanjem za izpopolnjevanje slovenske kulture uživali tudi podporo velike večine slovenskih izobražencev. Po ustanovitvi skupne jugoslovanske države je slovenska kultura zanje izgubila politični naboj in se z upiranjem srbizaciji pokazala celo kot ovira. Zaradi jugoslovanskega unitarističnega koncepta so slovenski liberalni politiki v Jugoslaviji v glavnem izgubili intelektualno podporo, kmalu pa tudi večino drugih volivcev, doživljali so nenehne politične cepitve ter čedalje večjo osamljenost.

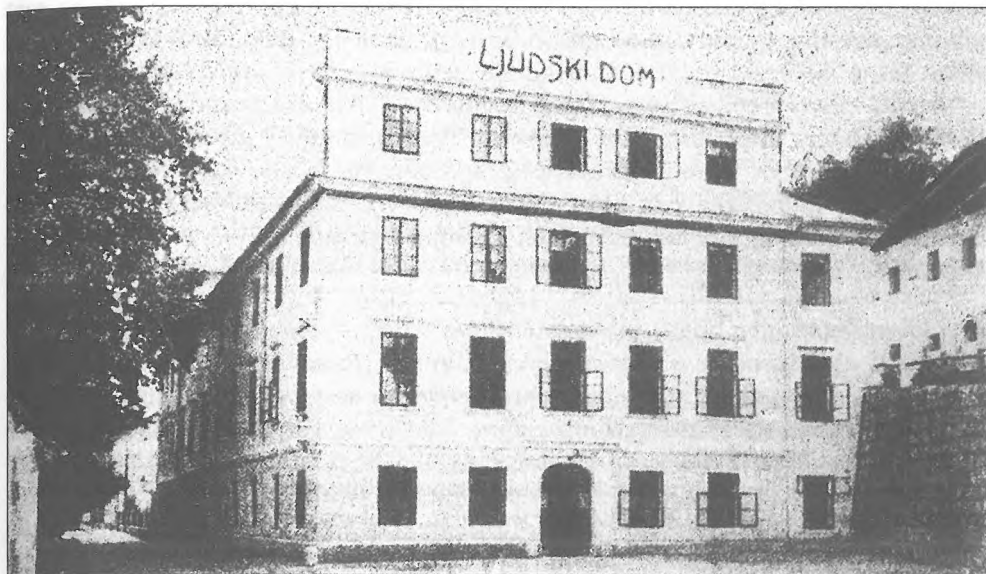
Pri katoliških politikih so bili pogledi na to vprašanje v prvih dveh letih nove državne skupnosti bolj zmedeni. SLS je do leta 1917, ko se je po razkolu zamenovalo njeno vodstvo, vodila protisrbsko politiko. Zato je v spremenjenih poli-

tičnih razmerah po letu 1918 poudarjala jugoslovansko usmeritev. Šele po volitvah v konstituanto novembra 1920 in ob ustavni razpravi je federalna upravno-politična usmeritev v SLS dobila polno veljavo. Nasproti pravoslavni večini in vladarju bi večja avtonomija Slovenije katoliškim politikom zagotavljala prednost tudi v versko kulturnem boju. Upravno-politični avtonomiji je na kulturnem področju ustrezala samobitnost slovenske kulture in jezika, znotraj pretežno srbohrvaške Jugoslavije torej kulturna avtonomija. Katoliška stranka je kulturo pojmovala kot staro domeno Cerkve in se je v kulturni politiki predvsem borila za ohranjanje njenega vpliva. Njena kulturna politika si je poleg tega največ prizadevala za politično avtonomijo. Po splošnem razočaranju Slovencev z novo državno skupnostjo - krivične državne meje po pogodbah iz leta 1920 in slaba srbska državna uprava, predvsem krivična davčna politika vse do leta 1928 - je njena avtonomistična politika dobila podporo dveh tretjin slovenskih volilcev. Podpora slovenskim kulturnim ustanovam, zlasti ljubljanski univerzi pa je pridobila tudi mnogo izobražencev, ki so slovenskemu katoliškemu gibanju v dvajsetih letih prinesli večjo idejno odprtost in toleranco. Velika gospodarska kriza, kraljeva diktatura in papeške okrožnice Quadragesimo anno (1931) ter Divini redemptoris (1937) v tridesetih so tudi katoliške idejne tokove zaostri in zlasti v kulturnih vprašanjih vrnili v nestrpni čas pred Veliko vojno.

Druge, manjše politične stranke so bile oblikovane na osnovi ožjih družbenih slojev in so poudarjale predvsem njihove (zapostavljene) politične interese pri upravljanju družbe. Splošno kulturni interesi so bili zanje drugotnega pomena in zato največkrat neizdelani ali parcialni. Samostojna kmetijska stranka si je v glavnem prizadevala za kmetijsko šolstvo. Narodni socialisti in marksistične stranke so izobrazbo vsaj prvotno pojmovali kot sredstvo za enakopravnejšo vključitev delavskega razreda v upravljanje družbe. Narodnim socialistom sta bili izobrazba in umetnost zlasti sredstvo za notranjo "duhovno revolucijo", ki naj bi prerodila družbo. Marksistom naj bi izobrazba pomagala pri uspešnejšem razrednem boju in pri prevzemu oblasti. V umetnosti so razlikovali buržoazno in proletarsko umetnost, obe v službi ideologije.

Pomembna komponenta strankarske kulturne politike se je kazala v dejavnosti strankarsko ali vsaj ideološko opredeljenih kulturnih organizacij. Politična in organizacijska dejavnost slovenskega katoliškega gibanja je v navezi s katoliško cerkvijo ter v skladu s svojo trdno hierarhijo ostala enotna. Vsa katoliška društva, ki so bila organizirana po različnih dejavnostih ali po različnih socialnih slojih, so bila vključena v osrednjo Slovensko krščansko socialno zvezo (ustanovljeno 1897). Ta je že do prve svetovne vojne združevala več kot 40.000 članov. Po vojni je z izgubo tretjine slovenskega ozemlja izgubila okrog četrtno svojih društev. Leta 1923 se je reorganizirala v Prosvetno zvezo v Ljubljani in v Mariboru ter do druge svetovne vojne spet dobila okrog 40.000 članov. Organizacijsko ali idejno najmočnejša društva v Prosvetni zvezi so se v 20. letih osamosvojila, tako telovadna društvena zveza Orel in izobraževalna zveza levičarske politične frakcije krščanskih socialistov Krekova mladina. V času najhujšega unitarističnega pritiska kraljeve diktature je oblast vsa katoliška društva razpustila (1933), zato je v tem času dobila večji pomen cerkvena organizacija za laike Katoliška akcija. Katoliške društvene zveze so bile po zamenjavi vlade leta 1935

spet obnovljene. Razen organizacij krščanskih socialistov, ki so se vse bolj nagibali k marksizmu, je katoliško gibanje s svojo razvejano politično (SLS), gospodarsko in kulturno organizacijo predstavljalo trdno in enotno politično falango v boju proti liberalizmu in takrat še nekoliko namišljenemu "velikemu" sovražniku komunizmu.

Ljudski dom v Ljubljani je bil sedež mnogih prosvetnih organizacij s katoliškega idejnega pola, med katerimi je bila tudi Prosvetna zveza.

Slovenski liberalci so se vključili v boj za množice z dvajsetletno zamudo, šele po svetovni vojni. Pod pokroviteljstvom Demokratske stranke je bila leta 1920 ustanovljena Zveza kulturnih društev, ki je do druge svetovne vojne združila okrog 50.000 članov in tako postala najbolj množična nepolitična organizacija na Slovenskem. Vendar jo je Prosvetna zveza po svoji organizacijski trdnosti in idejni povezanosti prekašala. Zveza kulturnih društev je delovala kot rahla krovna organizacija in servisni center zelo različnih nepolitičnih društev, ki so bila trdneje povezana v ožjih interesnih društvenih zvezah (npr. prosvetni odseki Sokola, razna gasilska, olupševalna, učiteljska ipd. društva).

Marksistična politična skupina je bila najšibkejša in politično najbolj razbita. Po zatrtju zadnjih komunističnih organizacij leta 1924 so se na kulturnem področju združevali v društveni zvezi Svoboda (2000 članov). Kultura se je večkrat pokazala kot najbolj pripravna dejavnost za skrivanje prepovedane politične propagande. Liberalni in marksistični politiki so z graditvijo svoje organizacijske mreže zamudili pravi čas.

V dvajsetih letih so se pomena dobre in množične, ne le politične organizacijske mreže zavedli vsi slovenski politiki. Temu lahko v največji meri pripišemo dejstvo, da so Slovenci v tem času gotovo dosegli nekakšen mobilizacijski višek. Konec dvajsetih let je bila v kulturnih društvih organizirana več kot desetina vsega prebivalstva. Če upoštevamo pretežno patriarhalnost takratne

družbe, to pomeni znatno več, vsaj četrtno aktivnega prebivalstva. Dve tretjini se jih je na novo včlanilo v organizacije verjetno prav v desetletju po prvi svetovni vojni. Na to so vplivale ugodne gospodarske razmere v dvajsetih letih in navdušenje nad uspelo narodno samoodločbo ter graditvijo lastne države. V naslednjem desetletju, ko so zaradi prepovedi političnih strank nepolitične organizacije postale še pomembnejše, je bila rast članstva mnogo manjša. Manjša rast teh organizacij je verjetno plod gospodarske in politične (diktatura) krize ter dejstvo, da je boj za množice v dvajsetih letih že izčrpal večji del tovrstnega potenciala med prebivalstvom. Kljub temu, da je kultura največkrat ostajala v službi ideologije in politike, je to tekmovalno organizacijsko gibanje med širokim slojem prebivalstva širilo organizacijske sposobnosti, bralno kulturo in splošno razgledanost ljudi. To pa je Slovenijo (v nasprotju s prizadevanji vlade) kakovostno samo še bolj ločevalo od ostalih pokrajin v državi.

LITERATURA

- Ervin Dolenc: Kulturni boj: Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS. Ljubljana 1996.
Slovenci v desetletju 1918-1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928.
Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939.
Cerkev, kultura in politika 1890-1941: simpozij 1992. Ljubljana 1993.
Slovenska trideseta leta: simpozij 1995. Ljubljana 1997.

Vida DEŽELAK-BARIČ*

VLOGA IN ZNAČAJ KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE
MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Gledano splošno sodi med bistvene karakteristike delovanja in s tem vloge jugoslovanskih (z njimi pa tudi slovenskih) komunistov v času okupacije in protiokupatorskega odpora njihova izrazita dvojna usmerjenost oziroma narava. Ta dvojnost logično izhaja že iz same tedaj veljavne definicije komunistične partije, po kateri je le-ta "avantgarda delavskega razreda v vsakodnevni boj in organizator končne zmage delavskega razreda".

Takšno izhodišče je že v času obstoja kraljevske Jugoslavije narekovalo nujnost hkratnega obstoja dveh partijskih programov, t.i. minimalnega in maksimalnega ter iz njiju izvirajočih različnih ciljev. *Minimalni program* se je odzival na vsakokratne konkretne družbene probleme in zadolževal komuniste, da v okviru stvarnih možnosti, ki so bile zanje zaradi potisnjenosti v ilegalo omejene in vsekakor neugodne, delujejo samoiniciativno in se vključujejo v širša družbena gibanja. *Maksimalni program* je zadeval končni cilj vsakega komunističnega gibanja, se pravi osvojitve oblasti kot instrumenta ustvarjanja novih družbenih odnosov, temelječih na brezrazredni družbi in skupni lastnini. Med obema programoma je pogosto opazna *soodnosnost* - k izvrševanju konkretnih nalog se namreč mnogokrat pristopa s stališča dolgoročnejših koristi za revolucionarno opcijo.

Z naznačenim odnosom v vrstah jugoslovanskih komunistov se srečamo med drugim tudi na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940, tj. v času, ko se je svetovni vojni spopad že začel in ko se je bojazen, da bo vanj proti lastni volji vpletena tudi Jugoslavija, dozdevala vse bolj realna. Na omenjeni konferenci se jugoslovanski komunisti odločijo podpreti obrambo Jugoslavije le v primeru, če bo to v interesu revolucije pa tudi Sovjetske zveze.

Ko je 6. aprila 1941 Jugoslavija napadena, se njeni obrambi priključijo tudi slovenski komunisti. Dejanja iz začetne faze, ne glede na motive, potrjujejo pripravljenost komunistov sodelovati v skupnih narodovih obrambnih prizadevanjih. Poleg zbiranja borcev prostovoljcev (pri čemer pa v Sloveniji opazimo določene separatne težnje) je v tej zvezi vsekakor treba omeniti še prizadevanje komunistov, da dobijo svojega predstavnika v ob napadu na Jugoslavijo ustanovljenem zastopništvu legalnih strank, tj. v Narodnem svetu. Komunistična stranka je torej hitro ocenila, da ji vojne razmere in z njimi povezano precej množično narodnoobrambno razpoloženje množic nudijo med drugim tudi priložnost za njeno lastno legalizacijo in nasploh širši prodor v javnost.

Iz dogajanj v prvih vojnih dnevih sicer ni mogoče potegniti kategoričnega zaključka o izključni narodnoobrambni naravnosti komunistov in o obrambi na najširših narodnih temeljih, oziroma zaključka o obrambi domovine kot njihovem

* Zgodovinarica, mag., višja strokovna sodelavka.

edinem imperativu tistega časa; takšna ocena ne bi upoštevala celostnega bistva komunističnega gibanja. Toda hkrati moramo ugotoviti, da so v danem trenutku prvi korak v smeri rahljanja narodne enotnosti vendarle storile obstoječe legalne stranke, med katerimi je absolutno dominirala Slovenska ljudska stranka. Le-te so sodelovanje komunistov v Narodnem svetu zavrnilo z ne najbolj prepričljivo argumentacijo njihovega ilegalnega družbenega položaja, ki je bil posledica povsem jasno izraženega revolucionarnega programa KPJ, sprejetega na vukovarskem kongresu l. 1920. Zavrnitev je bila predvsem izraz odbojnega efekta, ki ga je komunizem sprožal pri teh strankah, kakor tudi njihovega splošnega podcenjevanja komunistov, ki so bili do tedaj v resnici precej obrobna politična grupacija.

Le ugibamo lahko, v kakšno smer bi se politični procesi obrnili, če ne bi prišlo do navedene zavrnitve komunistov, kajti poleg komunistične nepredvidljivosti in s tem nezanesljivosti moramo upoštevati, da je bil končni politični izhod iz druge svetovne vojne pri nas vendarle najtesneje povezan z dogajanjem v celotni Jugoslaviji, le-to pa s svetovnim. Toda dejstvo je, da so bili komunisti s to zavrnitvijo odvezani vsakršne zaveze, prepuščeni samim sebi in prostemu izbiranju lastnih poti.

Potrosni listki - majhni lističi z različnimi gesli in simboli, ki so jih aktivisti in simpatizerji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja ob raznih priložnostih trosili po ulicah.

Po okupaciji in razkosanju Jugoslavije so težke razmere, v katerih so se znašli jugoslovanski narodi, obstoječe protiokupatorsko razpoloženje, razočaranje zaradi hitrega zloma države itd., odprli partiji širše možnosti lastnega uveljavljanja skozi množično delo. Takšno spoznanje je dokončno prevladalo na partijskem posvetovanju KPJ v začetku maja 1941 v Zagrebu, na katerem so bili ob pričakovanju nemškega napada na Sovjetsko zvezo sprejeti tudi že prvi konkretniji ukrepi v smislu priprav na oboroženo vstajo.

Situacija, ko je Jugoslavija, razbita in z vodstvom v emigraciji, kot državna tvorba dejansko prenehala obstajati, je partiji samodejno ponujala oceno o *nastopu t.i. zgodovinskega trenutka*, ki terja zamenjavo dotedanjih vladajočih sil, ki jim je bilo mogoče očitati, če že ne kaj drugega, vsaj odgovornost za nečasten poraz in konec Jugoslavije.

Medtem ko je KPJ še nedavno pred tem bila pripravljena braniti Kraljevino Jugoslavijo skupaj z nosilci meščanskega reda, je po kapitulaciji le-tem odrekla pravico predstavljati interese jugoslovanskih narodov. Konsekvence, ki jih je po-

tegnila, so bile jasne, tudi razredno utemeljene, računajoče na skorajšnji začetek proletarskih revolucij po svetu, in so se glasile: vodilna družbena vloga mora preiti na delavski razred v povezavi s kmetom. Iz tega je sledila izpeljava, da se bodo komunisti v osvobodilnem boju povezovali le s tistimi skupinami in pripadniki meščanskih strank, ki so se pripravljene "pod vodstvom Kompartije bojevati proti okupatorju in proti vsemu, kar je povzročilo narodom Jugoslavije današnje trpljenje in zlo". Nemudoma so se začeli pripravljati na ta odpor, ker da bi vsako čakanje bilo "škodljivo in nevarno koristim proletariata".

KPJ se je torej ob samem začetku vojne opredelila za protiokupatorski boj in to opredelitev dejavno izpričala, kot je že bilo omenjeno, v prostovoljski akciji ali z odzivi na mobilizacijske pozive. Toda takoj po kapitulaciji Jugoslavije, ko je spoznala, da vodenje tega boja lahko prevzame sama, je *narodnoosvobodilnemu boju hotela istočasno dati tudi revolucionarno vsebino*. Zato zanjo osvobodilni boj ni bil mišljen kot samostojna/zaključena etapa, ki ji bo šele po narodni osvoboditvi sledila nova, t.j. revolucionarna etapa, ampak je bil mišljen kot specifična revolucionarna oblika, izvajana v pogojih okupacije.

Predhodnim organizacijsko-političnim pripravam je ob napadu Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. 6. 1941 in v skladu s pozivom Kominterne sledil *sklep o takojšnjem prehodu na oboroženo obliko zoperstavljanja okupatorju*. Izbire drugih svetovnonazorskih taborov glede možnega drugačnega načina preživetja okupacije so bile s tem postavljene pred izvršeno dejstvo. KPJ je začela postajati vse bolj upoštevanja vreden povezovalni dejavnik okupirane in razkosane Jugoslavije in s svojo centralistično zasnovo sčasoma instrument postopnega izvajanja vse bolj enotnih nacionalnih politik v Jugoslaviji.

Tudi slovenski komunisti so šli naglo v lastno akcijo skupaj s političnimi grupacijami in vidnejšimi javnimi osebnostmi, s katerimi so sodelovali že pred vojno. Začel se je skokovit proces *preobrazbe dotedanje obrobne komunistične družbene vloge v središčno vlogo*. Njihova dolgoletna šibkost se je v konkretnih okoliščinah izkazala za prednost, kajti marsikdo v njih ni videl upoštevanja vrednega političnega subjekta in s tem tekmeča, kaj šele nasprotnika.

***

Velik delež pri organiziranju protiokupatorske dejavnosti v političnem in vojaškem oziru v Sloveniji so prevzeli komunisti sami. Tu je njihov delež nesporen, a pri tem nikakor ne gre zmanjševati vloge ostalih skupin v Osvobodilni fronti; zdi se, da sta bili v začetni fazi obe strani v enaki meri odvisni druga od druge oziroma potrebni druga drugi.

Že do ustanovitve OF oziroma Protiimperialistične fronte 26. aprila 1941 je prišlo na pobudo komunistov. Ob nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, ko so se komunisti razbremenili mučnega položaja, v katerega jih je potiskal do tedaj veljavni pakt Hitler-Stalin, upanje na zaustavitev Hitlerjevega pohoda pa je postalo stvarnejše, se je najprej sestal CK KPS, ki je sprejel sklep o prehodu v oborožen odpor, imenoval glavno (vrhovno) poveljstvo slovenskih partizanskih čet, ostale skupine v OF pa postavil pred sprejeto odločitev. Tako se je že v samem začetku jasno izrisala *praksa t.i. pobudniške vloge oziroma komuni-*

stičnega prehitevanja ostalih političnih subjektov.

Skupine v OF so komunistom priznavale vodilno vlogo od samega začetka, toda realno je bilo pričakovati, da se bodo različni pogledi, interesi, nesoglasja in trenja v precej raznorodni politični tvorbi slej ko prej pojavili in ogrozili partijski primat. Partija se je tu zavarovala že na samem začetku, in sicer tako, da je *najvitalnejše sektorje v bolj ali manj izključni meri pridržala sebi oziroma si jih prisvojila*. Šlo je predvsem za tri sektorje: tehniko (tiskarne, ipd.), vojsko in varnostnoobveščevalno službo.

Z lastno tehniko je partija razpolagala že pred vojno. Po okupaciji je partijska tehnika zadovoljevala potrebe celotnega osvobodilnega gibanja in se glede na potrebe ter področja dejavnosti zelo razširila ter specializirala. T.i. partizanske tiskarne in ciklostilne tehnike so le ena od vej te dejavnosti in so omogočale, da je tudi propagandno dejavnost v veliki meri vodila komunistična partija. Osvobodilno gibanje je s partijsko tehniko sicer brez večjih težav pridobilo prepotrebno infrastrukturo, na drugi strani pa je v tem oziru postalo povsem odvisno od partije, ker ni vzporedno vzpostavljalo še drugih od partije neodvisnih zmogljivosti, ki bi zadovoljevale tovrstne potrebe.

Franc Leskošek-Luka (1897-1983) je bil v kraljevski Jugoslaviji viden organizator sindikalnega in komunističnega gibanja. Od ustanovnega kongresa KPS na Čebinah aprila 1937 pa do konca leta 1945 je bil sekretar CK KPS. V času narodnoosvobodilne vojne je bil prvi komandant slovenske partizanske vojske. To je bil do jeseni 1942. Z njegovim imenom je povezana povojna izgradnja težke industrije v Sloveniji.

Tudi v organiziranju partizanske vojske je imela partija odločilno vlogo. V letu 1941 je znašal delež komunistov med partizanskimi borci dobrih 39% (politično neorganiziranih je bilo dobrih 36%). Nesorazmerno večji delež nasproti navedenemu razmerju pa je bil delež vodstvenih položajev, ki jih je v vojski zasedala partija; le-ta pa je bil predvsem rezultat partijske vodstvene vloge pri začetnem organiziranju partizanske vojske. Primat nad vojsko je vsaj s stališča politične pripadnosti vodstvenega kadra nato ohranjala do konca vojne.

Tretji steber partijske moči je bila varnostna obveščevalna služba, ki jo je avgusta 1941 ustanovil CK KPS mimo IOOF, čeprav je uradno nosila naziv VOS OF. Po politični pripadnosti njenih članov predvsem pa vodstvenih organov ter z vidika razpolagalne pravice je bila varnostnoobveščevalna služba (kasneje OZNA) večinsko partijska organizacija.

Nekatera dejstva govore o tem, da si partija v začetni fazi ni pretirano prizadevala, da bi v uporniške vrste pritegnila čim več rodoljubov-nekomunistov, kar je mogoče razlagati tudi kot zavestno potezo partije, ki naj bi merila v naslednjo smer: s tem, ko bo partija prispevala odločilni organizacijski in kadrovski delež v začetni fazi organiziranja NOB, si bo avtomatično ustvarila določene moralne predpravice, ki jim bodo zavezniki v OF težko oporekali.

Velik del odgovora na vprašanje, kako je partiji sploh uspelo izposlovati si najprej vodstveni in zatem monopolni položaj, leži v prej naznačeni odločitvi o prevzemu najpomembnejših sektorjev in v njeni pobudniški vlogi. Pri tem je bilo še posebej pomembno, da se pobudniška vloga ni omejevala na idejno-deklarativno raven, temveč je bila konkretno akcijska, organizatorična. Dejstvo je, da so komunisti v narodnoosvobodilni - revolucijski projekt investirali vse svoje razpoložljive sile in so bili redki tisti, ki so se mu izneverili.

Pobudniško-voditeljska (avantgardna) vloga komunistične partije je komunistom na eni strani odpirala široke možnosti postopnega prisvajanja oblasti, na drugi strani pa je zahtevala od slehernega člana polno angažiranost - če je bilo treba, tudi tveganje oz. izpostavljanje nevarnostim za ceno življenja. Domneva se, da je med vojno padlo kakšnih 5000 članov KPS; ta vzorec žrtvovanja in svojevrstne neobčutljivosti za človeške žrtve pa je partija nato projicirala v širši družbeni prostor.

Ocena o izrabi narodnoosvobodilnega boja po partiji za izključno komunistične cilje je v toliko netočna, v kolikor ne upošteva velikega deleža komunistov v organiziranju politične in vojaške plati protiokupatorskega upora, se pravi njihovega lastnega deleža v uporabi, ki pa je bil načelno v interesu vseh Slovencev. Seveda partije pri tem niso vodili le nesebični nacionalni nagibi, temveč predvsem njeno lastno bistvo - to pa je bila jasna zahteva po radikalni družbeni preobrazbi in čakanje na priložnost, ko bo to preobrazbo mogoče izvesti. Da bi bila ocena o izrabi še bolj zapletena, je treba poudariti, da je bil revolucijski smoter jasno prisoten predvsem v vodstvenem sloju komunistične partije in predvojnem članstvu, medtem ko pri novih članih, sprejetih v KPS v času vojne, precej manj, ker so le-ti marsikdaj dobivali ideološko orientacijo šele postopno.

Preglednost dodatno zmanjšuje še dejstvo, da so bile težnje po bolj ali manj temeljiti družbeni preureditvi širše prisotne in niso bile lastne samo komunistom. Spomniti velja, da so npr. krščanski socialisti izdajali celo časopis z naslovom

"Slovenska revolucija"; takšne odkritosti komunisti tako iz notranjepolitičnih kot tudi zunanjepolitičnih razlogov niso tvegali. Res pa je, da so bile predstave o poteh in vsebini uresničevanja nove družbene ureditve različne, pa tudi ne vedno jasne - marsikdaj celo pri samih komunistih zelo nejasne in idealistične.

SMRTI FAŠIZMU

Potrosni listki - majhni lističi z različnimi gesli in simboli, ki so jih aktivisti in simpatizerji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja ob raznih priložnostih trosili po ulicah.

Delovanje KPS se je v vojnem času izrazito ravnalo po načelu, ki ga je Boris Kidrič v obliki ljudskega reka izrekel na partijski konferenci na Cinku julija 1942: "tisti, ki je sejal, tisti žanje". Zato so razumljiva tolikšna prizadevanja partije, da je delovala povsod ali vsaj sodelovala v vseh pojavnih oblikah narodnoosvobodilnega boja, če že ni bila glavni voditelj, kadar določen sektor ni izrecno sodil v njeno prioriteto.

Brez upoštevanja komunistove zavzete delavnosti in nasploh njegove antropologije je dejansko težko razložiti stanje, kakršno se je vzpostavilo v narodnoosvobodilnem gibanju že na samem začetku in ga je potem ves čas odločilno obeleževalo. Od t.i. temeljnih skupin v OF (KPS, krščanski socialisti, sokoli) je bila KPS ob ustanovitvi OF številčno najšibkejša skupina (ob začetku vojne je štela okoli 1200 članov, ob koncu vojne pa približno desetkrat več), a so se *komunisti potrdili kot najbolj učinkovita skupina*. Videti je paradoksalno, da jim na samem začetku prvenstvo priznata tako krščanskosocialistična kot sokolska skupina, ki sta bili obe številčno močnejši, a očitno nista zmogli tolikšnega organizacijskega elana in smelosti kakor komunisti. Ko so se posamezniki začeli zavedati nenekega položaja v narodnoosvobodilnem gibanju, je bilo že prepozno oziroma so tisti hip postali problematičen zaveznik za partijo.

Partija je *delovala v ilegalnih ter polilegalnih razmerah in oblikah* V tak položaj jo je potiskalo stanje okupacije, ki je komuniste neposredno življenjsko ogrožalo (sprva še zlasti na nemškem okupacijskem območju). Toda v odnosu do sodelavcev, t.i. zaveznikov v OF, se je KPS v nekakšen polilegalen položaj postavljala sama. Čeprav frontne skupine, s tem ko so stopile s partijo v koalicijsko razmerje, niso priznale njej samo legitimitete temveč celo vodilno vlogo (zaradi česar je koalicijski značaj OF že od vsega začetka vprašljiv), partija nasproti njim ni delovala transparentno. Nasprotno, od vsega začetka je delala vzporedno še za sebe, za svojo korist, dokler ni bil z Dolomitsko izjavo takšen njen napol ilegalni status legaliziran.

Tovariš Pavle Tratar, predstavnik skupine krščanskih socialistov. Dragi tovariši, cast mi je, da se morem v imenu svoje skupine zahvaliti za vabilo, na podlagi katerega sedim danes med vami. Jaz in moji tovariši in vsa skupina, ki je v duhu zbrana z vami, se ne počutimo kot od daleč povabljeni gostje. Mi vsi se čutimo tako tesno povezani z vami, da lahko rečem, da z vami vred polagamo račune. Govorim v imenu skupine, za katero vi veste, da je bila vseh 20 let vašega težkega ilegalnega dela edina legalna skupina, ki je šla odločno in neustrašno z vami, koder je mogla. Vi starejši brci se gotovo spominjate težkih ur, ko je krščansko-socialistično delavstvo v utrokovnih in kulturnih borbah delovalo skupno z vašim. Zato lahko rečem, da me danes ni sram stati kot predstavnik krščanske skupine pred vami, ker se zaveda, tovariši, da pripadam po nazoru krščanski družbi, ki je danes na svetu tu v mnogem odrekla, ravno tako pa še zavedam, da pripadam občestvu, ki je 2000 let na svetu in v Evropi vladalo in ni odnehalo ni poginilo. Tako sem l. 1937, v Parizu v španskem poslanstvu sedel s španskim pisateljem Bergaminom, ki je šel roko v roki s tovariši komunisti v španski državljanski vojni. Med drugim mi je rekel: "Tovariš, mi se ne moremo bati nobenega sodelovanja s komunisti, ker verujemo v njihovo človečnost". Dragi tovariši, to je velika beseda in ko smo se Slovenci zbrali v to veliko narodno skupnost, nas je nagibala tudi veča v to vaše novo človečanstvo poleg imperativa skrbi za človeštvo. Danes, ko ima zbor KPS, prvič na svobodnih slovenskih tleh, se dragi tovariši, spomnite, da smo v vsaki besedi, ki jo izgovorite z vami. Vsaka vaša beseda in beseda naj bo izgovorjena tudi iz naših src. Zato izrekam poleg pozdravov naše skupine tudi željo, da bi vzdržali vsi skupaj skozi življenje in smrt. /ploskanje/

Pozdravni govor Edvarda Kocbeka, predstavnika krščansko socialistične skupine v IOOF, na partijski konferenci na Cinku (Kočevski Rog) julija 1942, v katerem je izrazil polno zaupanje krščanskih socialistov slovenskim komunistom in vero v človečansko poslanstvo komunističnega gibanja.

V podolomitskem obdobju je postajalo osvobodilno gibanje vse bolj poenoteno, skupinska raznolikost je postopoma izginevala in do očitnega izraza je prihajala partijska *materializirana dominantna vloga*. Tovrsten proces npr. nazorno ilustrira uveljavljajoča se sestava vodstvenih organov OF, ki postajajo vse bolj partijska transmisija. Na ravni okrožij kot temeljnih teritorialno-političnih enotah postajajo frontni forumi po politični pripadnosti njihovih članov vse bolj partijski ali so v večjem delu celo v 'personalni uniji' s partijskimi komiteji. V posameznih primerih so situacije sicer različne, vendar vse različice gredo v smer prej naznačenega procesa.

Posamezni primeri kadrovske soodnosnosti med KPS in OF na terenu v letu 1944 in 1945

Okrožje Savinjska dolina - junij 1944

OK KPS	OO OF
Bole Anton (sekretar)	Bole Anton (sekretar)
Štrigel Janez-Žuti	Štrigel Janez-Žuti
Lešnik Robert -Cene	Lešnik Robert -Cene
Porenta Marija-Tatjana	Porenta Marija-Tatjana
	Ogrizek Miloš-Samo (član KPS, bivši KS)
	Planovšek Jože-Jaka (član KPS)

Okrožje Maribor - aprila 1944

OK KPS (13 članov)	OO OF (14 članov)
Gašparič Maks-Jernej (sekretar)	Spindler Dušan-Špiro (sekretar)
Spindler Dušan-Špiro (sekretar)	Gašparič Maks-Jernej (sekretar)
Golež Jadviga-Špela	Golež Jadviga-Špela (sekretar OOSPŽZ)
Rojs Srečko-Niko	Rojs Srečko-Niko
Levačič Marija-Mica Rokova	Levačič Marija-Mica Rokova
Grbec Ema-Dana	Grbec Ema-Dana
Zalaznik Franc-Leon	Zalaznik Franc-Leon
Zagernik Ivan-Joco	Zagernik Ivan-Joco
Bantan Marjan-Stojan (sekretar OK SKOJ)	Bantan Marjan-Stojan
Kokol Ivan-Ilija	Kokol Ivan-Ilija
Rataj Otmar-Mirko	Rataj Otmar-Mirko
Letonja Štefan-Donač	Čanžek Andrej-Ločen (KPS)
Filipič Bertl-Jakec	Rant Jože-Moša (KPS)
	Kolarič Ivan (KPS)

Okrožje Notranjska - avgust 1944

OK KPS	OO OF (11 članov)
Mlakar Lojze-Ljubo (sekretar)	Mlakar Lojze-Ljubo (sekretar)
Voljč Nace-Drčar	Voljč Nace-Drčar
Tekavec Jože-Pepe	Tekavec Jože-Pepe
Kržič Ivan-Pajk	Kržič Ivan-Pajk
Molek Jože-Puntar	Molek Jože-Puntar
Koščak Jože-Novšak	Koščak Jože-Novšak
	Pavlič Lojze (KPS)
	Janežič Andrej (KPS)
	Mihelič Julka (KPS, sekretarka OK SKOJ)
	Zigmund Ivanka (KPS)

Okrožje Škofja Loka - januar 1945

OK KPS	OO OF	Oblastni organi, množične organizacije
Loštrk Milan-Novljan (sekretar) Bizant Ivan-Niko Tramte Ludvik-Per Trojar Ivan-Zagloba Potočnik Anica-Irena	Loštrk Milan-Novljan (sekretar) Bizant Ivan-Niko Tramte Ludvik-Per Trojar Ivan-Zagloba Potočnik Anica-Irena	Potočnik Anica-Irena - sekretar OK SKOJ; ostali 3. člani KPS Potočnik Anica-Irena - predsednik OOSM
Hafner Ivan-Jado (inštruktor)	Hafner Ivan-Jado Žakelj Francka-Majda (KPS) Merjasec Jožef-Štefan (KPS) Kalan Franc-Hmelnici (KPS) Končan Marija-Anja (KPS)	Merjasec Jožef-Štefan (KPS)- načelnik OGK; ostali 3. člani KPS Končan Marija-Anja(KPS)- predsednik RKS Končan Marija-Anja (KPS) - predsednik OO SPŽZ Mede Roza-Rezka (KPS) - član OO SPŽZ
	Mede Roza-Rezka (KPS) Oven Milena-Sava (KPS)	

**SLOVENSKI
EDINOST**

Potrosni listki - majhni lističi z različnimi gesli in simboli, ki so jih aktivisti in simpatizerji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja ob raznih priložnostih trosili po ulicah.

Procesi in dogodki, kakor so se v času okupacije dogajali, so šli *objektivno v marsičem v prid komunistom* oziroma osvobodilnemu gibanju pod njihovim vodstvom. Ob okupaciji in razkosanju tako Jugoslavije kot Slovenije, ko se je mnogim vsaj začasno zdela situacija brezizhodna, so se komunisti odločili, da bodo vojni čas preživeli v dejavnem odporu proti okupatorju in tistim, ki se bodo z njim tako ali drugače povezali. Okupatorjevo nasilje in njegovi povsem konkretno izraženi raznarodovalni načrti so morali vsaj delno pritrjevali tej odločitvi.

Ante Novak je na že omenjeni konferenci na Cinku z ugotovitvijo, da je hitlerizem zaradi svojih brutalnosti "kladivar revolucije", zadel v jedro takratnih dogajanj, ki so partiji kot vodilni sili protiokupatorskega odpora odpirala poti k širši družbeni sprejemljivosti in tolerantnosti do komunistov. In v skladu z razredno utemeljenim razmišljanjem je postajalo "kladivar revolucije" tudi vse tisto, kar je okupatorja v kakršnikoli obliki podpiralo oziroma z njim sodelovalo.

Razredno izhodišče je komunistom namreč narekovalo, da bo okupator našel zaslombo predvsem v vodstvenih političnih in imovitejših domačih strukturah, zato so ob boju proti okupatorju za narodno osvoboditev hkrati napovedali boj tudi domačemu t.i. razrednemu sovražniku. A je ob tem treba opozoriti na pomemben vidik partijskega odnosa do razrednega nasprotnika, ki je med okupacijo deklarativno izrecno naglaševala, da se proti njemu ne sme nastopati iz apriornih razrednih stališč, temveč ga je treba razkrivati ter onemogočati v prvi vrsti kot okupatorjevega sodelavca.

S silnim udarcem po komunistih je okupator spojil slovenstvo in komunizem v precej enoten pojem. Vse, kar se mu je upiralo, je proglašal v skladu s propagiranim bojem proti ruskemu boljševizmu za "komunistične elemente" in s tem neprepričljivo zabriseval mejo med različnimi motivi upiranja, da bi pod krilatico boja proti komunizmu prikril dejanske lastne imperialistične in raznarodovalne cilje. Temu načrtno izkrivljenemu pogledu je nato sledil še protirevolucionarni in kolaboracionistični tabor.

Dvojna narava komunističnega gibanja v času okupacije je postavljala protipartizanski/protirevolucionarni tabor v nezavidljiv položaj. Le-ta z mnogokrat enostransko propagando o OF kot izključno komunistični zadevi ter o komunistih kot največji nesreči za slovenski narod večine ni uspel prepričati, saj so mnogi izkustveno doživljali vlogo komunistov predvsem kot gonilno silo protiokupatorskega boja. Izrazit primer v tem smislu je bila vsekakor Primorska. Navedena trditev pa najmanj velja za Ljubljansko pokrajino, kjer so se nepomirljiva politična ter ideološka nasprotja zaostriala do te mere, da so privedla do državljskega spopada in postopne prevlade protirevolucionarnega tabora v letu 1944; in upravičeno se zastavlja vprašanje, kako bi se dogodki odvijali, če bi se vojna zavlekla še za nekaj časa. Na drugi strani so bila prizadevanja protirevolucionarnega tabora, da razkrije revolucionarne cilje komunistov delno paralizirana zaradi njihove lastne moralno sporne vloge, ki je "komunistično nevarnost" skušala zatreti s pomočjo okupatorja.

Efektivna moč partizanske vojske, večša politična taktika in kompromitiranost protipartizanskega/protikomunističnega tabora zaradi kolaboracije, so nazadnje privedli tudi zahodne zaveznike, da so sprejeli partizansko gibanje, čeprav pod komunističnim vodstvom, za svojega sogovornika.

Generalni razvoj partijskega ponašanja in prizadevanja je torej šel v naslednji smeri: partija je na samem začetku doumela, da bo svoje "zgodovinsko poslanstvo" dovršila le, če se bo postavila na čelo protiokupatorskega boja, se v tem boju polno angažirala in se prek OF narodu predstavila kot vsenarodna politična sila, zaveznikom protinacifašističnega tabora pa kot upoštevanja vreden člen v tem taboru z upoštevanja vrednim bojnim potencialom. Osvobodilna fronta oziroma najširše možno politično zavezništvo ji je bilo nujno potrebno sredstvo revolucije. To je kasneje npr. izpovedal Miha Marinko na II. kongresu KPS leta 1948 s prisposodbo o Osvobodilni fronti kot "posodi naše ljudske revolucije", ki jo je vodila Komunistična partija.

***

Narodnoosvobodilna in socialnoosvobodilna vsebina narodnoosvobodilnega gibanja sta Partijo silili in ji hkrati omogočali opravljanje dvojne vloge. V tej situaciji ni smela v celoti razkriti revolucijske usmeritve, a ji le-te tudi ni bilo treba povsem prikrivati.

Povedno je, da partija med vojno ni obelodanila lastnega programa, temveč je sprejela program Osvobodilne fronte tudi kot svoj, saj bi jo morebitno sklicevanje na revolucionarni vukovarski program v javnosti preveč onemogočalo, zato o njem ni govorila. V novih razmerah ji je zadostoval program OF, ki je poleg osnovne strateške postavke o boju za "osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vključno s primorskimi in koroškimi Slovenci" obljubljal za marsikoga privlačno misel o t.i. socialni osvoboditvi.

Da bo dejavnost komunistov potekala v dve smeri, je bilo mogoče razbrati že na samem začetku okupacije. Na tak proces so opozarjali partijski pozivi o hkratnem zoperstavljanju okupatorju in t.i. domači kapitalistični gospodi, ki se ji je pripisovalo izdajalske namene. Dalje, na zidovih hiš ali letakih sta se skupaj pojavljali besedi "OF" ter "KPS" in znaka Triglava ter kladiva s srpom. Partizanski Kamniški bataljon pa je prejel iz rok Borisa Kidriča in Edvarda Kocbeka jeseni 1941 slovensko in partijsko zastavo hkrati, o čemer je odkrito poročalo tudi glasilo Osvobodilne fronte "Slovenski poročevalec".

Zato ni mogoče trditi, da je partija svoje cilje skrivala. Res pa je, da je *cilje včasih bolj in drugič manj prikrivala* Mnogokrat jih je razglašala le posredno, npr. s populariziranjem Sovjetske zveze - ki pa ni bila samo država boljševiškega socializma, temveč dolgo tudi najučinkovitejši steber protihitlerjevske koalicije v boju proti nacifašizmu, in od posameznika je bilo odvisno, kaj je v njej hotel videti ali bil zmožen prepoznavati.

Svoje daljnosežnejše cilje, ki so izrazito preraščali okvir boja proti okupatorju, je KPS najprej in najbolj jasno izrazila v Ljubljanski pokrajini, se pravi na manjšem delu slovenskega etničnega prostora. Elementi tega stremljenja pa so prepoznavni v vseh pokrajinah, tudi tam, kjer dolgo ni bilo ostre meje med protikomunističnimi in Osvobodilni fronti naklonjenimi Slovenci.

In ker ciljev ni nikoli jasno javno razkrila, se v svojem javnem delovanju ni mogla izogibati dvoumnostim, nedorečenostim in tudi zavajanju. Med izrazitejše primere dvoumnega postopanja sodi npr. izjava Tito-Ribar iz februarja 1943, ki je

med ostalim zagotavljala nedotakljivost zasebne lastnine in ni predvidevala radikalnih družbenih sprememb brez volje "svobodno izvoljenih predstavnikov ljudstva". Izjava je torej predstavljala uradno stališče nastajajoče nove Jugoslavije v imenu Tita kot vrhovnega komandanta ter dr. Ivana Ribarja kot predsednika AVNOJ. Bila je polno popularizirana in skozi popularizacijo jo je bilo mogoče razumeti kot načelno pristajanje partizanskega vodstva, da v družbi ne bo prišlo do radikalnih rezov. Spregledalo pa se je pomembno določilo, da se omenjene zagotovitve nanašajo na vojno obdobje, kar je bilo v izjavi nepoudarjeno navedeno. Izjava je bila objavljena tudi pri nas v partijskem glasilu "Ljudska pravica", kjer pa je Kardelj v komentarju neposredno zapisal, da se komunisti ne odrekajo svojemu končnemu cilju.

Taktično ravnanje ni bilo značilno le za odnos partije do svoje okolice, temveč je bilo opazno tudi znotraj same partijske organizacije Znano je npr., da so sprejemi v KPS v času vojne pomenili oziroma bili predstavljeni kot priznanje za aktivno in požrtvovalno udejstvovanje v NOG. Dejavno razmerje posameznika do NOG je bilo predpogoj in obenem največkrat glavni pogoj za sprejem v KPS. Pri sprejemanju novih članov se je partija med vojno izrazito prilagodila nastalim okupacijskim razmeram, ki so pahnilo slovenski narod v katastrofičen položaj in terjale v skladu s programom OF dejavno protiokupatorsko držo. Pri tem je nekatera idejna in svetovnonazorska vprašanja začasno puščala ob strani ali jih vsaj ni postavljala v ospredje.

Za takratni slovenski tradicionalni katoliški prostor je bilo vprašanje svetovnonazorske pripadnosti partijskih članov gotovo za marsikoga pomembno vprašanje. To je partija upoštevala, zato novim članom ateistične svetovnonazorskosti ni postavljala za pogoj pri vstopu v KPS; nasprotno, mnogokrat je eksplicitno poudarjala, da takšna ali drugačna svetovnonazorska opredeljenost ne pogojuje oziroma ne preprečuje posamezniku vstopa v partijo. Predpostavljamo lahko, da brez tovrstne elastičnosti v marsikaterem predvsem podeželskem kraju ne bi bilo mogoče med vojno vzpostaviti partijske organizacije, v partizanskih enotah, katerih večino so sestavljali kmečki fantje in možje, pa tudi ne vzpostaviti približno 50% komunistične organiziranosti v okviru celotnega moštva (upoštevani so člani KPS, kandidati KPS in člani SKOJ), kakršno se je vzpostavilo pred koncem vojne. Glede na ostritev tega kriterija s koncem vojne v smeri zahtevanega ateizma moremo ugotoviti vsaj za del partijskih članov, da so bili sprejeti pod drugačnimi pogoji, kakršni so bili kasneje zahtevani kot pogoj za ohranitev položaja člana partije in so bili torej zavedeni, kar je v povojnem obdobju povzročilo kar nekaj konfliktnih in travmatičnih situacij.

Tudi o revolucionarnih spremembah in poteh njihovega uveljavljanja se ob sprejemu v partijo pa tudi v samih partijskih vrstah marsikdaj ni odkrito govorilo (ali pa nedoločno) in so predvsem osnovne organizacije KPS večkrat spominjale bolj na frontne kot na partijske organizacije. Zato ne preseneča dejstvo, da se v pričakovanju skorajšnjega konca vojne, ko se je že bližala tako zelena svoboda, pojavljajo kar pogosti pozivi partijskih forumov svojemu članstvu v smislu, da čas pravega boja šele prihaja, ker komunistova dolžnost ni le boj za osvoboditev domovine itd. Tudi v teh vprašanjih se je partijsko vodstvo obnašalo pragmatično in se odločilo za princip postopnega ozaveščanja partijskega članstva.

Potrosni listki - majhni lističi z različnimi gesli in simboli, ki so jih aktivisti in simpatizerji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja ob raznih priložnostih trosili po ulicah. Ta je iz leta 1944.

Pomen KPS v času vojne se izrisuje v precej *kontroverzni in večplastni podobi*, zato ga je nemogoče povsem enoznačno opredeliti oziroma oceniti. Partija je poskušala biti na eni strani homogenizator vsenarodnega odpora, a je hkrati zaradi razredne logike bila razdiralec te enotnosti in sogenerator državljanskega spopada. Upor proti zavojevalcu kot nedvomno v obče civilizacijskem pomenu pozitivno dejanje, je bil tisti moralni naboj, ki je pri marsikomu preglasil morebitne pomisleke do političnega subjekta, ki je ta boj vodil, tj. do KPS. Partiji je uspelo v vrste osvobodilnega boja pritegniti celo izrazite protikomuniste (npr. dr. Lojze Ude), a je hkrati treba dodati, da je prav vodstvena vloga ali pa že sama prisotnost komunistov v OF nekatere druge narodnozavedne in demokratično čuteče posameznike odvrčala, da bi se pridružili Osvobodilni fronti. Poudarjanje širine pri pridobivanju privrženecv za NOG je bilo pogosto tesno povezano s hkratno bojaznijo, da bi širina v perspektivi škodila t.i. interesom delovnega ljudstva, zato so bili iz te širine že vnaprej izvzeti najvidnejši predstavniki prejšnjega družbenega reda.

Kontroverznost je opazna v partijski organizaciji tudi navznoter in se izraža npr. v odnosu do t.i. sektaških pojavov v partijskih vrstah, ki so škodili enotnosti in širini osvobodilnega gibanja. Boj proti sektašenju je bil prisoten takorekoč vse vojno obdobje, vendar ni bil izvajan toliko zaradi načelnih nestrinjanj z njegovimi pojavnimi oblikami, kolikor zaradi škode, ki ga je povzročal osvobodilnemu gibanju v celoti, in ker je sektašenje preveč očitno opozarjalo na prisotnost komunistov v tem gibanju.

Marsikatero dejanje, ki je bilo med vojno označevano kot sektaško (npr. zasmehevanje verskih čustev, skrunjenje sakralnih objektov, pretirano uporablanje komunističnih simbolov itd.) je bilo po vojni tolerirano ali celo uzakonjeno. Pa tudi relativna odprtost do drugače mislečih v osvobodilnem gibanju, ki je bila med vojno v precejšnji meri uveljavljena (npr. pritegovanje strokovnjakov k strokovnemu delu ne glede na njihovo politično in svetovnonazorsko pripadnost, ko je bila odločujoča "le" lojalnost partiji), je bila po vojni za precej časa močno okrnjena.

Naznačena drža ni bila slučajna, temveč posledica sprejete partijske strategije

in taktike; v bistvo le-te pa je sodilo vodilo, da je v konkretnem vsakdanjem delovanju treba izhajati iz aktualnega klica časa - torej se odzivati na obstoječe probleme, se vključevati v njihovo razreševanje, prisluhniti razpoloženju ljudi itd., pri tem pa upoštevati lastne dolgoročneje cilje in njihove elemente, kolikor dopuščajo obstoječe možnosti, sprti vgrajevati v družbeno stvarnost. Komunisti so se tu potrdili kot izjemno sposobni taktiki in bili prav zaradi tega tako neugoden nasprotnik protirevolucionarnemu taboru. Zaustaviti bi jih bilo mogoče le z enako taktiko, kot jo je razvila partija z osvobodilnim bojem, se pravi predvsem z aktivnim protiokupatorskim nastopom.

Manifestacija partijske moči v okviru NOG ni temeljila na izraziti izključevalnosti drugih ali celo na pritiskih (čeprav so tudi ti elementi prisotni), temveč v prvi vrsti na aktivnosti njenih članov, povezani z metodo prepričevanja. Delavnost in idealizem, ki sta preraščala v gorečnost, sta oblikovali poseben "misijonarski" tip političnega delavca; ali kakor je zapisal dr. Makso Šnuderl, partijsko članstvo je spominjalo na "klošterski red", ki svoje delo opravlja z vso resno predanostjo in meji že na pretiranost. Če k temu dodamo zavezujočo disciplino, ki pa je članstvo ni doživljalo le kot utesnjujočo zapoved, temveč tudi kot nujnost, pogojeno z vojnimi razmerami, potem so doseženi partijski učinki v smislu izbojevanja revolucije na političnem področju toliko razumljivejši.

KPS je s svojo razvejano organizacijo in kapilarno razpredenim vplivom v narodnoosvobodilnih organizacijah in ustanovah, čemur je namenjala ogromno energije, postala ob izteku vojne politična sila brez pravega nasprotnika oziroma tekmeča, kar ji je omogočilo izgradnjo t.i. partijske države. Kljub temu, da komunistom (razen morebitnih redkih izjem) ne gre odrekati narodne zavednosti, je treba ugotoviti, da je partija narodnoosvobodilni boj instrumentalizirala za postopno uveljavitev partijske oblasti. Tu se je ravnala po načelu, da vse kar krepi narodnoosvobodilni boj, mora obenem krepiti komunistično partijo.

LITERATURA

Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1986.

Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon. Ljubljana 1992.

Spomenka Hribar: Dolomitska izjava. Ljubljana 1991.

Vida Deželak-Barič: Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, št. 1-2, str. 93-108.

Vida Deželak-Barič: Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, št. 1-2, str. 137-162.

Vida Deželak-Barič: Med formalno, emocionalno in zavestno pripadnostjo Komunistični partiji Slovenije v času okupacije. Prispevki za novejšo zgodovino. Ferenčev zbornik, 1997, št. 2, str. 291-300.

Zdenko Čepič: Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte. Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 89-110.

Boris MLAKAR*

PROBLEMATIKA NASPROTNIKOV PARTIZANSTVA MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Splošno

Na začetku je treba poudariti, da morebitna nova presoja ali pa novi pogledi na medvojno dogajanje na Slovenskem niso odvisni samo od dostopnosti ter pojava in poznavanja novih dokumentov, temveč tudi od drugih okoliščin. Gre za vpliv zunanjega, kulturnopolitičnega in socialnega okolja kot tudi za "notranje" zakonitosti oziroma notranjo logiko zgodovinoisja samega. Le-to v novem, drugačnem položaju morebiti sploh šele lahko načne nove teme oziroma se po svojih nosilcih in "pripadnikih" čuti dolžno, da v novih razmerah nekoliko drugače opredeli svoje temeljne naloge oziroma postavi drugačna in za novi čas bistvena vprašanja o problemih bližnje slovenske preteklosti. Le-ta namreč živi z nami naprej, živi v nas po eni strani kot zgodovinski spomin, po drugi pa kot organski del našega odnosa do sedanjosti, do nas samih. Naša podoba preteklosti, ki je v normalnih razmerah tudi generacijsko pogojena, je sestavni del našega odnosa in sodbe do sveta, v katerem živimo.

Vloga zgodovinarjev pri oblikovanju omenjene podobe je vsaj na dolgi rok pomembna, včasih tudi odločilna, s tem pa tudi odgovorna. Postavlja se seveda vprašanje, kako je zgodovinoisje v preteklih desetletjih opravljalo svojo izvirno nalogo, se pravi, kako in koliko je vzpostavljalo enotnost med to podobo in dejansko resničnostjo, tistim, kar se je resnično zgodilo. Je bila zgodovinska stroka le dekla režimu ter je služila vzpostavljanju in vzdrževanju legitimacijskih mitov, ki jih je vladavina komunistične partije potrebovala ter jih tudi skrbno negovala? Ocenimo lahko, da so bili v danih razmerah zgodovinarji sicer normalen del povojne slovenske inteligence, toda glede na to, s čim je režim utemeljeval svojo legitimnost, je jasno, da so bili rezultati zgodovinoisja pod budnim očesom oblasti ter s tem tudi "politicum par excellence". Naj jasno poudarimo: oblast je svojo legitimnost in legalnost izvajala neposredno iz dogajanja med drugo svetovno vojno in takoj po njej, torej iz "narodnoosvobodilnega boja in revolucije". Zato je bilo težišče poklicnega kot tudi amaterskega zgodovinoisja predvsem obravnava in prikaz zgodovine partizanstva, Osvobodilne fronte in komunistične partije, kot uvod k temu pa raziskovanje t.i. naprednega delavskega gibanja. Obravnava domačih nasprotnikov partizanstva je tu sledila kot dodatek, kot t.i. temna plat medvojnega dogajanja. Tako sta bila potek in iztek vojne skoraj pol stoletja v le malo spreminjajoči se upodobitvi s strani vodilne in edine politične sile argument za njeno oblast, za čisto določen družbeni red, za

* Zgodovinar, mag., višji strokovni sodelavec.

usmerjeno politično življenje. To argumentiranje je potekalo v nenehno se obnavljajočih oblikah, kar se je kazalo v stalni in vsesplošni preokupaciji s preteklostjo. To dejstvo meče zato malce drugačno luč na nekatere trditve v novejšem času, da sta na splošno politika in publicistika obsedeni s preteklostjo.

Nove naloge zgodovinopisja?

Neizpodbitno dejstvo je, da je bila preteklost oziroma določena podoba o njej zlorabljena prej in je neizogibno zlorabljana ali vsaj uporabljana tudi danes. Toda tako potencirano zanimanje za zgodovino je v času tranzicije tudi logično utemeljeno. Če je namreč komunizem doživel zgodovinski zaton, je normalno, da se vsi, zgodovinopisje pa še posebej, sprašujejo o resničnem značaju prej omenjenega legitimacijskega procesa, še bolj pa o značaju zgodovinskih pojavov in dogodkov, ki so tvorili podlago za ta proces. Zato je logično vsaj v določeni meri in v vsaj določenih problemskih segmentih ponovno preverjanje argumentacije, interpretacije in tudi same zgodovinske faktografije. To je tudi zahteva vsaj dela slovenske javnosti in politike, ob tem pa je jasno, da je to tudi immanentna naloga samega zgodovinopisja, ki tako prihaja tudi do novih ocen, interpretacij, žal (ali k sreči) pa tudi do odkritij novih dokumentov, novih virov.

Ali je zato treba na novo zastaviti tudi metodologijo in cilje slovenskega zgodovinopisja? Menimo, da je to do neke mere potrebno, in to predvsem v tem smislu, da mora zgodovinopisje resnično postati neodvisna in avtonomna stroka ali celo znanost ter da s tem preneha biti servis za "logistično" podporo legitimacijskemu aparatu politike. Samo in s pomočjo sorodnih strok se mora dokopati do metodologije in dognanj, ki vodijo v smer zgodovinske resnice, čeprav je ta resnica kljub vsemu samo človeška resnica. Res je tudi, da zgodovinar in njegova stroka ne živita v praznem prostoru ali na samotnem otoku in da je zgodovinar tudi samo človek, iz česar pač izhajajo tudi olajševalne okoliščine za njegov odmik od stroge kabinetne dejavnosti. Tozadevno vprašanje v pozitivnem pomenu besede pomeni seveda tudi sodelovanje zgodovinopisja s pedagoško sfero, s pisanjem učbenikov, s seminarji, s publicistiko ipd.

S takimi in drugačnimi pridržki ter upoštevajoč povsem druge družbene in civilizacijske okoliščine bi torej celo lahko ponovili uvodne besede uredništva prve številke Zgodovinskega časopisa iz leta 1947, ki se glase: *"Slovenski zgodovinar je danes dolžan, da si odgovori na vprašanje: kakšna je bila pot, ki jo je hodilo slovensko zgodovinopisje v preteklosti, kaj je bilo v tem zgodovinopisju veljavnega in kaj je treba zavreči. Imeti mora pa tudi jasno zavest o tem, kakšno naj bo njegovo delo v novi državi in novi družbi."* Toda ali je bilo takšno samospraševanje v izrecni obliki v vrstah slovenskih zgodovinarjev danes sploh že postavljeno, oziroma, ali je bilo postavljeno z najbolj pristojnega mesta, n.pr. s strani zgodovinskega društva, oddelka za zgodovino na univerzi ali n. pr. s strani Slovenske akademije znanosti in umetnosti? Je bilo postavljeno s strani teoretikov zgodovinopisja, z zadostno teoretično utemeljenostjo ter hkratno človeško in državljansko prizadetostjo? Na omejenem prostoru, ki ga imamo na razpolago, se s problemom teh vprašanj, da morebitnih odgovorov nanje niti ne omenjamo, žal ne moremo podrobneje ukvarjati in naj zato ta kompleks postane

(hvaležen?) predmet nadaljnje diskusije.

Novi zgodovinski revizionizem tudi v Sloveniji?

Z zgodovinskim revizionizmom v preteklosti, čeprav se ni tako poimenoval, se tu ne moremo ukvarjati. Pač pa so z demokratizacijo celotnega življenja nove okoliščine prinesle nekaj zelo pozitivnih posledic tudi za zgodovinopisje druge svetovne vojne na Slovenskem. Svoboda raziskovanja je sedaj v bistvu neomejena, dostopnost arhivov je bistveno večja, kar ima za posledico, da se je pojavilo tudi določeno število novih dokumentov, tako n. pr. gradivo VOS (Varnostnoobveščevalne službe), Ozne, sodišč in v zadnjem času tudi gradivo, ki se nahaja v arhivu Sove (Slovenske obveščevalne varnostne agencije). Ti dokumenti do neke mere spreminjajo splošno sliko, ki jo je glavni tok slovenskega zgodovinopisja imel oziroma vzdrževal o dogajanju med vojno, prinašajo pa tudi potrditve ocen in hipotez, ki jih do sedaj ni bilo mogoče zadovoljivo dokazati z arhivskimi dokumenti. K temu prispevajo tudi dokumenti oziroma rezultati dela nekaterih raziskovalcev v inozemskih arhivih, predvsem v Londonu, Washingtonu, Rimu in v zadnjem času tudi Moskvi. Seveda, kot že poudarjeno, pa sami arhivski viri niso zadosten pogoj za ustvaritev nove podobe preteklosti, temveč je treba ob tem zastavljati tudi nova vprašanja, odpirati nove teme ter stare teme izpostaviti novim pogledom, revizijam, saj je resno zgodovinopisje pač načelno zmeraj tudi revizionistično, ne glede na negativen prizvok, ki ga ima konkretno sedanjí zgodovinski revizionizem v Evropi. Ta revizionizem je med drugim povezan z zanikanjem obstoja nacističnih uničevalnih taborišč oziroma na drugi strani s stališčem o le delni krivdi fašističnega tabora za izbruh druge svetovne vojne. Paralele k takim stališčem bi v Sloveniji le težko našli, vendar je tu težko iti v podrobnosti. Treba pa je na načelni ravni še enkrat ponoviti, da je glede na dejstvo, da v povojnih desetletjih zgodovinopisje ni bilo povsem avtonomna stroka, pač povsem logično, da se nekateri segmenti preteklosti, ki so bili politično "zanimivi", podvržejo nekakšni reviziji. Kakšni bodo rezultati te revizije in ali bo prišlo pri tem tudi do večkrat omenjenega potvarjanja in spreminjanja zgodovine, pa je odvisno od sposobnosti in navsezadnje tudi poštenosti sedanjih zgodovinarjev.

Kakorkoli že, nove teme se dejansko odpirajo in tudi raziskujejo, čeprav mor-da zaradi institucionalne negibnosti poklicnega zgodovinopisja prepočasi. Ob pojavu novih dokumentov pa je seveda treba ugotoviti, da je šele zdaj postalo dokončno jasno, da je režim v preteklosti ali celo tik pred demokratičnimi spremembami arhivske vire uničeval, kar očitno velja za večino gradiva o povojnih pobojih vojnih ujetnikov in civilistov. Poleg tega se je šele zdaj z vso ostrino zastavil problem avtentičnosti znanega dela *Belogardizem*, ki ga je v začetku 50. let izdal Franček Saje. V slovenskih arhivih namreč ni mogoče najti niti polovice pomembnih dokumentov, ki jih je Saje uporabil v svojem delu, gre pa za temeljne probleme začetkov in razvoja državljanske vojne v Ljubljanski pokrajini. Seveda ni mogoče verjeti, da si je omenjeni avtor dokumente izmišljeval oziroma jih ustvarjal, vendar je za resno obravnavo omenjene tematike treba imeti vse te dokumente pred sabo v integralni obliki.

Ob omembi Sajeta je treba poudariti, da se je prav ob problematiki nasprotnikov partizanstva po eni strani odprlo novo polje zastavljenih vprašanj in tem, seveda pa ne tudi že povsem uravnoteženih zgodovinopisnih odgovorov. Ker pa je ta tematika zaradi enostranske obravnave v preteklosti v svojih neposrednih implikacijah nujno postala - neodvisno od hotenja zgodovinarjev - tudi politično in politikantsko vprašanje, je seveda potreben dodaten napor vsakršnega resnega razpravljalca ali raziskovalca, da ne govorimo o "uporabnikih", da se dvigne nad grozečo instrumentalizacijo ali zlorabo ter o tem razpravlja mirno, uravnoteženo, z distanco ipd. Prav to zadnje pa je gotovo najtežje doseči, saj potrebne zgodovinske distance še ni, ker smo od medvojnega dogajanja še premalo oddaljeni, nanj smo vezani po svojih starših, po svoji vzgoji, po ideoloških in političnih interesih ipd.

Zgodovinska resnica v primežu med zmagovalci in premaganci

Čeprav je zgodovinska resnica v določenem smislu samo ena, pa je vendar v tem okviru treba omeniti problem razmerja med t.i. zgodovinsko resnico zmagovalca in resnico poraženca o sicer omejeni slovenski državljanski vojni med okupacijo 1941-1945. Več kot jasno je, da smo do pred nekaj leti živeli in preučevali zgodovino v jasno razvidnem kontekstu zmagovalčevega sistema. Prav dejstvo, da premaganec in njegova resnica nista imela pravice javnega obstoja, in to v absolutnem smislu, kaj šele, da bi "konkurirala" pri sooblikovanju podobe o preteklosti, kaže, da je šlo leta 1945 tudi za zmago v državljanski vojni in ne le za zmago nad okupatorjem oziroma za osvoboditev. Veljala je samo ena resnica oziroma različica resnice, ki so jo zastopali zmagovalci, premagančeva pa je bila javno in celo kazensko prepovedana. Bili so primeri, ko so bili po vojni obsojeni na dolgoletne zaporne kazni ljudje, ki so prek meje prinašali in posojali literaturo, ki je drugače govorila o slovenski zgodovini 2.svetovne vojne. Nekako do leta 1985 so lahko v Sloveniji izhajale samo knjige ter članki ipd., ki so neposredno ali implicitno potrjevali uradno dovoljeno podobo preteklosti. Do omenjenega leta ni izšel v Sloveniji, razen nekaj poskusnih člankov v verskem tisku, ki pa so bili tako ali drugače sankcionirani, niti en članek ali knjiga, ki bi n. pr. izhajal s protirevolucionarnih stališč. Do tedaj pa je po deloma statistično podprti oceni izšlo skoraj 30.000 člankov in razprav ter okoli tisoč knjig, pisanih s stališča NOB in revolucije. Članki s t.i. protirevolucionarno naravnostjo se v slovenskem tisku pojavijo šele v 2. polovici 80. let, prva taka knjiga pa izide leta 1989. Razmerje med "NOB" knjigami ter knjigami z nasprotno vsebino oziroma težnjo, ki so izšle v letih 1989-1995, je 94 proti 58 v korist prvih, toda med drugimi je precej ponatisov bodisi medvojnih ali emigrantskih tiskov. Literarnih del pri tem nismo upoštevali.

Sedaj formalno ni več nobenih ovir za t.i. emigrantsko literaturo, za svobodno izdajanje knjig z NOB nasprotno vsebino, za pisanje spominov in zbiranje ustnih virov tudi na protirevolucionarni strani. Pri tem je jasno, da je za čim bolj resnično podobo preteklosti treba zbrati po možnosti vse razpoložljive vire ter slišati in preizkusiti vse možne hipoteze, razlage oziroma interpretacije minulih dogodkov. Žal se mora zgodovinopisje včasih še zmeraj ukvarjati s povsem

pozitivističnimi problemi, se pravi z ugotavljanjem najosnovnejših dejstev oziroma z vprašanjem, ali se je nekaj sploh zgodilo ali ne. Kljub vsemu je možno trditi, da sta si zmagovalčeva in premagančeva resnica komplementarni, obe skupaj tvorita t.i. resničnostni fond, ki se bo s časom izčistil in se znebil ekstremnih stališč, kar pa ne pomeni, da na določenih področjih zmagovalčeva resnica že sedaj ni bolj "točna" in seveda tudi obratno. V slovenski javnosti vsekakor prevladuje prejšnja podoba "NOB in revolucije", čeprav z določenimi dopolnitvami. To do neke mere velja tudi za slovenske zgodovinarje, vendar je očitno, da se le-ti vse bolj uspešno izvijajo iz pasti manihejskega ocenjevanja naše bližnje preteklosti. Če zaključimo: po vseh vojnah določen čas zgodovino oblikujejo zmagovalci, v tistih primerih, ko ni šlo samo za vojno, pa je ta čas lahko zelo dolg in tozadevni režim zelo strog, toda dolgoročno gledano k zgodovinskemu razumevanju prispevajo tudi poraženci.

Rezultati bratomorne vojne. Padli partizani Cankarjeve brigade na Javorovici marca 1944.

*Odkopavanje oktobra 1943 ustreljenih slovenskih četnikov v Mozlju
novembra 1944.*

Predstavitev konkretnih tem iz medvojnega dogajanja

Ob vsem povedanem naj tako za diskusijo ponudimo nekaj temeljnih poplošitev oziroma tez, za katerimi - tudi na podlagi upoštevanja novih dokumentov oziroma literature in virov sploh - stoji že precejšen del slovenskih zgodovinarjev novejši dobe:

1) Temeljni projekt KPJ (KPS) je bil prevzem oblasti, izvedba revolucije ter mednarodna proletarska solidarnost in pomoč Sovjetski zvezi. NOB v Sloveniji je bila zato v funkciji tega temeljnega cilja, pri čemer se pa priznava veliki večini partizanov in tudi komunistov subjektivno narodnoosvobodilno naravnost. (Navodila za ustanovitev OF oziroma podobne koalicije je vodstvo Kominterne jugoslovanskim komunistom narekovalo že leta 1940. Na 5. konferenci KPJ oktobra 1940 je Edvard Kardelj izjavil, da partija seveda je za odpor v primeru napada na Jugoslavijo, toda samo, če bo to v interesu revolucije in Sovjetske zveze. Že po okupaciji je Tito 13. maja 1941 poslal v Moskvo depešo s sporočilom, da bo dvignil vstajo, ko bo napadena Sovjetska zveza. Po pričevanju verodostojnih članov OF bi se najvišji slovenski partijski funkcionarji v primeru dileme osvobodilni boj ali revolucija, odločili za revolucijo itd.)

2) Ljubljanska pokrajina je vzaradi različnih okupacijskih režimov v danih razmerah zaradi ohranitve slovenske gospodarske, kulturne in deloma upravne strukture postala zatočišče za preganjane Slovence iz drugih pokrajin ter vzorec Slovenije v malem. Dotedanji vodilni slovenski establišment se je v političnem oziru umaknil v ilegalno ter strateške odločitve prepustil mednarodno priznani begunski vladi v Londonu. Del te elite je stopil v upravno in delno politično kolaboracijo z italijanskim okupatorjem, kar je bilo mednarodnopravno dopustno, vendar so bile posamezne manifestacije te kolaboracije nepotrebne.

3) Meščansko politično vodstvo, ki se je smatralo za legitimnega in legalnega nosilca kontinuitete in temeljnih interesov slovenskega naroda, je ustanovilo ilegalne odporiške formacije, legije, oživila pa je tudi četniška organizacija. Predvidena taktika delovanja teh formacij je bilo postopno ilegalno organiziranje in priprava na zaključne operacije za osvoboditev domovine, obveščevalna služba za zaveznike ter morebitne sabotaže. Jeseni 1941 je ta tabor formuliral svoj politični program, poznan kot "londonske točke", ki je predvideval Združeno Slovenijo kot enakopraven del demokratične in federativne kraljevine Jugoslavije. Od spomladi 1942 deluje Slovenska zaveza kot skupno ilegalno zastopstvo protikomunističnega dela Slovencev v zasedeni domovini.

4) KPS je skupaj z drugimi levičarskimi skupinami po okupaciji ustanovila Protiimperialistično fronto, ki se je izrekla za časovno neopredeljen oborožen boj, usmerjena pa je bila proti t.i. imperialističnim silam v celoti. Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo se preimenuje v Osvobodilno fronto, ki je kmalu začela partizansko bojevanje proti okupatorski oblasti. Ob velikih neposrednih in posrednih žrtvah so komunistični voditelji pričakovali skorajšnji konec vojne oziroma zmago Rdeče armade. Oblike tega boja ter proklamirani cilji so kmalu dobili revolucionarni predznak, saj se poudarjajo razredna nasprotja, OF pa se proglasi za izključnega nosilca odpora ter napove povojni prevzem oblasti in pod sankcijami prepove vsakršno vojaško organiziranje zunaj partizanske vojske. Pride do obtoževanja nasprotnikov z narodnimi izdajalci ter do usmrtitev kolaboracionistov kot tudi političnih nasprotnikov.

5) Slovenska zaveza ter meščanske odporiške organizacije se od takega razvoja počutijo vse bolj ogrožene, saj v tem prepoznavajo revolucijo na delu oziroma v perspektivi zmago sovjetskega sistema. Začnejo ustno in tiskano protipropagando, na kar revolucionarna stran odgovori z nasiljem, ki se širi posebej

na od partizanov kontroliranem ozemlju spomladi in poleti 1942.

Slovenska zaveza skuša organizirati ilegalne četniške enote, kar pa zaradi velike prednosti partizanov na terenu ne uspe. Zaradi partizanskega nasilja na Dolenjskem in Notranjskem prihaja do spontanega protikomunističnega odpora, do t.i. samoobrambe kmečkega prebivalstva. Slovenska zaveza poišče stik z italijanskimi oblastmi, ki dovolijo in podprejo organizacijo Vaških straž v okviru MVAC. V letu 1942/1943 tako pride v Ljubljanski pokrajini do oboroženega nastopa proti konkretnemu delovanju partizanov pod komunističnim vodstvom. Delovanje Vaških straž skupaj z aktivnostjo Slovenske zaveze in drugih protirevolucionarnih organov predstavlja samoobrambo v ožjem smislu kot tudi samoobrambo pred revolucionarnimi perspektivami, pred zmago revolucije. S subjektivnega vidika je šlo pri tem taboru za identificiranje z zahodnimi zavezniki, na določenem segmentu pa za kolaboracijo z okupatorjem. Kolaboracija je bila funkcionalnega značaja, torej ni šlo za ideološko enačenje s cilji okupatorja, temveč za postopanje v eksistencialni nuji kot tudi za vprašanje oblasti po vojni. To je torej neke vrste državljanska vojna, ki sta jo vodili dve ideološko nasprotni struji. Njen izvor je bil avtohtono slovenski, saj je šlo za domača nasprotja ter tudi za to, kdo bo v perspektivi, po vojni, na oblasti ter kakšen režim oziroma družbeni red bo v Sloveniji tedaj prevladal. V tem boju se je ena stran naslonila na okupatorsko oblast.

6) Po kapitulaciji Italije oba vidika samoobrambe ter ciljev protirevolucionarnega tabora ostajata aktualna, posebej po dogodkih septembra 1943, ko v takorekoč čisti državljanski vojni, brez prisotnosti okupatorja, partizanska stran ni pripravljena na nikakršne dogovore, temveč stremi po popolnem uničenju nasprotnika. Nastane Slovensko domobranstvo in državljanska vojna se ob delni razširitvi na druge pokrajine nadaljuje do konca vojne.

7) Ob tem se zastavlja pomembno vprašanje, ali so bili domobranci prisilni mobiliziranci ali prostovoljci. Seveda enako vprašanje velja tudi za vrste partizanskih borcev. Tvegamo oceno, da je za obe formaciji odgovor podoben, in sicer so bili prostovoljci v najožjem smislu besede v veliki manjšini, pri čemer je treba poudariti veliko vlogo začetnega ideološkega jedra, ki je potem v koncentričnih krogih pritegoval nadaljnje valove prostovoljcev in "prostovoljcev". V drugem obdobju, ko je partizanska oblast že nastopala kot državna oblast, je bila razglašena vsesplošna mobilizacija, medtem ko je protirevolucionarna stran zaradi nemške prepovedi prisilne mobilizacije v domobranstvo morala v ta namen uporabljati bolj subtilne in neformalne oblike pritiska.

8) Ena od poglavitnih točk, okrog katere se vrtijo ocene značaja Slovenskega domobranstva, je bila domobranska prisega 20. 4. 1944 (s ponovitvijo 30. 1. 1945). Taka prisega je za uniformirane formacije in celo za civilne uradnike sicer običajna stvar, do nje pa je prišlo na zahtevo nemškega poveljstva ob grožnji z razpustitvijo domobranstva. Ker je bila izvedena na Hitlerjev rojstni dan ter zaradi spremljajoče ikonografije, je nastal napačen vtis o prisegi Hitlerju. Glede na dejstvo, da je protipartizansko bojevanje potekalo že od poletja 1942 ter glede na to, da nobena protipartizanska formacija pred tem ter tudi domobranstvo na Primorskem in Gorenjskem tedaj ni položilo nobene prisega, je jasno, da ta akt pravzaprav ni odločujoča točka ocenjevanja značaja protirevolucionarnih for-

macij. Prisega pa je imela velik manifestativni in za nasprotnike propagandno uporaben značaj. Za primerjavo navajamo besedila nekaterih priseg evropskih kolaboracionističnih formacij:

I. Prisega slovenskih domobrancev 20. 4. 1944:

"Prisegam pri vsemogočnem Bogu, da bom zvest, hraber in svojim nadrejenim pokoren, da bom v skupnem boju z nemško oboroženo silo, stoječo pod poveljstvom vodje velike Nemčije, SS četami in policijo proti banditom in komunizmu kakor tudi njegovim zaveznikom svoje dolžnosti vestno izpolnjeval za svojo slovensko domovino kot del svobodne Evrope. Za ta boj sem pripravljen žrtvovati tudi svoje življenje. Tako mi Bog pomaga."

II. Prisega pripadnikov 13. SS divizije Handžar (hrvaške):

"Prisegam fuehrerju Adolfu Hitlerju, kot vrhovnemu poveljniku nemške vojske, da bom zvest in pogumen. Fuehrerju in od njega določenim predpostavljenim obljubljam poslušnost do smrti. Prisegam pri vsemogočnem Bogu, da bom zmeraj zvest hrvatski državi in Poglavniku kot njenemu opolnomočenemu zastopniku, da bom zmeraj varoval interese hrvatskega ljudstva ter da bom zmeraj spoštoval ustavo in zakone hrvatskega ljudstva."

III. Prisega germanskih prostovoljcev v SS:

"Prisegam Tebi, Adolf Hitler, kot germanskemu vodji, da bom zvest in pogumen. Tebi in od Tebe predpostavljenim obljubljam poslušnost do smrti, tako mi Bog pomaga."

IV. Prisega Frikorps Danmark:

"Prisegam pri Bogu to sveto prisego, da bom v boju proti boljševizmu poveljniku nemške Wehrmacht izkazoval brezpogojno poslušnost in da bom kot hraber vojak vedno pripravljen žrtvovati življenje za to prisego."

9) Omenjeni razvoj je veljal za položaj v Ljubljanski pokrajini. V drugih slovenskih pokrajinah je okupator uničil ali pregnal totedanje vodilne plasti slovenske družbe, tako da je partizanstvo lažje nastopalo z narodnoosvobodilnim predznakom, čeprav je bil partijski revolucionarni projekt tudi v teh pokrajinah povsem identičen in je šlo samo za razmeram prilagajajočo se taktiko. Tudi tu je prihajalo do pretirano strogega nastopa do domačih nasprotnikov in ne samo do izdajalcev (na Štajerskem so zelo številni nemčurji) in kolaborantov v ožjem smislu. Po kapitulaciji Italije je protirevolucionarno vodstvo z dovoljenjem nemških oblasti uspelo organizirati domobranstvo še na Primorskem in Gorenjskem, vendar protipartizansko delovanje v raznih oblikah tu ni doseglo tistega kvantitativnega praga, da bi lahko to dogajanje opredelili kot državljansko vojno. Ljubljanska pokrajina je v takih razmerah vsaj z vidika protirevolucionarnega tabora igrala reprezentativno vlogo Slovenije v malem, v Ljubljani pa so po drugi strani znotraj tega tabora delovali številni Gorenjci, Štajerci in Primorci, ki so se poskušali na tak ali drugačen način zoperstaviti partizanskemu napredovanju in s tem tudi bodoči komunistični prevladi na celotnem Slovenskem. Čeprav je mnogo teh aktivnosti potekalo v ilegalni obliki ter v določenem pogledu bilo usmerjeno proti nemški okupacijski politiki, pa je vendar protirevolucionarna stran vsaj za organiziranje domobranstva potrebovala uradno dovoljenje nemških oblasti.

LITERATURA

- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955: znanstveno poročilo. Ljubljana 1995.
- Kos Stane: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, I-II. Rim, Buenos Aires 1984, 1991.
- Mlakar Boris: Denacionalizacija zgodovine? Razgledi, št. 12 (1019), 10. 6. 1994, str. 10-11.
- Mlakar Boris: Domobranska prisega. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev: zbornik. Ljubljana 1994.
- Mlakar Boris: Kolaboracija in državljanska vojna v Sloveniji 1941-1945. Zgodovina v šoli 1995, št. 4, str. 3-10; 1996, št. 1, str. 3-8.
- Pleterski Janko: Senca Ajdovskega gradca: o slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993.
- Rousso Henry: The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944. Harvard University Press, Cambridge-London 1991.
- Ude Lojze: Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994.
- Žebot Ciril: Neminljiva Slovenija. Ljubljana 1990.

Bojan GODEŠA*

ODNOS POLITIČNIH DEJAVNIKOV DO KULTURE MED
DRUGO SVETOVNO VOJNO

Okupatorji in slovenska kultura

I.

Okupacija in razkosanje matičnega (t. j. jugoslovanskega) dela Slovenije sta predstavljala veliko prelomnico v narodovem življenju, saj sta ga postavila pred eno najhujših preizkušenj dotlej. Slovencem se v "novem evropskem redu", kot so države podpisnice osnega pakta imenovala preureditev Evrope in celotnega sveta, ni obetalo nič dobrega, saj v njem dolgoročno ni bilo prostora za Slovence kot posebno etnično enoto. Kljub temu je bila začetna zasedbena politika treh okupatorjev (nemškega, italijanskega in madžarskega) različna. Le italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini je priznaval Slovencem značaj posebnega naroda. Zato sprva odnos okupatorjev do slovenske kulture tudi ni bil povsem enak, saj je bil le odsev njihove splošne zasedbene politike.

II.

Sprva je bila ta najbolj nasilna na Štajerskem in Gorenjskem, kjer si je nemški okupator izbral za cilj takojšnje ponemčenje zasedenih krajev. Pri teh načrtih ni bilo več prostora za slovensko kulturo, ki so se jo odločili izkoreniniti. V takih pogojih seveda kakršnokoli pisanje oziroma ustvarjanje v slovenskem jeziku ni bilo možno. Še več, odstranjeni so bili vsi sledovi slovenščine v javnosti. Ukinili so tudi vse slovenske časopise ter ustanovili na Štajerskem list Štajerski gospodar in na Gorenjskem Karawanken Bote. Oba naj bi z začetnim delovanjem v slovenščini postopoma prešla v oba jezika in potem samo na nemščino. Prenehale so delovati vse slovenske organizacije in ustanove (ne le kulturne!) in vsa uprava je bila ponemčena. Uničene (sežgane) so bile mnoge šolske, društvene in tudi zasebne knjižnice. Tako je bilo n.pr. iz Študijske knjižnice v Mariboru odpeljanih 40.000 knjig, od katerih jih je bilo po vojni vrnjenih komaj polovica. Tako so med drugim izginile tudi mnoge pomembne prve izdaje knjig (n.pr. Prešernove Poezije, Kranjska čbelica, Levstikove Pesmi, Cankarjeva Erotika, Jurčičev Glasnik itd.). Podobno usodo je kljub poskusom, da jo prenesejo v Ljubljano, doletela tudi celjsko Mohorjevo družbo, kjer je bil uničen izjemno bogat arhiv. Poleg tega so nacistični okupatorji odvažali iz zasedenih krajev tudi mnoge umetniške spomenike iz cerkva, samostanov in muzejev z izgovorom, da jih bodo varovali pred vojno nevarnostjo, podobno se je godilo tudi z nekaterimi arhivalijami.

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

Nemški raznarodovalni program je izhajal iz teorije o treh slojih prebivalstva na zasedenem ozemlju: narodno zavednih Slovencev, vindišarjih in Nemcev. Raznarodovanje je temeljilo na podmeni, da je večina slovenskega prebivalstva, kar je zlasti veljalo za Štajersko, v nekoliko manjši meri pa za Gorenjsko, vindišarjev. Ti naj bi bili Nemcem sorodni po krvi, rasi in kulturi. Načrtovalci raznarodovalne politike so menili, da jih je treba le še naučiti nemškega jezika, pa bodo postali Nemci.

Precej temnejšo usodo je nacistični okupator namenil tistim, ki so jih šteli za narodno zavedne Slovence. Nosilce narodne misli v teh krajih je sklenil najprej odstraniti in onemogočiti, da ne bi ovirali ponemčenja. Med njimi so bili v prvi vrsti slovenski izobraženci. Na Štajerskem je bil načrt skoraj popolnoma uresničen, od predvidenih 5 tisoč, je bilo izgnanih 4900, torej 98% oseb. Na Gorenjskem je bilo od predvidenih 4 tisoč izgnanih okoli 3 tisoč, kar je pomenilo nekaj manj kot 60%. Ob tem je treba upoštevati tudi okoli 17 tisoč beguncev, ki so pred nacisti pribežali ali pa so jih nacisti prisilili k odhodu v Ljubljansko pokrajino in na Hrvaško. Med njimi je bilo veliko duhovnikov, profesorjev, odvetnikov in drugih slovenskih izobražencev.

III.

Pri italijanskih zasedbenih oblasteh ob vzpostavitvi civilne uprave ni bilo zaslediti načelno odklonilnega stališča do slovenske kulture in slovenskega izobraženstva, tako značilnega za nemškega in deloma tudi za madžarskega okupatorja. Namen italijanskega okupatorja je vsemu navkljub bil, deželo čimbolj vključiti v italijanski fašistični sistem. Za to so italijanske zasedbene oblasti predvidele daljše časovno obdobje. Pokroviteljski odnos italijanskih zasedbenih oblasti do slovenskega izobraženstva je izhajal iz prepričanja, da je tega mogoče pridobiti za načrt kulturnega zблиževanja obeh narodov. Predvidena je bila sicer obojestranska izmenjava kulturnih dobrin, a z jasno predpostavko, da bo italijanska, na dvatisočletni rimski tradiciji temelječa kultura privedla do podreditve slovenske in postopnega stapljanja Slovencev z njo in fašističnim duhom. Zato se je tega koncepta, ki je temeljil na (domnevni) večvrednosti italijanske kulture in tradicije, oprijelo ime "kulturonosna" politika.

Poleg visokega komisarja je bil glavni usmerjevalec "kulturonosnega" načrta predvsem Italijanski kulturni inštitut v Ljubljani. Italijanska oblast je spretno izkoriščala tudi dejstvo, da so se med nekaterimi slovenskimi in italijanskimi kulturnimi delavci že pred vojno spletla poznanstva. Zasedbena oblast si je prizadevala, da slovenski javnosti čimbolj približa italijansko kulturo. Tako so Ljubljansko pokrajino v prvem obdobju "počastili" z obiski mnogi politični, znanstveni in kulturni delavci iz Italije. Prirejali so koncertne in operne nastope znanih italijanskih umetnikov, organizirali gostovanja italijanskih kulturnih in znanstvenih delavcev. Obenem so poskušali Ljubljansko pokrajino predstaviti italijanski javnosti. Izšle so posebne brošure v italijanščini, ki so govorile o Ljubljanski pokrajini.

Med večino slovenskega izobraženstva v začetku ni bilo čutiti glasnega nasprotovanja italijanski zasedbeni politiki. Tako je 23. junija 1941 Narodno gle-

dališče v Operi priredilo prvi skupni slovensko-italijanski literarni večer, ki pa je bil hkrati tudi zadnji. Začetna živahna kulturna dejavnost v Ljubljani, ki je dajala sredi vojne in okupacije celo nekakšen videz idilike, pa je kazala varljivo podobo. Večina slovenskega izobraženstva ponujenega italijanskega sodelovanja ni sprejela z navdušenjem, temveč kot manjše zlo v danem trenutku.

Rektor ljubljanske univerze, zgodovinar dr. Milko Kos je moral decembra 1941 podati visokemu komisarju Emiliju Grazioliju vdanostno izjavo. Na sliki je rektor pred glavnim tajnikom italijanske fašistične stranke Sereno.

Zato se je italijanska zasedbena politika kmalu pokazala za neuspešno. Hitler neuspeh politike, s katero naj bi pridobili slovensko izobraženstvo za sodelovanje, je bil že v temelju zgrajen na napačnih predvidevanjih. Njeni idejni tvorniki so spregledali, da so kljub začetnemu pokroviteljskemu odnosu, bili v očeh Slovencev predvsem okupatorji. Predvsem pa so močno precenili veličino in vlogo italijanske kulture, ki naj bi posrkala domačo kulturo ter s tem podcenili vrednost slovenske. Povrhu tega so prezrli dejstvo, da je v slovenski miselnosti prevladoval predsodek o Italijanih, ki je vzbujal med Slovenci občutek večvrednosti.

Na podlagi zaostrene zasedbene politike se je spremenil tudi okupatorjev

odnos do slovenske kulture in s tem do kulturnih ter znanstvenih ustanov. V začetni zasedbeni politiki predvidena vloga slovenske kulture kot povezovalnega člana pri neprisilnem postopnem stapljanju slovenskega prebivalstva z italijansko državo in tradicijo, v novih načrtih ni prišla več v poštev. Tega so zamenjale odkrite in silne asimilacijske težnje.

Sočasno in skladno s temi ugotovitvami se je tudi spreminjal odnos italijanskega okupatorja do slovenskega izobraženstva. Zasedbena oblast je v slovenskem izobraženstvu vse manj videla sogovornika, ki ga je mogoče pridobiti za sodelovanje, vse bolj pa je v njem prepoznavala pomembnega podpornika osvobodilnega gibanja in s tem svojega nasprotnika. Zaradi takih spoznanj je italijanski okupator odvedel precejšnje število slovenskih izobražencev v internacijo ali pa jih je pozaprll, ne glede na njihovo politično in idejno pripadnost, kot potencialno najnevarnejši sloj domačega prebivalstva.

IV.

Tako kot nemški okupator tudi madžarski ni priznaval domačemu prebivalstvu v Prekmurju, da je del slovenskega narodovega telesa. V dokazovanju tega se je podobno kot nemški okupator vindišarske teorije posluževal njene madžarske inačice, vendske teorije o izvoru prekmurskega slovensko govorečega prebivalstva. V zasedbeni politiki je madžarski okupator strogo ločil staroselce in priseljence. Do prvih, ki jih je imel za Vende, je v začetku vodil strpno politiko. Odnos do vseh prišlekov, med njimi so prevladovali izobraženci, je bil odklonilen.

Prvi ukrep madžarskih okupacijskih oblasti je bil takojšen odpust vsega slovenskega uradništva in učiteljstva. Ko je bilo očiščevanje opravljeno, so nove oblasti začele selektivno sprejemati na delo. Na novo so bili sprejeli vse prekmurske domačine, in seveda učitelji madžarskega rodu. Odpustili so ves učiteljsko osebje, ki je prišlo iz osrednje Slovenije, razen redkih izjem v soboškem okraju. Iz Madžarske je v Prekmurje prišlo okoli 160 učiteljev, poleg tega so k delu pritegnili upokojene prekmurske učitelje, ki so se šolali na madžarskih šolah pred prvo svetovno vojno. Na murskosoboški gimnaziji so v začetku pustili domače prekmurske profesorje, kasneje pa so jih premestili v notranjost Madžarske. Kulturno delovanje v Prekmurju, ki je bilo odmaknjeno od središč slovenskega kulturnega ustvarjanja, so madžarske oblasti po okupaciji dopuščale v zelo skromnem obsegu. Vse, kar je pred zasedbo izhajalo v knjižni slovenščini, je bilo prepovedano. Oblasti so dovoljevale le verski tisk, ki je bil pisan v prekmurskem narečju in v madžarskem črkopisu.

Osvobodilno gibanje in kultura

Osvobodilno gibanje pod vodstvom KPS ni imelo le ozko začrtanih ciljev povezanih z izgonom okupatorja, temveč širše zastavljene cilje, ki so bili tako nacionalnega (boj za meje in državnopravni položaj Slovencev) kot socialnega (uvedba sovjetskega sistema) značaja. Zato je bil tudi značaj in dejavnost gibanja mnogoplastna in je zajemala tako vojaške, politične kot tudi kulturne vidike.

Pomena kulture v slovenski preteklosti in njene vloge pri oblikovanju slovenskega naroda v moderen evropski narod so se zavedali tudi slovenski komunisti. Iz takega razumevanja pomena slovenske kulture je tudi izvirala ideja o kulturni skupini kot eni od temeljnih skupin (poleg KPS, katoliške in sokolske skupine) OF. Kulturniška skupina se je razlikovala, ne le od KPS, ki je bila edina stranka v OF, temveč tudi od ostalih dveh temeljnih skupin.

Kulturniška skupina ni imela svojih predstavnikov v odborih OF, izjema je bil le Josip Vidmar v izvršnem odboru. Vloga kulturniške skupine je bila večja v času nastajanja OF, kasneje pa se je manjšala, tako da so se na začetku leta 1942 omenjale le še tri temeljne skupine. Glede na sprva zamišljeno vlogo so jo razmere kmalu prerastle in slovenski komunisti niti niso čutili potrebe, da bi njene predstavnike pritegnili k podpisu dolomitske izjave. Še naprej pa je deloval glavni odbor, tokrat ne več kot glavni odbor kulturnih delavcev, temveč kot glavni kulturni odbor OF. Ta je poleti 1943 znova dobil nekaj več veljave, predvsem zato, da je pozival kulturne delavce v Ljubljani, naj odidejo na osvobodeno ozemlje. Pri tem velja poudariti, da so med kulturne delavce prištevali precej širok razpon poklicev, od znanstvenikov in univerzitetnih profesorjev do kulturnih delavcev v ožjem pomenu besede. Sicer pa se je delovanje kulturniške skupine v glavnem omejevalo na manifestativno dejavnost. Njena najpomembnejša odločitev je bilo sprejetje kulturnega molka. Ta je bila še ena od mnogoterih oblik zoperstavljanja okupatorju. Odločitev zanj je bila umestna predvsem zato, ker so z njo kulturniki jasno zavrnilo prizadevanja italijanskih zasedbenih oblasti po zblizjevanju slovenske in italijanske kulture. Sprva je kulturni molk prepovedoval le vsakršno kulturno dejavnost ali obiskovanje prireditev, ki bi kazala na sožitje z italijansko ali celo fašistično kulturo, ne pa tudi celotne kulturne ustvarjalnosti. Šele poleti 1943 in predvsem po kapitulaciji Italije so se merila zanj poostrila, tako da je dejansko pomenil prepoved kulturnega delovanja, saj naj bi poslej vsakršno ustvarjanje mimo nadzora osvobodilnega gibanja pomenilo njegovo kršitev. Zaostritev je izražala odpor do politike Rupnikove pokrajinske uprave in prepričanje, da bo večina kulturnih delavcev odšla na osvobodeno ozemlje. Posebno poglavje je kulturni molk v povezavi z osrednjimi kulturnimi in znanstvenimi ustanovami nacionalnega pomena. Teh se kulturni molk v glavnem ni dotikal. Nasploh je bil odnos OF do teh ustanov razmeroma strpen. Razlogov za tako strpno politiko OF je bilo več. Predvsem ta ni mogla preprečiti sodelovanja teh ustanov z italijanskimi oblastmi, ki so jih tudi finančno vzdrževale. Po drugi strani je bila na primer univerza tudi eno od pomembnejših žarišč osvobodilnega gibanja. K temu je veliko pripomogla tudi usmeritev vodstev nacionalnih ustanov, ki so se vsa po vrsti izogibala deklarativnemu političnemu izjasnjevanju in vpletanju v politično življenje. Vodstva ustanov so se skušala obdržati nad političnimi boji in so predvsem skrbela, da bi čim varneje prestala vojno viхро.

Maja 1942 je izšel Slovenski zbornik 1942 v katerem je bilo objavljenih več pesmi, proznih del in političnih esejev. Poleti 1943 so postali kulturni delavci znova dejavni in sicer s precej ambiciozno zastavljeno kulturno revijo Setev, ki pa je izšla le enkrat. Bila pa je edina kulturno-umetniška revija, ki je izšla iz vrst osvobodilnega gibanja v vojnem času.

Za kulturne prireditve, ki jih je organiziral italijanski okupator v Ljubljani, je Osvobodilna fronta zaradi razglašenega kulturnega molka priporočala bojkot.

Veliko prelomnico je pomenila kapitulacija Italije, ko se je notranji spopad med Slovenci razširil na pokrajine zunaj Ljubljanske pokrajine (Primorska in Gorenjska) in dobil nove oblike. Te spremembe so se odražale tudi na kulturnem področju. Prihod večjega števila izobražencev na osvobojeno ozemlje, boj za meje, graditev upravno-političnega aparata in po drugi strani vzpostavitev Rupnikove pokrajinske uprave v okviru nemškega operacijskega območja Jadransko primorje, so namreč postavili tudi kulturno-znanstveno delovanje partizanskega gibanja pred nove naloge in izzive, ki so po zahtevnosti bistveno prekašali do-tedanje.

Težišče kulturnega delovanja se je iz Ljubljane preselilo na osvobojeno ozemlje. Tako je bil v Semiču januarja 1944 prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev, ki je bil hkrati tudi tretji plenum kulturnih delavcev OF. Kongres je bil predvsem manifestativne narave in je pričal o številčnosti kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju.

Osvobodilno gibanje si je v tem času kot protiutež protikomunistični spo-

menici prizadevalo ustvariti čimveč inštitucij, da bi zajelo čimveč področij kulturnega delovanja in se obenem pripravilo za naloge povojnega časa. Tako je bil 12. januarja 1944 ustanovljen Znanstveni inštitut pri izvršnem odboru Osvoobodilne fronte (kasneje pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu). Delovno področje inštituta, katerega direktor je bil zgodovinar Fran Zwitter, je bilo začrtano zelo široko. Med prvimi so bili izdelani elaborati z obmejno problematiko. Nastalo je okoli 20 različnih referatov. Poleg tega je inštitut zbiral in ohranjal gradivo ter publikacije. Na pobudo inštituta so civilne in vojaške partizanske oblasti tudi opozarjale nižje organe kako morajo zavarovati knjižnice, umetnostne spomenike, arhive in podobno gradivo na osvobojenem ozemlju.

Istočasno je izvršni odbor OF ustanovil Slovensko narodno gledališče (SNG) kot stalno, poklicno, osrednje gledališče na osvobojenem ozemlju. Ustanovitev SNG na osvobojenem ozemlju kot konkurenčne ustanove ljubljanskemu gledališču, pa je bila izjema v odnosu osvobodilnega gibanja do ustanov nacionalnega pomena, saj načeloma na osvobojenem ozemlju niso ustanavljali vzporednih ustanov. V tedanjih okoliščinah je bilo delovanje gledališča seveda mnogokrat improvizirano, tako glede opreme kot tudi glede odra in dvorane.

Ustanovni zbor Slovenskega umetniškega kluba na katerem je bilo 32 umetnikov je bil 3. septembra 1944 v Semiču, kjer so predlagali, da bi klub izdajal umetnostno revijo Naša beseda. Vendar do uresničitve tega predloga ni prišlo. Podobno se je v vojnem času izjalovil tudi poskus z izdajo Slovenskega zbornika, ki naj bi imel poleg znanstvenih tudi leposlovne prispevke. Slovenski zbornik 1945 v uredništvu Juša Kozaka je izšel šele po koncu vojne. Pomembno vlogo je imel Slovenski umetniški klub pri razreševanju temeljnih teoretičnih vprašanj odnosa do umetnosti. Kazal se je v odklanjanju teze o t. i. partizanski brezi, ki je bila izrazito tendenciozna in je od partizanskih umetnikov zahtevala, da ustvarjajo le dela, kjer bodo jasno vidni sledovi partizanskega boja.

O pomenu partizanskega literarnega ustvarjanja je po vojni Viktor Smolej, krščanskosocialistično usmerjeni literarni zgodovinar, zapisal: "Pisatelje v vojni združuje politična misel, ne povezujejo jih literarnoestetski in stilni pogledi. Politična in socialna ideologija, ki jo izpovedujejo pisatelji med obema vojnama, zaznamuje premik od abstraktne smeri ekspresionizma k poudarjanju stvarnosti, k družbeni kritiki, k realizmu. Ta smer se v vojnih letih nadaljuje. Funkcija umetnosti v družbi je dosegla v vojnih letih svojo skrajnost: prešla je v programsko deklarativnost, v poudarjeno družbeno angažiranost, naravnost v utilitarizem ter v družbeno in politično programatičnost - razvoj je šel torej logično in naravno do svoje skrajnosti. (...) Zgodovinska stvarnost, da so okupacijska leta 1941-1945 odločala o ohranitvi oziroma o smrti slovenstva, tako izrazito prerašča vsa druga vprašanja, da mora tudi slovstveni zgodovinar zavreči vse ozire in pomisleke slovstveno teoretične narave in obravnavati vojna leta na slovstvenem področju pod prvenstvenim vidikom o rešitvi narodnega obstoja".

Vzporedno z uradnim šolstvom, ki je delovalo pod okupatorjevim nadzorom (v slovenskem jeziku le v Ljubljanski pokrajini!), se je razvijalo tudi partizansko šolstvo. Zaradi različnih ovir (nestalnost osvobojenega ozemlja, okupatorjevi vdori itd.) je partizansko šolstvo lahko delovalo le začasno in v omejenem obsegu. Znova se je razmahnilo po kapitulaciji Italije na Dolenjskem in No-

trajnskem, pa tudi na Primorskem, kjer so morali ustanavljati slovenske šole namesto dotedanjih italijanskih povsem na novo.

Med vojno pa so zaživele celo partizanske srednje šole v Kočevju, Črnomlju, Novem mestu in Stični. Po črnomaljskem zasedanju SNOS februarja 1944 je z ustanovitvijo posebnih upravnih odsekov pri SNOS tudi šolstvo dobilo poseben upravni organ, ki je skrbel za organizacijske zadeve, usklajeno delo in nadzor. Leta 1944 so partizansko šolstvo širili tudi na Gorenjsko in Štajersko. V tem času je nastal tudi skoraj ves šolski tisk.

O številu kulturnih delavcev, ki so se pridružili OF, nimamo povsem natančnih podatkov, čeprav obstajajo tudi nekateri poimenski sezname, ki pa so pomanjkljivi. Nasplošno pa velja ocena, s katero se strinja tudi protirevolucionarna stran, da je bil delež kulturnih delavcev v osvobodilnem gibanju velik in da je bilo med njimi poleg levičarsko oziroma filokomunistično usmerjenih, tudi zelo veliko izobražencev nekomunističnega oziroma celo protikomunističnega idejnega izvora.

Protirevolucionarni tabor in kultura

Protirevolucionarni tabor je bil najširši skupni okvir za tiste politične skupine na Slovenskem, ki jih je družilo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in partizanstva. Sicer pa je kazal zelo pisano podobo, tako po raznolikosti skupin, ki so ga sestavljale, kot tudi po njihovi dejavnosti. Skupine so se ločevale po stopnji protikomunizma, po odnosu do kolaboracije, ideologije in socialnih vprašanj, do notranje državne ureditve, občutne so bile tudi generacijske razlike. Heterogeni tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte so tako tvorile skupine, ki so izhajale iz vseh treh tradicionalnih miselnih krogov na Slovenskem - katoliškega, liberalnega in marksističnega.

V času italijanske zasedbe Ljubljanske pokrajine so se predvojni strankarski voditelji le dvakrat odločili, da pritegnejo tudi ustanove nacionalnega pomena in vidne kulturne delavce k političnemu izjasnjevanju oziroma, da jih povprašajo za mnenje. V obeh primerih je šlo za dogodka, ki so ju ocenili kot usodna in prelomna za razvoj slovenskega naroda. Prvič se je to zgodilo ob aprilski katastrofi 1941, drugič pa septembra 1942 ob začetkih državljanske vojne. Za oba primera je značilno, da ni prišlo do popolnega soglasja med političnimi akterji in kulturnimi delavci oziroma zastopniki osrednjih nacionalnih kulturnih ustanov.

Istočasno je potekalo tudi ilegalno delovanje protirevolucije, ki je bilo protikupatorsko nastrojeno. V njem so delovali tudi nekateri kulturni in znanstveni delavci. Ti so delovali v različnih strokovnih odsekih Slovenske zaveze (za meje, ustavno-upravni itd.). V različnih oblikah so sodelovali kulturni delavci tudi pri pripravah na povojni prevzem oblasti, ki so intenzivno potekala zlasti od jeseni 1944. Tako sta z nasveti glede grba in zastave sodelovala arhitekt Jože Plečnik in zgodovinar Josip Mal, slovensko državno himno pa sta uglasbila Jože Osana in dr. Tine Debeljak. Dr. Leonida Pitamica, znanega profesorja prava pa so celo želeli imeti na mestu predsednika 29. oktobra 1944 ustanovljenega Narodnega odbora za Slovenijo. Poleg tega je kar nekaj kulturnih delavcev s psevdonimi podpisalo izjavo Narodnega odbora jeseni 1944.

Za razliko od časa pred kapitulacijo Italije, ko kulturnega delovanja in kulturnih ustvarjalcev ter ustanov protirevolucionarni tabor ni pretirano uporabljal v protikomunističnem boju, pa so se z vzpostavitvijo Rupnikove pokrajinske uprave razmere v tem pogledu korenito spremenile. Pokrajinska uprava je v odnosu do kulture ter njenih ustanov in nasploh do izobražencev izhajala iz prepričanja, da je bila dotedanja politika protirevolucije v tem pogledu neuspešna. Medtem ko je imela OF razmeroma majhno možnost, da prisili kulturne delavce in nasploh izobražence k sodelovanju, pa je imela pokrajinska uprava možnost, da se pri zagotavljanju množične podpore izobražencev opre tudi na represivni in idejni aparat. To dejstvo je pomembno, čeprav še zdaleč ne izključno, vplivalo na politiko pokrajinske uprave do kulturnih delavcev in ustanov nacionalnega pomena. Ta si je predvsem čim hitreje prizadevala pridobiti čim več kulturnih delavcev in ustanov. Pri tem se je pokrajinska uprava zatekala, vsaj kratkoročno, predvsem k prisilnim metodam, preračunanim na zunanji vtis, medtem ko se je dolgoročno ta način prepletal tudi z drugimi, bolj načrtnimi oblikami pridobivanja (protikomunistična predavanja, tisk, radijski govori, različne manifestacije in zborovanja, gmotne ugodnosti...).

	1939	1940	1941	1942	1943
Enciklopedična dela, zborniki	5	2			2
Teologija, nabožno slovstvo	91	76	72	55	69
Filozofija, psihologija, pedagogika	15	7	7	5	5
Pravo in socialne vede, statistika	27	18	18	13	13
Politika, uprava	131	31	23	22	20
Jezikoslovje, literarna zgodovina	19	7	25	5	10
Zgodovina in pomožne vede	31	21	8	7	7
Geografija, etnografija	10	4	6	4	5
Matematika, prirodoslovne vede	8	7	5	2	5
Medicina, higijena	15	16	5	1	2
Leposlovje	71	67	53	48	86
Mladinski spisi	49	53	30	26	28
Šolske knjige	34	15	11	18	24
Likovna umetnost, umetnostna obrt	8	14	13	6	8
Glasba, gledališče	13	18	13	8	12
Tehnika, industrija, obrt	31	41	22	6	4
Trgovina, promet	62	45	34	16	18
Kmetijstvo, gospodinjstvo	28	27	22	18	7
Telovadba, sport	18	26	11	5	1
Varia	93	119	95	47	34
SKUPAJ	759	614	473	312	360
Število prevodov	18	17	20	45	78
Število brošur	152	87	41	21	26

Melitta Pivec-Stele: Vpliv vojne na slovensko knjižno produkcijo (statistični pregled). Zbornik zimske pomoči 1944, str. 329-330.

Podpisovanje protikomunistične božične spomenice leta 1943 je bilo prvi in značilen uspešen primer te politike, saj jo je podpisala večina kulturnih delavcev in predstavnikov nacionalnih kulturnih in znanstvenih ustanov. Naslednji korak so bili "strogo zaupni" predlogi za antikomunistično propagando, nastali konec leta 1943, ki pa so terjali aktivno podporo v protikomunističnem boju. Tako je sledilo na ljubljanskem radiu več predavanj o pomenu Zimske pomoči. Vsi so pritrjevali nujnosti akcije Zimska pomoč in pri tem poudarjali njeno humano naravo. Sicer pa so bili v govorih precej zadržani, zlasti tisti, ki so bili primorani nastopiti na tak način zaradi svojih javnih položajev. Podobno akcijo je izpeljal tudi Ljenko Urbančič, ki je v časniku Jutro objavil vrsto pogovorov s kulturnimi delavci. Tudi tu je prevladovalo pritrjevanje domobranstvu kot upravičeni obrambi pred komunisti, toda pri tem je bilo čutiti, da so jim bile, v skladu s propagandnimi navodili, besede položene na jezik. Tako je tudi v protirevoluciji prevladalo prepričanje, da je tudi knjiga lahko orožje v protikomunističnem boju. Najznačilnejši primer tovrstnega razmišljanja je Zbornik Zimske pomoči 1944. Vodstvo Zimske pomoči je povabilo k sodelovanju slovenske kulturne delavce z utemeljitvijo, da gre za veliko dobrodelno in socialno podporno akcijo. Piscem, velika večina se je vabilu odzvala, je uredništvo povsem prepustilo odločitev, kaj in o čem bodo pisali. Tako v 610 strani debelem zborniku najdemo prispevke okoli 110 kulturnih delavcev najrazličnejših usmeritev. V večini prispevkov skoraj ne zasledimo aktualnih protikomunističnih poudarkov, pač pa je uredništvo z uvodno besedo, v kateri je poudarilo, da gre tudi za odločen odgovor kulturnemu molku, ki ga je zapovedala OF, dalo celotnemu zborniku tudi politični pomen. Po temu zgledu se je odsek informacijskega oddelka januarja 1945 obrnil na šefa pokrajinske uprave Rupnika s prošnjo za podelitev literarnih nagrad pokrajinske uprave najboljšemu umetniškemu delu v preteklem letu. Predlog so utemeljevali s tem, da je kljub zahtevam po kulturnem molku "s hribov", izšla cela vrsta kvalitetnih del in: "Zato zaslužijo umetniki, ki se na partizanske zahteve niso ozirali, vse priznanje."

Nevtralna politična drža predstavnikov nacionalnih kulturnih in znanstvenih ustanov se ni skladala z načrti pokrajinske uprave, ki je zahtevala jasno opredelitev za protikomunistični boj. Sodelovanje si je pokrajinska uprava zagotovila pred podpisovanjem protikomunistične izjave konec leta 1943, saj so bili na njej zbrani podpisi vseh predstavnikov pomembnejših kulturnih in znanstvenih ustanov ter društev in organizacij. Koliko je pri tem zares uporabljala grožnje, koliko pa je bilo med predstavniki znanstvenih in kulturnih ustanov tudi oportunitizma, morda tudi iz prepričanja, da tem ustanovam bolj koristijo zgledni odnosi z vsakokratnimi oblastmi, je težko reči; drži pa, da je bilo tako gledanje dokaj razširjeno.

Protirevolucionarni tabor je poskušal po kapitulaciji Italije, ko mu je bila omogočena dejavnost tudi na Primorskem, pridobiti na svojo stran Primorce tudi s tem, ker je obstajala možnost kulturnega in izobraževalnega delovanja v slovenskem jeziku, ki je bil dotlej izrinjen iz javnega življenja. Najpomembnejša je bila njihova zahteva po uzakonitvi slovenskega šolstva. Pri tem so bili bolj uspešni na Goriškem kot pa na Tržaškem. Oživel je tudi kulturno življenje in pojavili so se tudi slovenski časopisi (npr. Goriški list).

Karikature izdelal: J. Gerbajs.

Zbornik Zimske pomoči I. 1944 — ali: listi, ki držo vrečo in meč...

Karikatura urednikov Zbornika zimske pomoči 1944. Prvi na levi je književnik Narte Velikonja, ki je vodil celotno akcijo Zimske pomoči.

O številu kulturnih delavcev, ki so se pridružili protirevoluciji, lahko podamo samo približno oceno. Zatrdimmo lahko, da jih ni bilo tako malo in da se jih je večina (okoli 500 izobražencev) po vojni umaknila v tujino.

Celotna kulturna produkcija med vojno je bila sicer precej manjša od predvojnne, toda še vedno precejšnja, če pomislimo, da je bila v glavnem omejena na Ljubljansko pokrajino, kjer je živelo le okoli 330.000 ljudi. Prav tako vojne razmere niso preprečile številnih kulturnih prireditev, saj sta na primer Opera in Drama redno uprizarjali predstave. Prav tako je bilo tudi precej različnih likovnih razstav. Za večino teh del in prireditev pa je bilo značilno, da so se v vsebinskem pogledu le redko dotikale medvojnne stvarnosti in so bile v tem pogledu izrazito nevtralne. Sicer pa je bilo za literarno produkcijo protikomunističnih piscev značilno, da je šele v emigraciji posnemala partizansko s tem, da je postala okupacija in zlasti državljanska vojna njena osrednja tema.

LITERATURA

- Tine Debeljak: Trideset let zdomske emigracijske književnosti 1945-1975: zbornik svobodne Slovenije 1975.
- Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.
- Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942. Maribor 1987.
- Aleš Gabrič: Kulturni molk. Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 2, str. 385-414.
- Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995.
- Bojan Godeša: Našega sovražnika predstavlja "inteligenca" Ljubljane. Odnos italijanskih zasedbenih oblasti v Ljubljanski pokrajini do slovenskih izobražencev. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev: zbornik. Ljubljana 1994.
- Bojan Godeša: Madžarski okupator v Prekmurju in slovenski izobraženci. Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2, str 193-202.
- Viktor Smolej: Slovstvo v letih vojne 1941-1945. Zgodovina slovenskega slovstva, VII. knjiga. Ljubljana 1971.

Damijan GUŠTIN*

SLOVENSKE VOJSKE V PRELOMNIH OBDOBJIH 1918-1919 IN 1941-1945

Slovenska vojaška ustvarjalnost, ki se kaže v ustvaritvi lastne oborožene sile, je v 20. stoletju ozko povezana s prelomnimi obdobji v slovenski zgodovini. Slovenci smo v 20. stoletju trikrat menjali državnopolitični okvir in ob tem vsakič ustvarjali državno organizacijo, ki je bila vsaj v prehodnem obdobju v večji meri kot prej in potem samostojna. V vseh treh primerih je bila ob tem ustvarjena tudi vojska. Te vojske so bile dejansko samostojne, vodene, poveljevane, upravljane od sil slovenskega naroda in uporabljane za (sicer subjektivno tolmačene) nacionalne interese. Le tedaj se je mogla izraziti slovenska volja in sposobnost ustvariti lastno vojaško silo in jo uporabiti v korist svojih (nacionalnih) interesov.

Slovenci smo večino 20. stoletja živeli v večnacionalnih državah. Nobena od teh ni povsem ustrezala prevladujočemu evropskemu konceptu nacionalne države. Vojaška organizacija pa je neposreden odsev državne organizacije, zato je mogoče za vsako od vojska teh držav - avstroogrške, kraljeve jugoslovanske in JLA - zatrditi, da je vsaka bila tudi slovenska vojska, a nobena slovenska - ne po duhu ne po strukturi. Slovenci kot narod brez lastne države smo lahko imeli svojo vojaško tradicijo (zgodovino), ne pa lastne vojske. Slovenska državna vojska je trdno pogojena z obstojem lastne države, to pa je mogoče ugotavljati brez pridržkov le za obdobje od osamosvojitve junija 1991 ali celo oktobra 1991 dalje.

Vse druge države, v katerih so Slovenci v 20. stoletju živeli, so bile skupne države več nacij, v katerih smo Slovenci imeli večjo (celo državnost) ali manjšo vlogo, moč in vpliv. V takih razmerah je bilo vprašanje slovenske vojske politično, ne pa organizacijsko vprašanje. Državne oborožene sile so bile vedno v domeni osrednje, najvišje oblasti. Tudi federalna državnost v socialistični Jugoslaviji je v največji meri izključevala neposredno slovensko razpolaganje z oboroženo silo, razen delne podreditve republiških Teritorialnih obramb predsedstvom republik med leti 1968 in 1991.

Oblikovanje vojsk

Iniciativi za ustanovitev vojske sta v obeh primerih izšli iz političnih organov nove, še ne utrjene oblasti. Vendar pa je med obema pobudama bistvena razlika.

Leta 1918 so slovenske politične sile, združene v Narodnem svetu in Narodnem vijeću v Zagrebu, ki so pripravljale osamosvojitvev od Avstrije, svojo oboroženo silo načrtovale kot prevzem dotedanjih avstrijskih enot s pretežno slovenskim vojaštvom, ki bi se podredile poveljstvu Narodnega sveta. Že v za-

* Zgodovinar, mag., višji strokovni sodelavec.

četku oktobra 1918 se je zahteva po vrnitvi domačih polkov v domovino javno pojavila med zahtevami Narodnega sveta, ki je vodil slovensko osamosvajanje. Le za prehodno obdobje naj bi organizirali tudi polvojaško organizacijo Narodne straže, ki bi varovala vsakega od slovenskih krajev med umikom vojakov s fronte. Vendar pa se je ta načrt izkazal za premalo domišljenega, saj so bili polki, na katere so politiki najbolj računali, na frontah daleč od Slovenije. Avstroogrsko ministrstvo za vojsko oziroma generalštab se je, razumljivo, branilo celo misli, da bi pod nacionalnimi zahtevami odpuščalo enote s front, saj bi te ob podobnih zahtevah tudi drugih nacij razpadle. Ko je prihajalo neizogibno, torej razpad Avstroogrške v nacionalne države, si je centralna oblast želela - nekoliko svetohlinsko - da bi nastanek novih držav ne potekel iz medsebojnega oboroženega spopada novih držav.

Na primeru 2. gorskega strelskega polka, ki je od slovenskih enot bil edini na dosegu roke na najbližji italijanski fronti, pa je vidno, da je deloval še drug moment - naveličanost slovenskega vojaštva, ki je ni mogla premagati niti nacionalna zavest. Polk, ki je bil nacionalno najbolj slovenski, ki se je že jeseni puntal v Codroipu, je zasedel 1. novembra 1918 Gorico, vendar se je moral, če se je hotel izogniti razorožitvi s strani italijanske vojske, 7. novembra naglo umakniti v Ljubljano. Tja pa je prišlo le še jedro polka, okoli 70 mož, saj je večina vojakov, sitih vojne, naglo zapustila vojaške vrste takoj, ko se ji je ponudila prilika. Podobno je bilo tudi z nekaterimi drugimi enotami.

Država SHS ni bila enonacionalna država v današnjem razumevanju, vendar pa je bil ob neizdelanosti strukture oblasti prepuščen vsak od treh sestavnih delov v veliki meri sam sebi, pri čemer je slovenski izkazal najbolj izdelano koncepcijo razvoja in največ organizacijskega talenta. Formalno pa je bila vsaj spočetka vojaška organiziranost jasna - vojska je bila enotna, vodena iz generalnega štaba s sedežem v Zagrebu. Hrvaške dežele je obsegalo I. vojno okrožje, slovenske z Istro II. vojno okrožje, Bosno pa III. vojno okrožje, IV. in V. v Mostarju in Splitu nista zaživel. Narodno vijeće je tudi imenovalo poveljnike vseh okrožij - v Ljubljano sta tako prišla v prvih dneh novembra 1918 kot poveljnik in načelnik štaba feldmaršal Nikola Ištvanović in podpolkovnik Milan Ulmanky; tadva sta štab okrožja popolnila s slovenskimi oficirji.

Vsak od sestavnih delov države je imel še upravni organ za vojaške zadeve - to je bilo v slovenskem delu poverjeništvo za narodno obrambo, ki ga je vodil dr. Lovro Pogačnik. To je skrbelo za preskrbo in upravljanje vojaških zadev (mobilizacija, plačevanje vojske, opremljanje), podrejene so mu bile tudi Narodne straže in orožništvo.

Pri formiranju vojaških enot pa je v veliki meri odločala tudi samoiniciativnost posameznih vojakov. V Mariboru je major Rudolf Maister samoiniciativno (s polno podporo mariborskega Narodnega sveta) nastopil proti dotedanji avstroogrski vojski, ustvaril lastno oboroženo silo, vojaško kril nosilce nove oblasti, zavaroval mesto in okolico ter celo oblikoval severno mejo Države SHS na štajerskem odseku. Res je bil takoj vključen v nastajajočo vojaško strukturo, vendar s še dolgo sumničavostjo glede njegovih resničnih namenov; zunanji izraz tega je bilo tudi obotavljanje vlade z njegovim izrednim povišanjem v generalski čin. Šele od 20. novembra 1918 dalje so bile načrtno izoblikovane osnovne vojaške

enote, štirje pehotni polki in topniške enote.

Slovenska partizanska vojska je nastala in se oblikovala kot vojska odpor- niškega gibanja v pogojih okupacije. Njen stvaritelj je bila namreč ilegalna poli- tična organizacija, Osvobodilna fronta slovenskega naroda, dejansko v veliki meri Komunistična partija Slovenije. Elemente nacionalne vojske je pridobivala sča- soma, kolikor je gibanje prevzemalo nacionalna obeležja in prehajalo v nacio- nalno odporniško gibanje. Po odloku Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora iz septembra 1941 je *implicito* bila zametek slovenske nacionalne vojske. Njen poseben značaj se je kazal v tem, da je do konca leta 1944 (na Slovenskem celo do konca vojne) ohranila definicijo svojega cilja tudi v imenu - *Narodno- osvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije*. To je torej bila projektna oborožena sila, ki je bila namenjena za osvoboditev Slovenije in *de facto* tudi izvedbo revolucije, v kolikor je omogočala prevzeti oblast Osvobodilni fronti in KP Slovenije (KPJ). Političnost vojske je zagotavljala v vojski delujoča Komu- nistična partija, še bolj pa članstvo in strateško usmerjanje vojaškega vodilnega kadra v tej politični stranki.

Najizrazitejši vojaški osebnosti obeh slovenskih vojska.

Major Rudolf Maister (1874-1934) je postal general z dekretom Narodnega sveta za Štajersko 1. novembra 1918, z dekretom poverjenika za obrambo Narodne vlade pa mu je bil čin potrjen kot "polkovnik v svojstvu in položajem generala".

Bil je poveljnik Obmejnega poveljstva za Štajersko.

Generallajtnant Franc Rozman-Stane (Mlinar)(1911-1944) si je vojaške izkušnje pridobil v španski državljanski vojni in med partizanjenjem od jeseni 1941 dalje.

Bil je poveljnik čete, bataljona, grupe odredov, julija 1943 pa je bil imenovan za komandanta Glavnega štaba NOV in PO Slovenije. 7. novembra 1944 se je smrtno ponesrečil pri preizkušnji orožja.

Slovenska partizanska vojska je bila vključena v enako vojsko v jugo- slovanskem okviru, vendar kot njen poseben, samostojen del z zaokroženim sistemom poveljevanja in subordinacije, kot "slovenski vojaški zbor z lastnim

Poveljstvom", ki je bil pod vrhovnim poveljstvom Glavnega (pozneje Vrhovnega) štaba NOPOJ. Taka načelna ureditev je veljala vse do obdobja zaključnih operacij spomladi 1945, čeprav je prišlo do manjšanja pristojnosti zlasti glede imenovanja najvišjih poveljnikov že v letu 1943.

To pa ni bila edina slovenska vojska v letih druge svetovne vojne. Tradicijo jugoslovanske vojske, ki je aprila 1941 kapitulirala, je prevzela *Jugoslovanska vojska v domovini*, ki jo je vodil polkovnik in poznejši general Draža Mihailović; bolj znana je bila pod imenom četništvo. V Sloveniji zaradi svoje izrazite velikosrbske usmeritve ni imela večjega odziva, vendar tudi ne zanemarljivega vsaj na idejni ravni, saj je iz njenih vrst izšla proti koncu vojne tudi nova zamisel Slovenske narodne vojske. Prvi poskus ustvaritve Slovenske narodne vojske iz enot Prostovoljne protikomunistične milice in četnikov jeseni 1943 je propadel zaradi notranjih nesoglasij in pritiska partizanske vojske

Politično vodstvo osvobodilnemu gibanju nasprotujočih sil, Narodni odbor, je, ko je načrtoval Narodno državo Slovenijo, decembra 1944 posegel tudi v organizacijo bodočih oboroženih sil države. Načrtoval je ustvaritev Slovenske narodne vojske (SNV) in sicer v okviru Jugoslovanske vojske v domovini. 21. februarja 1945 je Narodni odbor izdal uredbo o ustanovitvi SNV. Njen vrhovni poveljnik naj bi bil kralj, ki bi ga začasno nadomeščal Narodni odbor. Poveljevalni in uradni jezik naj bi bil slovenski. Po aprila 1945 sprejeti uredbi naj bi formacijo slovenske vojske sestavljala ena armada z dvema divizijama, v kateri naj bi se vključili vsi oboroženi oddelki OF nasprotujoče smeri: Slovensko domobranstvo, Gorenjska samozaščita, Slovenski narodni varnostni zbor, četniški odredi. Toda vsa reorganizacija je bila lahko izpeljana le še v zadnjih dneh pred umikom na Koroško, še bolj pa med čakanjem v taborišču na Vetrinjskem polju.

Zagotavljanje moštva

V obeh obravnavanih prelomnih obdobjih slovenske oblasti niso mogle zagotoviti običajne, s prisilo državnega aparata podprte vključitve vojaškosposobnega dela prebivalstva (državljanov) v vojsko.

Vlada slovenskega dela Države SHS (ta je bila po notranji ureditvi še najbližje konfederaciji), se je lahko naslonila na legaliteto svoje oblasti, vendar s tem zadržkom, da se je ni upala brezpogojno uveljaviti. 2. novembra 1918 je Narodna vlada sprejela sklep, "da naj se zglase vsi oni vojaki, ki so doma od 18. do 40. leta tekom 48 ur v vojašnicah", ker da je v nevarnosti domovina. Spričo tega se je pozneje uveljavilo prepričanje, da so bili tisti, ki so se pozivu odzvali, prostovoljci. Bistveno bolj podjeten je bil major / general Maister, ki je za območje Štajerske uvedel na podlagi istega odloka splošno mobilizacijo in določil tudi rok zglasitve. Šele s podporo poverjenika za narodno obrambo Narodnega vijeća mu je bila takšna mobilizacija dovoljena. V drugi polovici novembra je vlada spet dvomila, da ima dovolj zalog za mobilizacijo štirih letnikov, ki jih je odredilo Narodno vijeće in se rešila v sklep, da bo izpeljala le priprave za mobilizacijo. Tako je bila ta mobilizacija razglašena šele decembra 1918, izpeljana pa šele januarja 1919, že v Kraljevini SHS.

Vstajniška organizacija, Osvobodilna fronta, se poleti 1941, ko je začejala

vojaški odpor, ni mogla nasloniti na nobeno avtoriteto, ki bi ji omogočila prisilno popolnitev oboroženih sil. Namesto tega je vpeljala načelo prostovoljnosti, ki ga je podprla s propagando, Komunistična partija pa celo z izrecnim ukazom delu svojega članstva, da se mora vključiti v partizanske enote. Iz strukture borcev v letu 1941 je mogoče sklepati, da je bil ta bistveno bolj učinkovit kot pa propagandno pozivanje v partizane, saj so člani KPS sestavljali med polovico in tremi petinami vseh borcev; šele v vstaji decembra 1941 se je to razmerje spremenilo v korist drugih političnih opcij oziroma politično neorganiziranih. Načelo prostovoljnosti pa je veljalo le za vstop, ne za izstop; vsi, ki so vstopili, so bili vojaško obvezni pod pretnjo kazenske odgovornosti, da so ostali v vojski do konca vojne oziroma "polne osvoboditve slovenskega ozemlja". Tako so se popolnjevale partizanske enote do jeseni 1943.

Takoj po kapitulaciji Italije je vrhovni plenum OF v povezavi z Glavnim štabom NOV in PO Slovenije razglasil splošno mobilizacijo vseh za boj sposobnih moških v starosti med 17 in 45 leti. Mobilizacija je učinkovala zlasti na območjih, ki so jih dotedaj obvladovale partizanske enote, to pa je bilo predvsem območje Ljubljanske pokrajine in Primorske, več tisoč vojaških obveznikov pa je prostovoljno prišlo tudi iz Ljubljane. Mobilizacija je potekala kar naravnost v enote, ki so bile zaradi velikega števila novincev v veliki meri ohromljene. Vendar pa je prav mobilizacija, s katero so v mesecu dni vključili okoli 20.000 ljudi v partizanske enote, omogočila izoblikovanje take vojaške organizacije, ki je res ustrezala propagandni govorici o slovenski vojski - oblikovanje dveh korpusov ali šestih divizij. Poleg mobilizacije je bilo možno tudi prostovoljno vstopanje v partizanske enote - zlasti je to veljalo za ženske, ki jih je bilo procentualno v prvih letih v partizanski vojski do 5%, po mobilizaciji pa okoli 2%, pa tudi za moške mlajše od 17 in starejše od 45 let. Odlok o mobilizaciji je partizanska vojska uporabljala do konca vojne, mobilizirala pa na območjih, ki jih je lahko dosegala. Vsekakor pa se je vpoklicu izogibalo veliko obveznikov; izmikali so se z odhodom na delo v rajh, vključevanjem v vojaške organizacije nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja ali pa so v najkrajšem času dezertirali.

Uporaba vojske in nacionalni interes

Način in smotri, za katere je bila določena vojska uporabljena, opredeljujejo njeno ustreznost nacionalnim interesom. Nacionalni interes je nekaj, kar je težko definirati, zato se pogosto v praksi pokaže, da pomeni definicija nacionalnega interesa mnogokrat definicijo vodilne skupine ali sloja. Zgodovinarjem, ki 'pospravljamo' kaos zgodovine, je definicija nacionalnega interesa za nazaj lažja, čeprav ne vedno najbolj točna, saj nanjo mnogokrat vpliva tudi opredelitev zgodovinarja.

Ko presojava vlogo vojske v obdobju takoj po prvi svetovni vojni, je mogoče slovenski nacionalni interes opredeliti kot potrebo, da obdrži čimveč nacionalnega ozemlja združenega v celoto. Slovenci smo se tedaj srečali s situacijo, da je pomenilo ločevanje od dotedanje države tudi nastanek mejne problematike, torej vprašanje, kje in kako zakolčiti meje, da bodo zajele čimveč Slovencev, pa hkrati ne preveč tujega elementa, ki bi pomenil motnjo v nacionalni državi. Načelni

razmislek o 'pravičnih mejah' pa se je v praksi sprevračal v oster in končno oborožen spopad za določitev meje, zlasti na severu; če bi zgodovinske okoliščine dopuščale, bi se enak razvil po vsej verjetnosti tudi na zahodni etnični meji. Toda tam se je meja izoblikovala zgolj pod diktatom Italije, podprte z mednarodno pogodbo med zmagovalkami prve svetovne vojne. V tem kontekstu je torej vojska Države SHS in celo Kraljevine SHS delovala v interesu slovenske nacije. Vojska je zagotovila celo tako vitalne dele slovenskega ozemlja kot je Maribor, k temu pa celo vrsto krajev ob severni meji na Štajerskem; manj uspešno, vendar pa ne (zgolj) zaradi krivde vojske, je bilo zagotavljanje severne slovenske meje na Koroškem. Tam je bila slovenska prisotnost v deželi že oslABLJENA, vojna sreča pa tudi opoteča (ki pa ji racionalno jedro moremo najti v dejstvu, da je bila slovenska vojska dejansko prešibka za tako obsežen vojaški projekt); uporaba vojske Kraljevine SHS je bila zaradi zunanje in notranjepolitičnih razlogov prepozna, čeprav je, gledano izolirano, vojaško posredovanje vojske Kraljevine SHS bilo dovoljšnje, da je lahko zagotovilo državi junija 1919 celotno sporno območje južne Koroške.

Vojaki mitralješke čete tržaškega bataljona na Koroškem leta 1919. Vojska II. vojnega okrožja je bila opremljena in oborožena z opremo avstroogrsko vojske. Lastna slovenska kreacija so bile oficirske in podoficirske kape in kokarde. Med uporabljenimi nacionalnimi simboli izstopa slovenska nacionalna zastava.

Vojska v letih 1918-1919 ni bila uporabljena znotraj države v nobenem pomembnejšem vidiku kot sistem sile proti drugi skupini ali sloju nacije. General Maister je sicer z vojaško silo zatrl demonstracije nemškega delavstva v Mariboru, vendar so te pomenile enega od elementov mednacionalnih razmerij v Mariboru.

Drugače je bilo v obdobju med drugo svetovno vojno. Predvsem lahko govorimo o tem, da je bil tedaj nacionalni interes znotraj naroda definiran povsem oprečno. Sile, ki so bile za takojšen nacionalni odpor proti okupaciji, so bile

hkrati tudi za korenito, če ne celo radikalno spremembo političnega in celo družbenega sistema. Sile, ki s nasprotovale tej radikalni notranjepolitični spremembi, so bile zoper (takojšen) odpor okupatorjem, pri iskanju aktivnega odgovora pa so se še močno notranje členile. Ugotovimo lahko, da slovenske politične skupine nacionalnega interesa niso bile sposobne opredeliti niti na načelni ravni. Res pa je, da je na najsplošnejši ravni mogoče najti tudi nekaj stičnih točk, ki bi slovenski nacionalni interes na zunanjepolitični fronti mogle povezati: ureditev meje na severu (predlogi so segali od meje na Visokih Turah, vsekakor pa vsaj južno, s Slovenci naseljeno Koroško), ureditev vprašanja Primorske s priključitvijo k matični državi (predlogi so zajemali nacionalno ozemlje skupaj z Beneško Slovenijo, Rezijo, Karnijo, Gorico in zlasti Trstom).

Zato je bila uporaba slovenske oborožene sile sporna, povezana v veliki meri z bojem ene skupine proti drugi, ob tem da je vsaj ena stran, torej partizanska, tudi uporabljala vojaško moč predvsem zoper okupatorje. Notranjepolitična poraba vojaške moči pa je tudi pomembno slabila intenzivnost moči, ki je mogla biti uporabljena proti okupatorjem.

Borci Šlandrove brigade v postroju na Glavnem trgu v Novem mestu dan po kapitulaciji Italije septembra 1943. Oprema in oborožitev je mešana, glede na možnosti. Bojna zastava je sestavljena iz slovenske nacionalne zastave, z dodanim simbolom narodnoosvobodilnega gibanja - peterokrako zvezdo.

Končni cilj uporabe oborožene moči slovenske partizanske vojske je bila osvoboditev celotnega slovenskega etničnega območja. Kot tak je bil povsem v skladu z nacionalnim interesom, če je to bila vojaška zagotovitev slovenskega ozemlja.

Ugotoviti pa je treba, da je bil ta cilj dosegljiv - glede na okupacijske sile in vojaški potencial napadalcev Nemčije, Italije in Madžarske - le v zavezništvu z oboroženimi silami drugih narodov; bližnjih južnoslovanskih, ki jih je družila tudi podobna organizacijska struktura, pa tudi strateških zaveznikov - ZDA, Velike Britanije in Sovjetske zveze.

"Ukinitev" slovenskih vojsk

Vojske, nastale v prelomnih obdobjih na slovenskem ozemlju in silami slovenskega prebivalstva, ko se je šele oblikovala bodoča državna ureditev, so bile v veliki meri po svojih nosilcih, oficirjih in moštvu, poveljevalnem in uradnem jeziku, uporabi nacionalnih simbolov slovenske. Kakor se je slovenska politična pot oblikovala v okviru Kraljevine SHS po prvdecembrski združitvi leta 1918 in Demokratične federativne Jugoslavije leta 1945, tako ali še bolj dosledno se je oblikovala usoda oboroženih sil. Tako prva kot druga jugoslovanska država je prevzela nadzor nad oboroženo silo in zato izpeljala poenotenje vojske.

Konec posebne vojaške organizacije Slovencev v letu 1919 je potekel kot naravna posledica prehoda v novo državo. Država SHS se je pod neugodnimi okoliščinami združila s Kraljevino Srbijo. Ta je poslej diktirala tudi razvoj na vojaškem področju, toliko laže, ker se politiki zahodnega dela države v vojaške zadeve niso več poglobljali, saj so si želeli predvsem čimprejšnjo dejavno navzočnost jugoslovanske (=srbske) vojske na svojih območjih, kjer so bili na slovenskem delu pereči mejni problemi, na hrvaškem pa notranji socialni in nacionalni nemiri.

Po prvdecembrskem zedinjenju leta 1918 je bilo dogovorjeno, da v predelih Države SHS ustanovijo skupno jugoslovansko vojsko ob pomoči kadrov iz tedanje srbske vojske. Na zahodu države tak sklep nikogar razen Slovencev ni posebej prizadel, saj so Hrvati bili vojaško skoraj blokirani vse od upora hrvatskih polkov 5. decembra 1918. V Zagreb je prišla vojaška misija polkovnika Milana Pribičevića, brata znanega 'prečanskega' politika Svetozarja Pribičevića, ki je postopno oblikovala vojaško organizacijo skupne države. 22. decembra 1918 je dobila vojaško misijo tudi Narodna vlada za Slovenijo; vodil jo je general Krsto Smiljanić, z njim pa tudi prvo enoto nove vojske, bataljon srbske vojske. Po nekaj dneh je general Smiljanić postal poveljnik Dravske divizijske oblasti, ki je teritorialno sovpadala s slovenskim območjem v državi, toda šele 1. februarja 1919 je ta prevzela vodenje vojske, ki je še vedno obsegala polke prejšnjega II. vojnega okrožja in nekaj srbskih enot. Tedaj je bil tudi likvidiran štab II. vojnega okrožja v Ljubljani. Šele postopoma, z eksteritorialnim načinom vpoklica k služnji vojaškega roka, so bile slovenske enote poleti in jeseni 1919 spremenjene v večnacionalne enote vojske Kraljevine SHS. Vsi bivši oficirji avstroogrške vojske so lahko prosili za sprejem v jugoslovansko vojsko (srbski so bili sprejeti avtomatično). Res jih je velik del prosil za sprejem in velik del, z izjemo višjih starejših oficirjev, jih je tudi bil sprejet; sprejeti so bili s svojimi čini. Simptomatično je, da so največ težav imeli oficirji, ki so uveljavljali svoja povišanja iz dobe vojske Države SHS. Številčno je bilo oficirjev, ki so bili prej v avstroogrski vojski, celo okoli 60%, torej več kot srbskih, toda pri generalskih činih jih skoraj ni bilo.

Še največ vpliva in odločujočih mest so imeli v Mornarici Kraljevine SHS, ki je bila zgrajena na novo.

Politična razprava glede ureditve države je bila razrešena z vidovdansko ustavo, ki je državo naredila za unitarno, kar je odpravilo vsako misel glede slovenske vojaške za-sebnosti; celo nasprotno - z eksteritorialno naborno ureditvijo se je želelo doseči čimprejšnjo nacionalno poenotenje, dejansko pa je bil najbrž enako pomemben razlog, da so s tem odpravili možnosti za nacionalno motiviran odpor vojaštva ene nacionalnosti v določeni enoti. Eksteritorialnost je bila za državo novost glede na srbski vojaški sistem, država nanjo pa tudi logistično ni bila kaj dosti pripravljena. Za Slovence je to pomenilo tudi jezikovno homogenizacijo z večinskim srbskohrvaškim govornim področjem; jezikovna ureditev v vojski je bila na bistveno na nižji ravni kot pa je bila v avstroogrski armadi; probleme je lajšala le večja jezikovna sorodnost.

V letu 1945 se je po zunanjih znakih zgodila enaka unifikacija oborožene sile nove države, ki je imela korenine že v dogajanju leta 1944. Z ustvaritvijo Demokratske federativne Jugoslavije na podlagi sporazuma med emigrantsko vlado in AVNOJ-a je tudi vojska postala zgolj oborožena sila države - in se 1. marca 1945 preimenovala v Jugoslovansko armado, predhodnico JLA. V tej pa ni bilo prostora za samostojno slovensko vojaško organiziranost. 1. aprila 1945 je tudi dotedanji Glavni štab NOV in PO Slovenije postal Glavni štab JA za Slovenijo, kar je na simbolni ravni odrazilo dejansko integracijo enot in ukinitve štaba samega takoj po koncu vojne, 18. maja 1945. Večina slovenske partizanske vojske je bila vključena v notranjo vojsko KNOJ, v redno pa le dve diviziji, 14. in 31. Z demobilizacijo in vpoklicem k služenju vojaškega roka jeseni 1945 je bil ponovno uveden eksteritorialni način popolnjenja enot, tokrat z utemeljitvijo, da služi utrjevanju bratstva in enotnosti.

Ob proklamirani federalni ureditvi pa je tedaj obstajala možnost organizirati tudi državno vojsko tako, da bi ohranjala vsaj del dotedanje vojaške samostojnosti nacij - če bi to bilo politično oportuno in če ne bi Slovenci bili talci razmer v drugih federalnih enotah. Dolgo je taka ureditev veljala tudi kot tiha obljuba. Dan po II. zasedanju AVNOJ-a, 1. decembra 1943 je Josip Broz-Tito, vodilna politična in vojaška osebnost jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, v pogovoru s slovensko delegacijo označil slovensko partizansko vojsko (s slovenskim poveljevalnim jezikom) kot eno trajnih pridobitev narodnoosvobodilnega boja, a z omejitvijo, da bodo potrebni prehodni centralistični ukrepi. Politični voditelji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja so še februarja 1945 nejasno pričakovali svojim in lahko rečemo tudi nacionalnim interesom ugodnejšo rešitev vprašanja bodoče vojaške organiziranosti, čeprav jim je že jeseni 1944 Edvard Kardelj kot najbolj obveščen sporočal, da bo Glavni štab NOV in POS ukinjen in namesto njega ustanovljen štab armade.

V jugoslovanskem okviru pa je bil slovenski problem z vojsko le še obrobnegega pomena; tem bolj, ker je slovenska oblast nujno potrebovala vso dejansko podporo Jugoslavije v svojem prizadevanju, da premakne meje federalne Slovenije na etnične slovenske meje na severu in na zahodu, celo vključno s Trstom. Solze, s katerimi je po pričevanju pospremil ukinitve slovenske vojske Boris Kidrič, so bile premalo za kakršnokoli realno politiko; dogodek pa dokazuje, da je pri slo-

venskih funkcionarjih bila želja po slovenskem vojaškem samoudejanjenju res močna; jasno pa je, da je bila povezana tudi z željo po še enem vzvodu oblasti v svojih rokah. Že tedaj je najožji vodstveni organ, politični biro KPS realno ugotovil, da pač ni čas za udejanjenje te želje in jo "začasno" opustil; tačasnost pa se je zavlekla v bistvu vse do leta 1990, ko je republika prevzela nadzor in poveljevanje nad delom oborožene sile v Sloveniji.

LITERATURA

Janez J. Švajncer: Slovenska vojska 1918-1919. Ljubljana 1990.

Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem. Ljubljana 1978.

Damijan Guštin: Vloga in pomen oborožene sile v narodnoosvobodilnem boju v Sloveniji 1941-1945. Zgodovinski časopis, 1991, št. 3, str. 461-478.

Damijan Guštin: Vojaška organizacija slovenskega prostora v 20. stoletju in vprašanje slovenskih oboroženih sil (1900-1970). Slovenci in država; Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 317-332.

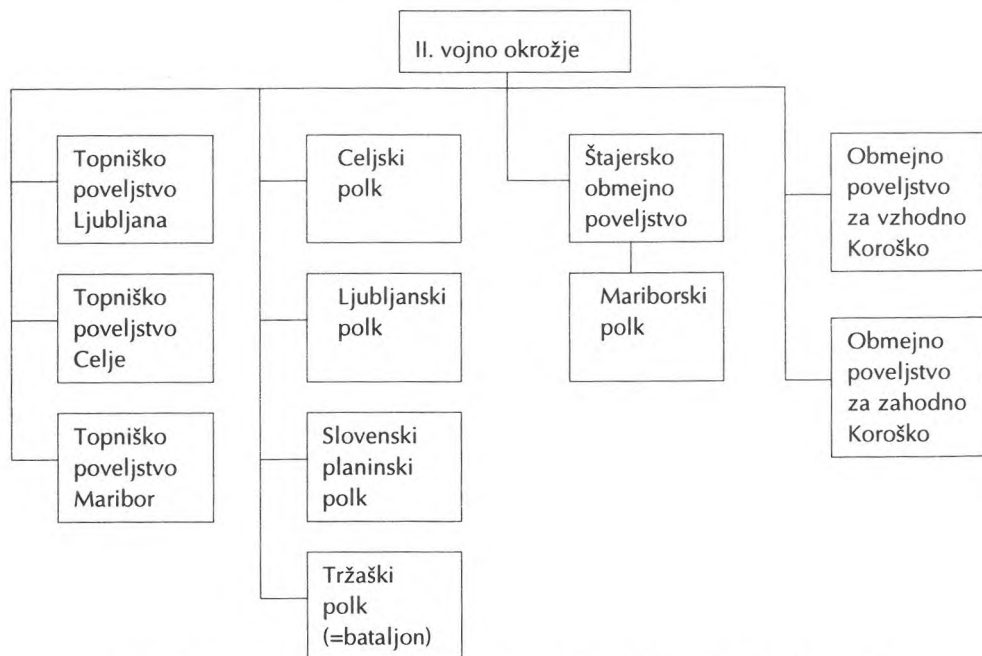
Janez J. Švajncer: Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Ljubljana 1992.

Lojze Ude: Boj za severno slovensko mejo 1918-1919. Maribor 1977.

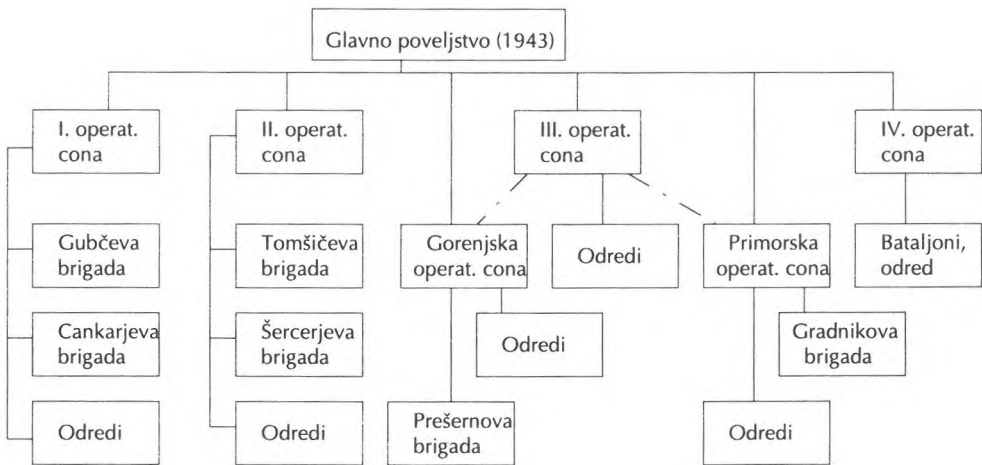
Lado Ambrožič: Po čem je zmaga. Maribor 1988.

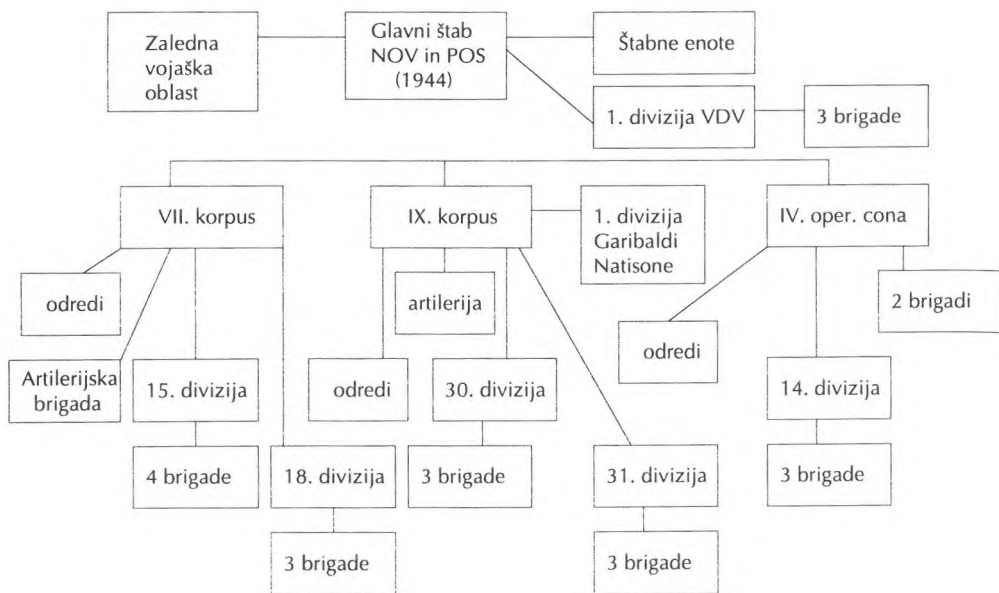
FORMACIJE OBRAVNAVANIH VOJSK

Vojska Države SHS (1918)

Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije

Slovenska narodna vojska (1945)

Nevenka TROHA*

BOJ ZA MEJE. SLOVENCİ IN ITALIJANI NA PRIMORSKEM -
V JULIJSKI KRAJINI V LETIH 1945-1954

Primorska - Julijska krajina ob koncu 2. svetovne vojne

Že pred koncem druge svetovne vojne, zlasti pa po njej, sta se pri vprašanju Primorske - Julijske krajine prepletali dve ravni, mednarodna in lokalna. "Tržaško vprašanje" je postajalo eno od svetovnih vprašanj tistega časa. Poleg vprašanja razmejitve med dvema državama in tremi narodi, Italijani, Slovenci in Hrvati, je dobivalo tudi ideološko razsežnost, saj je meja med Jugoslavijo in Italijo postajala meja med dvema blokoma.

Italija je z rapalsko pogodbo leta 1920 priključila več kot četrtno slovenskega narodnega ozemlja. Primorski Slovenci so bili izpostavljeni raznarodovanju, zato je bila sprememba meje usodna za preživetje naroda. Možnost se je odprla z italijanskim napadom na Jugoslavijo in okupacijo t.i. Ljubljanske pokrajine. Osoboditev je zato za Primorce pomenila predvsem spremembo meje in združitvev z matico. Zahteva "ne več Italije" je bila skupna vsem političnim opcijam med njimi. Združeno Slovenijo so v svoje programe vključile tudi vse politične struje v medvojni Sloveniji.

Jugoslovansko in slovensko osvobodilno gibanje je zahtevalo, da samo zasede območje do slovenske etnične meje. Zahodni zavezniki pa so načrtovali, da bi ob koncu vojne na spornem območju vzpostavili svojo zasedbeno oblast. Niso pa si bili enotni glede nadaljnje usode Julijske krajine, saj so bile ZDA bolj naklonjene Italiji, medtem ko je Velika Britanija poskušala doseči sporazum z Jugoslovani in je bila za njeno delitev. Zaradi tako različnih stališč Jugoslovani in Anglo-Američani pred koncem vojne niso uspeli doseči dogovora o črti zasedbe.

Slovenski partizani so skupaj z jugoslovansko 4. armado prve dni maja 1945 prišli na slovenske etnične meje. Nekaj kasneje so v nekatera mesta (Trst, Gorico, Tržič - Monfalcone) zahodno od kasnejše razmejitvene črte prišli tudi zahodni zavezniki. To je bil poleg Koroške in Grčije edini primer dvojne zasedbe v Evropi. A obenem sta se samo tam ob osvobajanju Evrope srečali dve različni armadi. Bistvena razlika med njima pa ni bila v različnih ideoloških usmeritvah, ampak v tem, da je ena od armad tja prišla za umikajočimi se nemškimi enotami in to območje ni bilo "njeno", medtem ko je Jugoslovanska armada bila obenem armada države, ki je to območje zahtevala zase. Te kraje so osvobodili, ker "etnično pripadajo naši domovini."

Prihod jugoslovanskih enot je tamkajšnje prebivalstvo sprejelo z mešanimi občutki. Za skoraj vse Slovence, ki so se že med vojno množično vključili v osvobodilno gibanje, je bila to osvoboditev, ki so jo navdušeno pozdravili, obe-

---

* Zgodovinarica, dr., znanstvena sodelavka.

nem z delom italijanskega delavstva, ki se je za Jugoslavijo opredelil iz socialne, razredne izbire. Del prebivalstva je bil apolitičen in v začetku do jugoslovanskih oblasti vsaj lojalen. Ostali Italijani pa so prihod jugoslovanskih partizanov sprejeli kot novo okupacijo, še hujšo, kot je bila nemška.

Jugoslavija je v Julijski krajini sama vzpostavila vojaško zasedbeno oblast, ki naj bi omogočila kasnejšo priključitev. Hiteli so z ustanavljanjem civilnih narodnoosvobodilnih odborov (NOO), zlasti v večinsko italijanskem Trstu, ki je bil ključnega pomena. Uvedli so strog nadzor nad tiskom, zborovanji ipd. in niso dovolili nobenega manifestiranja proti svoji politiki. Obenem je bilo pomembno čim hitreje vzpostaviti normalne gospodarske razmere. To ni bilo le ekonomsko in socialno, ampak tudi politično vprašanje, saj si je večina ljudi najbolj želela mirnega vsakdanjega življenja.

V prvih dneh po prihodu so jugoslovanske oblasti največ v Trstu in Gorici aretirale več tisoč ljudi. Aretirani so bili v veliki večini kmalu izpuščeni. Preostale so poslali v Jugoslavijo ali pa so bili usmrčeni in vrženi v kraške jame (fojbe). Večina je bila verjetno usmrčena med 2. in 15. majem 1945. Pred usmrtnitvijo so vsaj nekaterim sodili pred hitrim vojaškim sodiščem. Nekateri deportirani so bili ubiti pozneje ali so umrli v ujetništvu. Z območja današnje Tržaške pokrajine in Goriške pokrajine v njenih predvojnih mejah je tako umrlo največ tisoč petsto ljudi. V Koprskem okraju je umrlih verjetno manj kot sto. Poleg teh je bilo verjetno usmrčenih tudi nekaj ljudi, ki so bili na območjučasno.

Usmrčeni so bili Italijani in Slovenci, povečini sodelavci fašizma, med katere so sodili tudi pripadniki vojaških, paravojaških in policijskih enot, ki so fašistično državo simbolizirali, sami pa včasih niso bili krivi. Nekateri so bili usmrčeni zaradi pomot in osebnega maščevanja. Usmrčenih je bilo tudi nekaj italijanskih protifašistov. Glavni namen represije, ki je bila izvedena v času med vojno in mirom in pod vtisom vojnega trpljenja, je bilo kaznovanje tistih, tako Slovencev kot Italijanov, ki jih je kakor koli obremenil fašizem in sodelovanje z okupatorjem. Vendar je bil fašist, sovražnik, v jeziku takratnih jugoslovanskih oblasti tudi vsak, ki se ni strnjal z jugoslovansko zasedbo in s predvideno priključitvijo in to je bila glavna ločnica, ki je delila ljudi na "naše" in "njihove". Nekateri so bili usmrčeni po pomoti, zaradi osebnega maščevanja, nedoslednost navodil. Pri tem je prihajalo tudi do samovolje. Oblasti so sicer ukrepale proti kršilcem, a dostikrat prepozno.

Vzpostavitev dveh zasedbenih uprav

Zahodni zavezniki so se zavedali, da bi zavlačevanječasno jugoslovansko upravo spremenilo v dokončno, zato so tudi z grožnjami o uporabi oborožene sile pritiskali na Jugoslavijo, naj se umakne iz Trsta in dela Julijske krajine, kakor tudi iz Koroške in Benečije. Da bi preprečile grozeči spopad z zahodnimi zavezniki, so jugoslovanske oblasti 21. maja 1945 pristale na umik iz bodoče cone A Julijske krajine in so se odtlej pogajale o vprašanju civilne uprave. Pogajanja so se zaključila s podpisom sporazuma v Beogradu 9. junija 1945, ki je bil dopolnjen s sporazumom v Devinu 20. junija, v katerem je med drugim sporno območje poimenovano s terminom Julijska krajina, ki je postal uradni naziv med leti 1945-

Zemljevid Julijske krajine z vrisanimi mejami in mejnimi predlogi 1945-1954.

1947. Jugoslovanske enote, ki so se sredi maja že umaknile iz Benečije, so se 12. junija umaknile iz Trsta in dela Julijske krajine na območje vzhodno od demarkacijske (Morganove) črte.

12. junija 1945 je bila v coni A med avstrijsko-italijansko mejo iz leta 1915 in Morganovo črto vzpostavljena anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU), medtem ko je cona B med Morganovo črto in rapalsko mejo ostala pod upravo Vojaške uprave Jugoslovanske armade za Slovensko Primorje, Istro in Reko (VUJA). Obe zavezniški upravi sta delovali v okviru pristojnosti, ki jih predpisuje mednarodno pravo, vendar sta se med seboj bistveno razlikovali. Prva je vzpostavila sistem uprave, kakršnega je uvedla v drugih zasedenih območjih, v okviru zahodne demokracije, a obenem z vse bolj izraženim protikomunizmom. Druga pa je ob vojaški upravi vzpostavila ljudsko oblast, a ne vseh ukrepov, ki so jih nove oblasti sprejele v Jugoslaviji.

Ob koncu vojne sta se tako v Julijski krajini dokončno oblikovala dva bloka, projugoslovanski in proitalijanski, vsak s svojimi izključujočimi mejnimi zahtevami. Projugoslovanski blok, njegov politični predstavnik je bila ljudskofrontna Slovansko-italijanska antifašistična unija (SIAU), je zahteval slovensko etnično mejo, ki je vključevala tudi veliko Italijanov v mestih, v Istri pa ponekje tudi na podeželju. Proitalijanski blok, katerega politični predstavnik je bil Narodno-osvobodilni odbor za Julijsko krajino (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG), je sprva zahteval ohranitev rapalske meje, kasneje pa mejo na t.i. Wilsonovi črti, predlogu predsednika ZDA po 1. svetovni vojni, ki je bil tudi uraden predlog italijanske vlade na mirovnih pogajanjih. V projugoslovanskem taboru je bila velika večina primorskih Slovencev in precejšen del italijanskega delavstva, v drugem samo Italijani, ker se med primorskimi Slovenci nihče ni opredelil za Italijo. Šele po sklepah na mirovni konferenci so se nekateri opredeljevali za neodvisno Julijsko krajino.

Sredi leta 1946, ko so v Parizu potekala mirovna pogajanja med zavezniškimi silami in Italijo, je tržaško vprašanje prešlo v fazo, ko se je vzpostavila še tesnejša povezava med lokalnim dogajanjem in mednarodnim položajem. ZDA so se le navidezno zavzemale za ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) kot samostojne države pod okriljem OZN, medtem ko je bila glavna usmeritev njihove politike ohranitev ZVU. Umik ZVU naj bi v skladu z ameriško teorijo dominamreč pomenil okrepitev sovjetskega vpliva v Italiji in tudi v Franciji in s tem v vsej Evropi.

Cona A Julijske krajine

ZVU je v coni A Julijske krajine 11. avgusta 1945 ponovno vzpostavila star italijanski upravni sistem in nekoliko spremenjeno italijansko zakonodajo ter NOO odvzela pristojnosti. Vzpostavitev njene uprave pa ni tekla gladko, saj so na slovenskih območjih in tudi nekaterih italijanskih ljudje, ki so podpirali projugoslovanske organizacije, sodelovanje z ZVU odklonili. Zaradi njihovega odpora so NOO ponekje na podeželju ohranili delovanje vse do uveljavitve določil mirovne pogodbe septembra 1947.

Projugoslovanske organizacije, ki so ves čas delovale v skladu z navodil slovenskega vodstva, so ob ukrepih zavezniških oblasti organizirale demonstracije, proteste in stavke. Celoten potek dogovarjanj med zavezniško upravo in Pokrajinskim NOO za Slovensko primorje in Trst (PNOO) nam pokaže, da nobeden ni bil pripravljen na kompromis. Jugoslovanska stran je hotela dokazati, da je ZVU nesposobna upravljati to območje, kar naj bi bil močan argument za Jugoslavijo v mirovnih pogajanjih, ZVU pa je bila vse manj zainteresirana za udeležbo "komunistične strani", ki jo je povrh še usmerjala Jugoslavija. To njeno usmeritev je še okrepilo večje vključevanje Sovjetske zveze v vprašanja Julijske krajine po konferenci v Potsdamu.

ZVU je v coni A vsaj delno upoštevala enakopravnost jezikov, v policijo so vključili nekaj Slovencev, le-ti so se lahko obrnili na oblast, da bi avtorizirala uporabo njihovih slovenskih imen, uvedli so svobodo tiska. Največja pridobitev je bila ponovna vzpostavitev slovenskega šolstva na osnovi šolske mreže pred priključitvijo v Italijo. S tem se je položaj Slovencev nedvomno izboljšal. Ostajalo pa je dejstvo, da so bile vse to pravice, ki pripadajo manjšini, kar pa Slovenci v času pred odločitvami o novi meji v Julijski krajini niso bili, in da ZVU Slovencev v primerjavi z drugimi žrtvami fašističnega preganjanja, npr. Židi, ni enakopravno obravnavala.

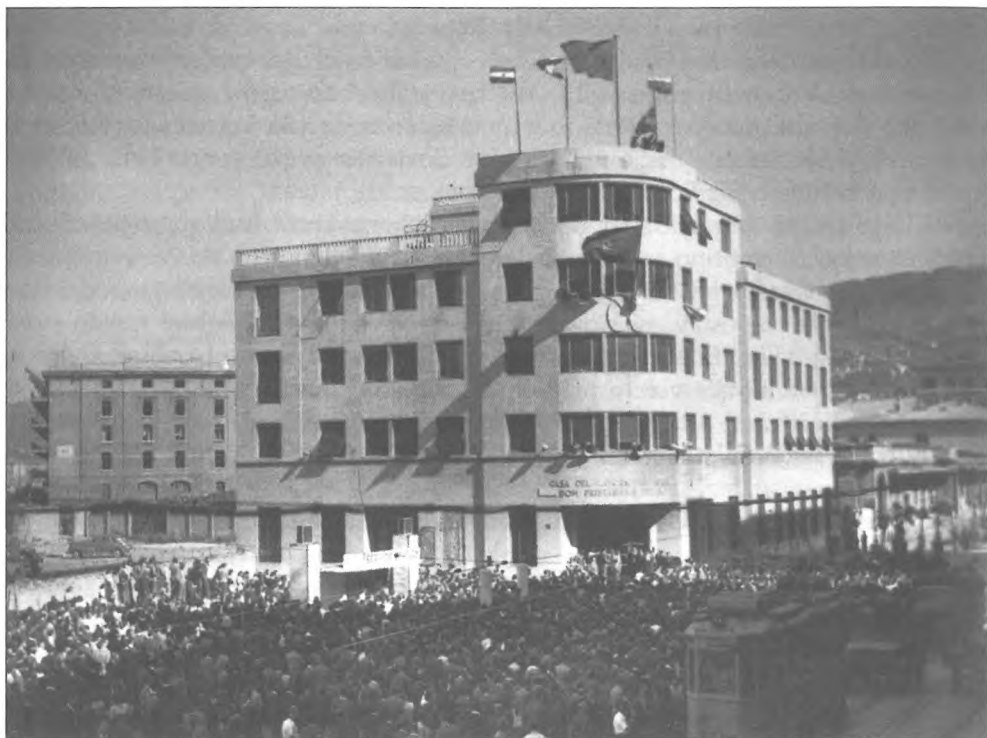
Ostri spori med ZVU in jugoslovanskimi organizacijami so bili okrog vprašanja, kdo in kako bo poučeval na slovenskih šolah. Precej učiteljev, ki so bili naklonjeni SIAU, je ZVU odpustila ali pa odklonila njihovo zaposlitev, deloma res zaradi njihovega pomanjkljivega strokovnega znanja. Ker pa je obenem odklonila tudi nekatere profesorje, je jasno, da je bilo njeno ravnanje tudi politično, posebno zato, ker je na njihova mesta nameščala slovenske politične emigrante in tako poskušala v šolah vzpostaviti ravnotežje med različnimi političnimi usmeritvami.

Veliko je bilo tudi incidentov med zavezniško civilno policijo, v katero je bilo vključenih veliko Jugoslaviji nasprotnih Italijanov, in ljudmi, ki so bili naklonjeni Jugoslaviji. Do enega najhujših je prišlo 10. marca 1946 v Škednju, potem ko je civilna policija zahtevala odstranitev jugoslovanske zastave na cerkvenem zvoniku, kar so ljudje poskušali preprečiti. Pripadniki policije so streljali v množico in dva demonstranta ubili. Po demonstracijah ob obisku mednarodne razmejitvene komisije (komisija je v skladu s sklepom sveta zunanjih ministrov spomladi 1946 na terenu ugotavljala narodnostno stanje) od 24. do 28. marca 1946, ki so bile tudi izbruh italijanskega šovinizma in nasilja, je bilo samo v Trstu zaprtih več kot štiristo jugoslovanskih demonstrantov. Veliko incidentov in tudi oroženih spopadov je bilo na podeželju.

Obdobje med junijem 1945 in pomladjo 1947 je bil v coni A čas množičnih demonstracij, manifestacij in stavk. Oba bloka sta tako manifestirala zahtevo za pripadnost eni ali drugi državi, ki je bila često razumljena, kot preberemo na letaku CLNG, kot vprašanje življenja ali smrti.

Proitalijanski blok je bil sicer razcepljen na različne politične stranke, ki pa so ohranile skupen CLNG. Politične in ideološke razlike med njimi so se umaknile skupnemu cilju, ohranitvi Italije. To je bila tudi stična točka z italijansko desnico, ki jo formalno sicer niso sprejeli v CLNG, je pa nanj v zaostrenem boju za meje

imela vedno večji vpliv. Tako so italijanski demokrati in antifašisti vse prevečkrat molčali ob napadih neofašističnih skupin na Slovence in Jugoslaviji naklonjene Italijane.

Ena od številnih manifestacij pred Domov pristaniških delavcev v Trstu, v katerem sta imeli sedež KP Julijske krajine (KPSTO) in SIAU. Na zgradbi vihrajo jugoslovanska, slovenska, partijska in italijanska zastava z rdečo zvezdo.

Projugoslovanski blok je predstavljala SIAU, ki je v okviru slovensko (slovensko)-italijanskega bratstva poskušala združevati obe ključni opredelitvi, na osnovi katerih so se ljudje odločali za Jugoslavijo, narodno in razredno. Glavni poudarek njenega programa je bil enotnost Julijske krajine in njena priključitev k Jugoslaviji. V resoluciji 30. septembra 1945 sta se SIAU in Komunistična partija Julijske krajine (KPJK) opredelili v skladu s Kardeljevim predlogom tudi za Trst kot sedmo jugoslovansko republiko.

Med vojno so tudi zaradi nevarnosti, da bi nasprotniki OF med Slovenci, če bi ta zapostavila slovensko narodno vprašanje, lahko dobili prevladujoč vpliv med Primorci, postavili slovensko narodno vprašanje obenem z osvoboditvijo na prvo mesto. V prvem povojnem obdobju pa je vodstvo projugoslovanskih organizacij reševanje slovenskega narodnega vprašanja često podredilo zahtevam, ki so jih postavljali Italijani, ki so bili naklonjeni priključitvi k Jugoslaviji in ki so imeli možnost izbire. S sklicevanjem na narodnostne pravice Jugoslavija tudi ni mogla zahtevati Trsta z večinsko italijanskim prebivalstvom, zlasti ker zahodne sile niso sprejemale razlage, da zaledje določa pripadnost mesta.

To je vplivalo na razpoloženje med Slovenci, predvsem med tistimi, ki so se SIAU priključili zaradi svojega narodnostnega in ne ideološkega prepričanja. Ekskluzivizem v skladu s parolo, da kdor je povsem ne podpira, je nujno sovražnik, je sčasoma odvrnil od sodelovanja s SIAU mnoge, ki niso bili komunisti, so pa cenili OF in tudi komuniste zaradi partizanskega boja. Naklonjenost do SIAU in nove Jugoslavije so zmanjševali ukrepi, ki jih je izvajala Ozna, kot so bile ugrabitve ljudi, največ političnih emigrantov, in šikaniranje nekaterih tudi lojalnih duhovnikov. Vendar so tisti, ki so nasprotovali novim slovenskim oblastem, med njimi tudi del duhovščine, do odločitev o novih mejah nastopali v okviru neformalnih skupin in niso ustanovili posebnih strank.

Kljub temu pa lahko ocenim, da je SIAU med leti 1945-1947 nedvomno uživala podporo večine Slovencev, večjo v Tržaškem okrožju, kjer so ji bili naklonjeni tudi skoraj vsi slovenski duhovniki, nekoliko manjšo na Goriškem. Podpirala jo je tudi večina italijanskega delavstva.

V pričakovanju nove razmejitve je največ v prvi polovici leta 1947 več tisoč Slovencev zbežalo iz dela cone A, ki je nato pripadel Jugoslaviji, in cone B, na območje pod upravo ZVU. Bežali so tisti, ki so se bali ponovitve aretacij iz leta 1945, nasprotniki OF, tisti, ki so nasadali propagandi in največ mladina, zlasti kmečki sinovi, ki so bežali pred služenjem vojaškega roka in v upanju na dobro zaposlitev. Večina je odšla naprej v Avstralijo in Ameriko.

Cona B Julijske krajine

Cona B je bila v pristojnosti VUJE. Vendar je bil že takrat kot cona B Slovenskega primorja slovenski del ločen od hrvaškega na osnovi razmejitve, po kateri (z nekaj manjšimi popravki) teče današnja meja med Slovenijo in Hrvaško. Civilno upravo je v coni B Slovenskega primorja izvajalo Poverjeništvo PNOO.

Cona B Slovenskega primorja je obsegala dve različni območji. Eno je bilo tisto, ki je bilo na osnovi mirovne pogodbe z Italijo 15. septembra 1947 skupaj z delom cone A priključeno takratni Ljudski republiki Sloveniji. Tam Italijanov pred letom 1918 dejansko ni bilo. Na tem območju je velika večina Slovencev v pričakovanju priključitve k matici podprla jugoslovanske oblasti in so civilne slovenske oblasti že pred formalno priključitvijo delovale nemoteno.

Povsem drugačen je bil položaj v Koprskem okraju, kjer so živeli avtohtoni Italijani, ki so v mestnih središčih Kopra, Izole in Pirana bili v veliki večini. Ločnica med italijanskim mestom in slovenskim zaledjem je bila v Istri ostro začrtana, medtem ko so drugje Slovenci v Julijski krajini tudi v mestih pred letom 1914, deloma pa tudi kasneje, predstavljali pomemben sloj.

Civilna, deloma pa tudi vojaška uprava sta v coni B sicer delovali podobno kot oblasti v Jugoslaviji, a z nekaterimi omejitvami, ki so jih postavljala mednarodna določila za zasedbena območja. Jugoslovanske oblasti so tudi tam sprejemale nekatere ukrepe za izgradnjo nove ljudske oblasti, ki so bili "razredni", medtem ko, za razliko od fašizma, ni bil uveden noben ukrep, ki bi bil usmerjen proti drugemu narodu. Res pa je, da so ti ukrepi zaradi njihove socialne sestave Italijane bolj prizadeli kot Slovence in Hrvate.

Jugoslovanske oblasti so sprejele ukrepe o upravi premoženja, ki je ostalo brez lastnika in zaplembo imetja osebam zaradi sodelovanja z okupatorjem ali izdajstva. V Koprskem okraju so v začetku junija 1946 odpravili kolonat in uvedli zakupne odnose, v času priprav na ustanovitev STO decembra 1946 pa sprejeli odlok o agrarni reformi. V ostalem slovenskem delu cone B je bil zakon o kolonizaciji in agrarni reformi uveljavljen šele po priključitvi septembra 1947. Nacionalizacija je bila v delu cone B, ki je bil priključen Jugoslaviji septembra 1947. leta, izvedena šele po priključitvi, v Koprskem okraju, ki je postal del cone B STO, pa tudi takrat ne. Italijanska zakonodaja je ostala v veljavi, vendar je bila v nekaterih določilih ukinjena ali zamenjana z jugoslovansko.

Politično so bili ljudje organizirani v SIAU in KPJK ter v začetku tudi v nekaterih drugih strankah. Delovale so nekatere proitalijanske ilegalne organizacije, največ pod okriljem Narodnoosvobodilnega odbora za Istro (Comitato di liberazione nazionale Istriano, CLNI), ki je imel sedež v Trstu.

VUJA je posebej izpostavila, da se morajo spoštovati pravice Italijanov, kot so bile šole, kultura, dvojezičnost, pa tudi proporcionalna udeležba različnih narodov v lokalni oblasti. Kljub tem usmeritvam in sprejeti politiki slovensko (slovansko)-italijanskega bratstva pa je na terenu prihajalo tudi do šikaniranja Italijanov kot takih, kar je bilo v veliki meri posledica dejstva, da je veliko tamkajšnjih Italijanov podprlo fašizem. Obenem je bilo ravnanje VUJE in civilnih oblasti velikokrat v smislu parole Kdor ni z nami, je proti nam in ga je bilo zato treba onemogočiti. Ljudi so pričeli deliti na naklonjene - Slovence in "poštene demokratične Italijane" ter nasprotno, ki se posplošeno imenujejo fašisti. Da bi onemogočili tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskim oblastem, marsikdaj niso izbirali sredstev. Aretirali so, odpuščali, odvzemali civilne in politične pravice, ovirali prehode ljudi v cono A.

Nezadovoljstvo Italiji naklonjenega prebivalstva je v Kopru izbruhnilo ob uvedbi t. i. jugolire konec oktobra 1945. Jugoslovanske oblasti so pripravile okoliške prebivalce, da bi stavko "razbili". V spopadih med stavkajočimi in nasprotnimi sta bila dva stavkajoča ubita, enega od njiju naj bi množica "dobesedno pomendrala". Mestni komite KPJK v Kopru je bil razpuščen, ker so ga obdolžili, da je pomagal organizirati stavko.

1947-1954

Po določilih mirovne pogodbe z Italijo, podpisane 10. februarja in uveljavljene 15. septembra 1947, je Jugoslavija dobila dotedanjo cono B, razen območja, ki je bilo vključeno v STO, in del cone A Julijske krajine. Ljudska republika Hrvaška si je priključila velik del hrvaških in etnično mešanih območij v Istri, na otokih Cres in Lošinj, Reko in Zadar. Ljudska republika Slovenija si je priključila dele Primorske in Notranjske, kjer pa so pred Rapallom živeli le Slovenci. Etnično mešana območja ob svoji zahodni meji se je Slovenija priključila šele z londonsko Spomenico o soglasju leta 1954. Obenem pa je v skladu z določili mirovne pogodbe v Italiji ostajala močna slovenska manjšina na Goriškem, v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini, po določilih Spomenice pa Slovenci na Tržaškem.

Svobodno tržaško ozemlje

Mirovna pogodba je v 21. členu opredeljevala ustanovitev STO, v prilogah pa njegovo ureditev. STO je imelo 738 km² in nekaj nad 300.000 prebivalcev, Italijanov, Slovencev in Hrvatov. Stalni statut je opredeljeval, da je demilitarizirano in nevtrarno, s svojo valuto. Vsem prebivalcem so bile zajamčene človekove in državljanske pravice, uradna jezika sta bila italijanski in slovenski in v določenih pogojih hrvaški. Za red in varnost v STO je jamčil Varnostni svet OZN.

STO je do imenovanja guvernerja ostajal pod upravo zavezniških vojaških poveljstev, in sicer v coni A (Trst z okolico) anglo-ameriške ZVU in v coni B (Koprski in Bujski okraj) VUJA. Kljub sklepom mirovne konference do imenovanja guvernerja v naslednjih letih ni prišlo. To je ustrezalo zahodnim zaveznikom, ki so lahko obdržali v coni A svoje vojaške enote, Italiji, ki je upala, da bo lahko s pomočjo zaveznikov obdržala celoten STO. Po drugi strani pa je dejstvo, da STO ni zaživelo, ustrezalo tudi Jugoslaviji, ki je vse bolj krepila svojo navzočnost v coni B in jo postopoma vključila v jugoslovanski sistem.

Odnos zahodnih sil do vprašanja STO se je spremenil po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, ko so se postopoma otoplili prej sovražni odnosi z Jugoslavijo, ki je zanje postajala strateško pomembna. Prepričanje, da je delitev obeh con med dve sosednji državi (z manjšimi mejnimi popravki) neizbežna, se je vedno bolj krepilo tudi med jugoslovanskimi politiki. Z njegovo delitvijo bi Sloveniji zagotovili izhod na morje in vsaj v coni B onemogočili vpliv italijanskega kapitala, kakor tudi informbirojevskega gibanja. Rešitev vprašanja je pospešila t.i. tržaška kriza oktobra 1953, ko so zahodne sile razglasile odločitev, da cono A predajo italijanski upravi. Pogajanja so se končala 5. oktobra 1954 s podpisom Spomenice o soglasju v Londonu, ki je razdelila STO med Italijo in Jugoslavijo. ZDA, Velika Britanija in Francija so obenem zagotovile, da v bodoče ne bodo podpirale nadaljnjih italijanskih ozemeljskih zahtev. Ker je bila Spomenica v bistvu revizija mirovne pogodbe, je na papirju ohranjala STO in s tem "začasno" razmejitev med cono A in B. Dokončno je bilo vprašanje urejeno z osimsko pogodbo leta 1975.

Cona A STO

ZVU je od leta 1949, ko so proitalijanske stranke zmagale na občinskih volitvah v Trstu, obenem pa je vse bolj dozorevala odločitev o razdelitvi STO, vse več pristojnosti v coni A STO prepuščala civilni upravi, ki je bila v rokah Italijanov. Takšna politika ZVU je omogočila, da je le-ta Slovincem sistematično zmanjševala pravice. Načrtno so uvajali italijansko zakonodajo, v kateri ni bila predvidena zaščita jezika in posebna zaščita slovenskih interesov, Slovenci so bili zapostavljeni v gospodarstvu, slovenščina je bila v tržaškem mestnem svetu formalno prepovedana, čeprav je bila enakopravnost slovenskega jezika zajamčena v statutu STO. Izvajali so prisilno ekspropriacijo slovenske zemlje, na katero so naseljevali iz Istre priseljene Italijane. Italijanskim optantom so priznavali stalno bivališče, medtem ko so Slovence, ki so emigrirali v času fašizma, obravnavali kot jugoslovanske državljane. Vse to je spreminjalo etnični sestav cone A.

Z mirovno pogodbo je glavna dejavnost, boj za meje, ki je notranje povezoval oba med seboj nasprotujoča si politična bloka, prenehal. Znotraj obeh je prišlo do odkritih razhajanj. Del Slovencev, ki so ostali v coni A STO, se je priključil novim političnim strankam (med njimi je bila najmočnejša Slovenska demokratska zveza), ki so zagovarjale zahodno demokracijo in ostro nasprotovale takratni Jugoslaviji. Drugi del je ostajal zvest SIAU, ki je ohranila tudi večinsko podporo med tržaškim italijanskim proletariatom. Odločilni udarec je bila zanjo resolucija Informbiroja junija 1948, ko se je velika večina dotlej projugoslovansko usmerjenih italijanskih delavcev, a tudi slovenskih levičarjev, opredelila za Sovjetsko zvezo. Od 4000 članov partije jih je v projugoslovanski ostalo 500. To je bil zlom jugoslovanske politike v coni A in konec politike slovensko-italijanskega bratstva. Odtlej sta v coni A sicer obstajali dve KPSTO, a projugoslovanska nekaj let po IB ni imela skoraj nobenega vpliva.

Proitalijanski blok, tudi dotlej ne povsem homogen, se je razdelil v levoico, desnico in sredino. Za skupni program so se sicer združevali v Zvezo sporazuma in tudi zmagali na občinskih volitvah v Trstu junija 1949, vendar so bile razlike med vodstvi različnih strank vse močnejše. Velik vpliv so imeli iz Jugoslaviji priključenih območij priseljeni Italijani, med njimi zlasti CLNI, pa tudi neofašisti.

V coni A STO so bile močne tudi različne independentistične struje, ki so se zavzemale za ohranitev STO. Njegovo ohranitev so od mirovne pogodbe podpirali tudi Slovenci, saj je bila izbira za Jugoslavijo nerealna, in tudi informbirojevska KP STO. Zadnja je, da bi ohranila podporo slovenskih članov in volilcev, zagovarjala dvojezičnost, slovenske šole itd.

Cona B STO

Zlasti od leta 1949, ob spremenjenem mednarodnem položaju in ob vse bolj jasni odločitvi o delitvi obeh con, so jugoslovanske oblasti uvajale ukrepe, ki so cono B vse bolj vključevali v jugoslovanski sistem. Že pred letom 1949 močna gospodarska navezanost na Jugoslavijo se je še okrepila po zamenjavi jugolir z dinarji julija 1949 in nekaterimi drugimi ukrepi. Takoj po londonski konferenci leta 1952, na kateri so zahodne sile dale Italiji velike pristojnosti v coni A, so ukiniteli potne liste za potovanje v Jugoslavijo, odprli filiale Narodne banke, izenačili državljane FLRJ v coni B z državljani STO itd.

Civilna uprava je delovala v okviru ljudskih odborov. Že avgusta 1947 so bila z odlokom Istrskega okrožnega ljudskega odbora uvedena ljudska sodišča, podobna tistim, ki so delovala v Jugoslaviji. Vsi trije jeziki so bili enakopravni, upravno in sodno poslovanje je bilo v jezikih strank. Prav tako naj bi bila zagotovljena nacionalna pariteta v oblastnih organih in v političnih organizacijah. Poleg dotlej edine politične stranke KPSTO in SIAU, sta bili sicer ustanovljeni independentistična in socialistična stranka, ki pa sta bili povsem pod vplivom partije.

Italijansko prebivalstvo je ohranilo kulturne ustanove in dobilo nekatere nove (med njimi leta 1949 radio), ohranilo šole, a z ideološko prilagojenim programom. Uradno je bila sicer zajamčena svoboda zborovanja in javnih shodov, popolna svoboda verskega, političnega in sindikalnega združevanja in udejstvovanja, ven-

dar pod edinim pogojem, da njihov program in izvajanje le-tega ni bilo v nasprotju z zakonitimi predpisi. To pa je dejansko pomenilo prepoved vsega, kar ni bilo v skladu s politiko priključitve k Jugoslaviji in graditvijo socializma.

Veliko Italijanov v coni B je v jugoslovanskih oblasteh še vedno videlo vsiljivca, okupatorja, in ohranjalo stare predsodke proti "manjvrednim Slovanom", ki so postali "gospodarji". Italijani so se počutili ogrožene tudi zato, ker se je vedno več Slovencev priseljevalo v doslej skoraj izključno italijanska mesta. Za veliko Italijanov je bilo moteče tudi uvajanje dvojezičnosti.

Spremenila se je tudi politika jugoslovanskih oblasti, ki so dotlej zaradi različnih vzrokov poskušale zadržati italijansko prebivalstvo. Zlasti v letih po IB je bilo odseljevanje Italijanov, pa tudi vseh drugih, ki so bili kakorkoli povezani s cono A in Italijo ali nasprotni novim oblastem, dobrodošlo, saj je olajševalo proces priključitve. Zato so sprejemali ukrepe, ki so oteževali položaj tistih, ki so se čutili povezane z Italijo ali cono A. Oblasti so sicer še naprej pazile na pariteto v organih, ki pa so jo le stežka zagotavljale, predvsem z Italijani, ki so se priselili iz cone A in Italije, kjer so bili preganjani zaradi sodelovanja v osvobodilni borbi ali v projugoslovanskih organizacijah po njej. Posebno težko je postalo zagotavljanje etnične zastopanosti v času po IB, ko se je od Jugoslavije odvrnilo tudi veliko dotlej naklonjenega italijanskega delavstva. Podobno kot v Jugoslaviji so ovirali tudi delovanje cerkve, kar pa je v očeh Italijanov dobivalo poseben pomen, ker so bili italijanski duhovniki izrazito protijugoslovansko usmerjeni in so imeli velik vpliv med prebivalstvom. Ob volitvah v okrajne ljudske odbore 16. aprila 1950 so izvajali pritisk na ljudi, naj se volitev udeležijo.

Italijani so se iz Koprškega okraja začeli bolj množično izseljevati šele po oktobru 1953. Tako je v času od 5. oktobra 1953 do 31. decembra 1956 odšlo 16.062 oseb, od tega 13.882 italijanske narodnosti. Skupaj se je v vsem povojnem obdobju do konca leta 1956 iz Koprškega okraja cone B izselilo okrog 25.000 ljudi. Slovence je deloma odtegnilo nezadovoljstvo z življenjem, deloma pa tudi inercija množični odhodi. Odselitve so bile tudi posledica močne iredentistične propagande raznih italijanskih organizacij in političnih strank, za katere je bil tisti, ki je ostal, izdajalec italijanstva. Pomembno vlogo pri odločitvi za odselitev je igrala navezanost na Trst in občutek, da je to zadnja priložnost, kajti zatem se bo spustila "železna zavesa".

Jugoslovanske oblasti so kmalu spoznale, da je izseljevanje, ki ga v tako množičnem obsegu očitno niso pričakovale, zanje pomenilo veliko gospodarsko škodo, saj ljudi niso mogle nadomestiti. Škoda pa je bila tudi politična. Tako so poskušali ljudi prepričati, naj ostanejo, a večinoma je bilo že prepozno. V Koprškem okraju je 28. februarja 1957 ostalo še 3078 Italijanov.

Italija

Na območju, ki je po letu 1947 ostalo v okviru Italije, so imeli Slovenci različen položaj. Slovenci na Goriškem, razcepljeni v več strank (Demokratsko fronto Slovencev, Slovensko demokratsko zvezo, Komunistično partijo Italijo), kljub obvezi Italije v mirovni pogodbi in ustavi niso dobili posebnega statuta. Italija je namreč uporabila argument, da Slovenci nimajo strnjene večinske

naselitve. Slovencem so ostale šole, ki jih je obnovila že ZVU, in svoboda tiska. Druge pravice manjšin pa so bile okrnjene, obenem pa je bilo delovanje slovenske manjšine često predmet napadov nacionalističnih sil. Območje je bilo na eni strani izpostavljeno precej močnemu izseljevanju, tudi iz gospodarskih razlogov, na drugi strani pa načrtnemu priseljevanju italijanskih Istranov, a tudi precejšnjemu ilegalnemu priseljevanju Slovencev, ki pa niso dobili državljanstva, niti niso smeli obiskovati slovenskih šol.

Slovincem v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini pa italijanske oblasti niso priznavale njihove nacionalnosti, čeprav so jo navajali v raznih poročilih, pa tudi v popisu prebivalstva 1921. leta. Glavni argument je bil, da naj bi, razen redkih, ki naj bi bili v službi Jugoslavije, gojili popolnoma italijanska čustva. Preklicana ni bila prepoved o uporabi slovenskega jezika v cerkvi pri pridigi, verskem pouku in petju. Nadaljevalo se je tudi nasilje, ki je vladalo v teh krajih vse od konca vojne. Trikoloristi, ki so prevzemali različna imena, so izvršili vrsto zločinov, požigali hiše aktivistov, pretili s smrtjo, zažigali sedeže Demokratične fronte Slovencev, prišlo je tudi do nekaj umorov. Italijanska vlada je obstoj paravojaških enot zanikala, čeprav so ga vodili oficirji italijanske vojske. Vsi napadi so ostali nekaznovani.

Območje je bilo gospodarsko nerazvito in zapostavljeno, zato je bilo veliko brezposelnih. Mnogi so bili zaradi preživetja prisiljeni zapustiti te kraje, v posameznih vaseh se je število ljudi zmanjšalo za 20%. Kljub temu se je slovenska zavest utrjevala. Pomembno narodnobuditeljsko vlogo so imeli slovenski duhovniki, skoraj edini slovenski izobraženci, in so bili zaradi svojega delovanja ožigotani za filokomuniste in izpostavljeni napadom šovinistov.

LITERATURA

- Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1961.
 Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-1975: zbornik. Trst 1977.
- Bogdan C. Novak: Trieste 1941-1954. Milano 1973 (ponatis Milano 1996).
 Storia di un esodo: zbornik. Trst 1980.
- Jože Pirjevec: Tržaški voz. Trst 1985.
- Gianpaolo Valdevit: La questione di Trieste 1941/1954. Politica internazionale e contesto locale. Milano 1986.
- Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva. Ljubljana 1998.

Aleš GABRIČ*

RAZMAH SLOVENSKE KULTURE PO LETU 1945

Z letom 1945 in monopolizacijo oblasti v rokah ene stranke se je začel zaostrovati odnos med državo in kulturnimi ustanovami. Komunistična partija, ki je leta 1945 prevzela oblast v Jugoslaviji, je že pred 2. svetovno vojno nakazala svoje kulturnopolitično gledanje. Polemike o nadrealizmu med politično levo usmerjenimi pisatelji v Franciji, sprejemanje načel socialističnega realizma v Sovjetski zvezi in sorodni procesi med književniki na levici v Evropi tridesetih let so močno odmevali tudi v Sloveniji. Polemiziranje o avtonomnosti umetniškega ustvarjanja, ki so jo zagovarjali uveljavljeni slovenski pisatelji in na drugi strani odgovornosti umetnika do zgodovinskega napredka, s čimer so komunistični ideologi opravičevali zahteve po podrejanju umetnosti trenutni politični situaciji, je v Sloveniji potekalo še leta 1940, torej v času, ko je večina Evrope že krvavela v novi svetovni vojni.

V polemikah so, podpisani s psevdonimi, sodelovali tudi vodilni slovenski komunisti: Edvard Kardelj, kasneje eden vodilnih jugoslovanskih državnikov, Boris Kidrič, ki je postal leta 1945 predsednik slovenske vlade, in Boris Zihlerl, ki se je kasneje razvil v najpomembnejšega slovenskega kulturnega ideologa in ki ga lahko označimo za najpomembnejšega slovenskega ždanovca. Z ždanovstvom označujemo krute dogmatske posege in administrativne prepovedi in pregone oblasti proti umetniškim in znanstvenim ustvarjalcem in njihovim delom v komunističnih državah. Ime je dobilo po Andreju Aleksandroviču Ždanovu, najpomembnejšem kulturnem politiku stalinske epohe, čigar dela so bila v prvih povojnih letih prevedena tudi v slovenščino in bila obvezna literatura partijskih aktivistov.

V začetku leta 1941, nekaj mesecev pred razsulom Jugoslavije, je Boris Zihlerl v Sodobnosti, literarni reviji, ki so jo vodili komunisti, povsem odkrito zagovarjal načela socialističnega realizma. Od pisateljev je zahteval, da se postavijo v službo revolucije in pomagajo pri vzgoji delovnih ljudi v duhu socializma. Vse, s čimer se ni strinjal, je uvrstil v "dekadentsko literaturo", ki je bila po njegovem mnenju značilna za zahodni meščanski svet. V "dekadenci" je Zihlerl videl le beg pred stvarnostjo, zapiranje vrat pred edino resnico, odvrčanje od najbolj žgočih vprašanj sedanjosti. Pisatelj novega realizma je ustvarjalec iz vrst sodobnega delovnega ljudstva, ki se aktivno udeležuje *"boja množic, inženir, ki oblikuje duše v imenu prihajajoče skupnosti vseh ljudi"*. Izrazito črno-belo ocenjevanje umetnosti je bilo za Zihlerla značilno tudi v vojnih letih, še bolj pa po njih, ko je postal pomembna kulturnopolitična osebnost, eden od vodilnih ljudi agitpropa.

Na državni jugoslovanski ravni so tovrstna kulturnopolitična načela uradno sprejeli ob koncu leta 1946, ko se je v Jugoslaviji zvrstilo več kulturniških kongresov. Za razvoj umetnosti je bil vsekakor najpomembnejši I. kongres Zveze književnikov Jugoslavije novembra 1946 v Beogradu, po katerem so se uveljavile

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

tendence estetske teorije socialističnega realizma, ki so jih zagovarjali tudi vodilni slovenski partijski kulturni ideologi.

Po sprejetju takšnih načel se je okrepil tudi vpliv sovjetske kulture v državi. Slovenske revije so objavile precej direktivnih člankov, pisanih v duhu pristnega socialističnega realizma, ki naj bi "izboljševalno" vplivali na slovensko kulturno sceno. Le manjši del so jih napisali slovenski pisci, saj je šlo po večini za prevode ruskih teoretikov socialističnega realizma. Vpliv sovjetskega kulturnega modela je bil še najbolj izrazit v kinematografiji, saj so zaradi šele razvijajoče se domače proizvodnje v kinematografih prevladovali sovjetski filmi, zlasti vojni, ki so bili v precejšnji meri znani po izrazito črno-belem propagandističnem slikanju razmer. Pri knjižni produkciji je bil vpliv vzhoda viden v visokem, okoli dvotretjinskem deležu prevodov iz ruskega jezika med vso prevodno literaturo. V šolskem sistemu je dobila ruščina primat med tujimi jeziki, saj je bila predpisana kot obvezni predmet na stopnjah vseh šol, poleg tega pa je šlo tudi pri večjem delu prevedenih učbenikov za prevode iz ruskega jezika. Učbeniki obče zgodovine so bili, na primer, prevodi izrazito ideološko pisanih sovjetskih učbenikov.

Boris Zihler (1910-1976), vodilni slovenski partijski kulturni ideolog, govori na II. kongresu KPS novembra 1948.

Za uresničevanje tovrstne kulturnopolitične orientacije je poskrbela posebna partijska služba, imenovana agitprop (okrajšava za komisijo ali upravo za agitacijo in propagando). Široko razvejani agitpropovski aparat je skrbel za propagiranje marksistično-leninistične teorije, s čimer naj bi pri ljudeh oblikovali novo revolucionarno, kolektivistično in socialistično zavest. Do leta 1945 je bila to še običajna propagandna dejavnost, s katero se bavijo vse politične stranke ali

skupine. Ko pa so komunisti prevzeli oblast, se je vloga agitpropa zelo spremenila. V naslednjih letih se je kadrovsko okreplil in postal vzporedna struktura oblastnim organom. Čeprav ni imel nikakršnih zakonskih pristojnosti, je dejansko postal pomembnejši od oblastnih organov (torej ministrstva za prosveto). Postal je vrhovni razsodnik za idejna in kulturna vprašanja in prevzel vlogo cenzorja nad vsemi kulturnimi stvaritvami.

Zaradi zelo ozko začrtanih programskih smernic in razvejane cenzurne službe agitpropa je bilo do leta 1950 v Sloveniji predstavljenih zelo malo del, ki bi ostro nasprotovala zahtevani liniji. Posamezniki, ki so prekršili predpisane zapovedi, so bili deležni hudih političnih kritik, napadov v medijih in tudi odvzema osebne svobode.

Po informbirojevskem sporu je kulturni razvoj zavil v drugo smer. Delni odmik od sovjetskega kulturnega modela je bilo mogoče zaznati že leta 1949, do uradne spremembe kulturnopolitične linije pa je prišlo v naslednjih letih. Tudi pod pritiskom zahodnih velesil, ki so Jugoslaviji izdatno pomagale, da je prebrodila krizna leta strahu zaradi možnega vojaškega posega Sovjetske zveze in mednarodne osamitve, se je začel odpirati širši medijski prostor. Pojavilo se je več novih kulturnih revij, ki so objavljale tudi kritične odmeve na tedanji družbeni položaj. Pri nas so bile, na primer, leta 1950 prvič po vojni objavljene ostre kritike na račun centralističnega odločanja v kulturi, ki je zelo prizadelo kulturno najrazvitejši del države, Slovenijo. Poleg tega so bile kritičnemu duhu izpostavljene tudi prevladujoče kulturnopolitične tendence estetske teorije socialističnega realizma, oblast pa se je sama soočila s slabimi rezultati v šolstvu in na širši kulturni sceni, ki so bili posledica pretiranega posnemanja sovjetskega kulturnega modela. Po ukinitvi agitpropa leta 1952 je tako prišlo do dokončnega slovesa t.i. agitpropovske kulturne politike.

To pa še ne pomeni, da se je s tem (preimenovana) Zveza komunistov izrekla za povsem svobodno ustvarjanje. Spremenila se je namreč taktika, ne pa cilj, to je prevlada marksističnega pogleda na svet. Zveza komunistov po novi kulturnopolitični usmeritvi ni več vsiljevala lastne ideologije z ostrimi političnimi ukrepi, diktiranimi s partijskega vrha, temveč so jih zamenjale na videz bolj demokratične metode.

Sredi petdesetih let so sprejeli številne nove zakone za kulturno sfero, s tem pa je država na novo opredelila svoj odnos do kulturnih ustanov. Kot inačico delavskega samoupravljanja v gospodarstvu so v kulturi uzakonili t.i. družbeno upravljanje kulturnih ustanov. Te so dobile kot najvišji upravni organ ustanove nove upravne odbore (na univerzi je to bil univerzitetni svet, v gledališčih gledališki svet, v založbah založniški svet itd.), ki pa pri odločanju niso bili avtonomni organ posameznega umetniškega ali znanstvenega kolektiva. Oblast si je namreč pridržala pravico imenovanja večine članov upravnih odborov. Ti t.i. "zunanji člani" so zato imeli možnost preglasovanja tistih članov upravnih odborov, ki so jih imenovali člani kolektiva sami. "Zunanje" člane so namreč izbirali v ustreznih komisijah vodilnih političnih organizacij, Zveze komunistov in Socialistične zveze delovnega ljudstva, in so bili bolj kot po strokovnih izbrani po političnih kriterijih. V vodilnih političnih forumih so nedvoumno poudarili, da bo imel upravni odbor *"poleg kontrole celotnega poslovanja ustanove tudi zadnjo besedo pri potr-*

jevanju repertoarja in bo lahko kritično in izboljševalno posegal v posamezne pojave, ki bi se pokazali v teh ustanovah kot škodljivi." S tako opredeljenimi nalogami so bile pristojnosti upravnih odborov precej večje, kot pa so bile pristojnosti avtonomnih organov kulturnih ustanov, denimo programskih svetov.

***

Uveljavljanje enopartijskega sistema z monopolom komunistične partije vsekakor ni bilo spodbudno za svobodnejši razvoj kulturnega ustvarjanja. Toda kljub temu je sprememba oblasti leta 1945 prinesla tudi pomembno spodbudo za slovensko kulturo. Federalno preoblikovanje države in priznanje več narodov v Jugoslaviji je odprlo možnosti za uveljavljanje slovenščine, za preimenovanje osrednjih narodnih kulturnih ustanov v slovenske in večanje števila kulturnih ustanov. Nov položaj je Slovence in slovenščino postavil v dosti bolj enakopraven položaj kot pa so ga imeli v prejšnjih državah. Kajti v Avstro-Ogrski so Slovenci živeli v različnih deželah, Slovenija pa je bil uradno neobstoječ pojem. Tudi v jugoslovanski kraljevini med obema svetovnjima vojnoma so Slovenci najprej živeli v dveh oblasteh, nato pa v Dravski banovini, nikoli pa uradno v Sloveniji. V Avstro-Ogrski se je morala slovenščina spopadati z dominantno nemščino, v prvi Jugoslaviji pa je uradno obstajal troedini srbsko-hrvaško-slovenski narod, ki je govoril enoten jezik, kar pomeni da je bila slovenščina uradno le eno od "narečij" srbskohrvatskoslovenskega jezika.

Minister za prosveto v prvi slovenski vladi po drugi svetovni vojni je postal književnik Ferdo Kozak (1894-1957). Na sliki med govorom ob odkritju spomenika zmage v Murski Soboti 12. 8. 1945, najbolj značilnem primeru socrealističnega monumentalizma na Slovenskem.

Uzakonitev federalizma je naredila konec takšnim dolgotrajnim tegobam slovenstva in slovenskega jezika. Slovenska vlada je leta 1945 dobila tudi samostojno ministrstvo za prosveto (sprva je združevalo šolsko, prosvetno, umetniško in znanstveno področje, v naslednjih letih pa so se ta področja razdelila na več državnih organov), tako da so se osrednje slovenske kulturne ustanove v stikih z državnimi oblastmi poslej obračale na ljubljanski naslov in ne več na dunajskega oziroma beograjskega kot v prejšnjih državnih sistemih. Jugoslavija je bila resda prvo povojno obdobje izrazito centralizirana država, toda ravno kulturna sfera je bila tista, pri kateri so federalne enote ohranile največ samostojnosti. To je veljalo še zlasti za kulturno najrazvitejšo republiko Slovenijo, ki je imela daleč najvišjo stopnjo pismenosti in seveda tudi svoj jezik, slovenščino, ki ga je bilo treba vedno znova braniti pred poskusi poenotenja ali dominacije večinskega jezika v državi.

Sprememba državne ureditve in priznanje samostojnosti slovenske federalne enote sta se hitro odrazila na kulturnem področju. Samo v prvem letu po vojni je bila, na primer, šolska mreža razširjena s sedmimi novimi gimnazijami in tremi visokoškolskimi ustanovami. Slovenija je dobila nekatere ustanove, ki jih ima vsak samostojen narod, npr. osrednji državni arhiv, osrednji zavod za spomeniško varstvo in Narodno in univerzitetno knjižnico. Radio Ljubljana, ki je v letih 1928-45 deloval kot društvena ustanova, je postal ustanova osrednjega narodnega pomena. Pri nekaterih ustanovah je bila narodna emancipacija dobro vidna v preimenovanjih. Največji slovenski gledališči v Ljubljani in Mariboru sta se do leta 1945 imenovali Narodni gledališči, pri čemer je bil seveda mišljen enotni troedini jugoslovanski narod, od leta 1945 pa nosita ime Slovensko narodno gledališče, tako da že ime samo ni puščalo nikakršne dileme, o katerem narodu govorimo. Enako ime si je nadelo tudi obnovljeno Slovensko narodno gledališče v Trstu.

Za vse te in sorodne ustanove, ki so si izborile položaj osrednjih narodnih kulturnih ustanov, je finančno skrb prevzela slovenska država. To jim je omogočalo hitrejši in dolgoročnejši razvoj, kajti do leta 1941 je ministrstvo za prosveto iz Beograda rezalo debelejši kos pogače za srbske in hrvaške kulturne ustanove, slovenskim pa so ostali manjši kosi in jim je večkrat grozila ukinitve ali omejitve delovanja. Najbolj vidna je bila, na primer, razlika v delovanju Medicinske fakultete ljubljanske univerze. Pred vojno je imela le prve letnike in so morali študentje študij dokončati na drugih dveh državnih univerzah v Beogradu in Zagrebu, na nepopolni študij v Ljubljani pa so večkrat leteli očitki, da gre za razsipno uporabo državnega denarja in da bi ga bilo bolje ukiniti. Že v prvih povojnih mesecih leta 1945 pa je slovenska vlada zagotovila študiju medicine na ljubljanski univerzi boljše pogoje delovanja in z izpopolnitvijo fakultete omogočila študentom dokončanje visokošolskega študija v okviru domače univerze.

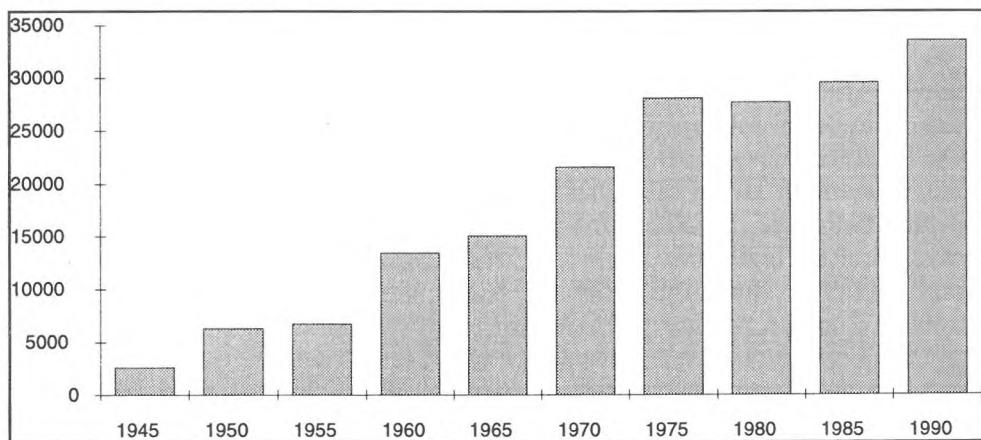
Dejstvo, da je o razvoju slovenskih kulturnih ustanov poslej odločala slovenska oblast, se je odražalo tudi v večanju števila kulturnih ustanov in v večji dostopnosti kulturnih dobrin širšemu sloju ljudi. To se je ujemalo tudi z ideologijo novih oblastnikov, ki so trdili, da kulturna dejavnost ne sme biti privilegij premožnejšega meščanskega ali intelektualnega sloja, temveč mora biti dostopna širokemu sloju delavskih in kmečkih množic. Zavedati pa se moramo tudi, da pri

širjenju kulturnih dobrin na širok krog ljudi ne gre za kakšno slovensko specifiko, temveč gre za splošni svetovni pojav, povezan z izboljšanjem kakovosti življenja v drugi polovici tega stoletja. Zaradi hitrega gospodarskega razvoja se je vse več ljudi lahko privoščilo več prostega časa in več dobrin, vse večji delež družinskega proračuna pa je bil lahko namenjen tudi za kulturne potrebe.

V šolstvu se je napredek in dvig življenjskega standarda izražal v vse večji vključenosti otrok v redno šolanje. V prvih povojnih letih na Slovenskem ni redno obiskovala šole slaba desetina otrok; to je veljalo deloma za odročnejše kraje, kjer je bila zlasti pozimi otežena dostopnost do bližnje šole, ponekod v zaostalih agrarnih predelih je bila še vedno zakoreninjena zastarela miselnost, da za najpreprostejša kmečka dela otrok res ne potrebuje šol, dobršen delež k slabim rezultatom prvih povojnih šolskih let pa je kot dediščino fašističnih časov prinesla Primorska. Po šolski reformi leta 1958 je bil v osnovnošolski sistem vključen tako rekoč vsak šoloobvezni otrok. Posebej pomembno je bilo, da se je bistveno zmanjšal delež učencev v nižeorganiziranih šolah s kombiniranim poukom, saj so bili s tem bolj izenačeni pogoji šolanja in omogočen prestop večjemu deležu učencev na višje stopnje šolanja. Pomembne rezultate pri tem izboljšanju je prinesla akcija "5 let - 100 šol" v letih 1969 do 1973. V teh letih je Slovenija zelo povečala investicije v gradnjo novih osnovnih šol in prizidkov k starejšim šolskim stavbam. Izid akcije je bil razveseljujoč, saj je bila številka 100 daleč presežena, Slovenija pa je v šestdesetih in sedemdesetih letih zelo posodobila pogoje osnovnošolskega pouka.

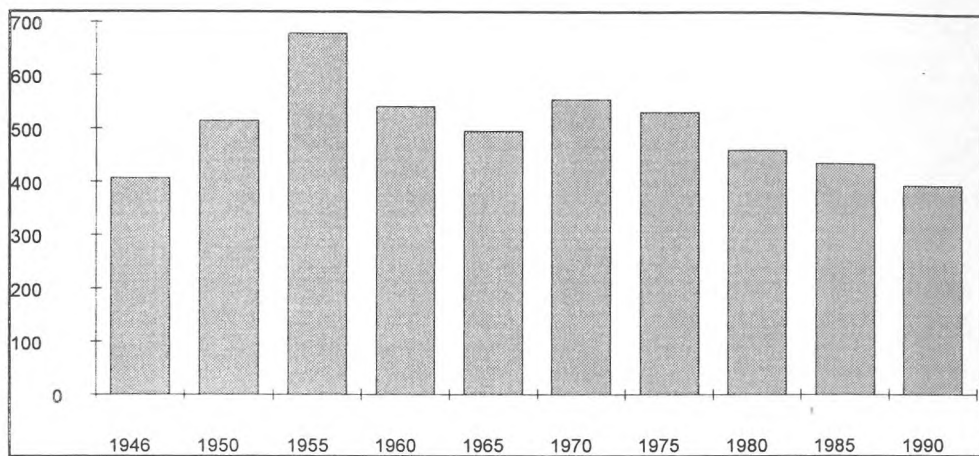
Število študentov v Sloveniji 1945-1990

Rezultat posodabljanja pogojev šolanja in šolske reforme je bil večji delež otrok, ki so v osmih letih končali osnovno šolo in opravili pogoje za nadaljnje šolanje. Če primerjamo delež mladine, ki se je odločal za nadaljnje šolanje v srednjih šolah in na visokošolskih ustanovah, vidimo izjemen porast od sredine tega stoletja. V začetku petdesetih let se je v Sloveniji vpisal na srednjo šolo vsak peti pripadnik generacije v starosti od 15. do 19. leta, približno vsak štirideseti od 20. do 24. leta starosti pa je bil študent. Dve desetletji kasneje je bilo v srednje

šole vključenih le nekaj manj kot polovica generacije, študentski stan pa je okusil vsak enajsti pripadnik svoje generacije. K izjemnemu porastu so na srednji šoli najbolj pripomogle strokovne in poklicne šole, medtem ko je bil "prirast" na gimnazijah manjši, k porastu deleža študentov pa je precej pripomoglo vključevanje višješolskega študija v sistem visokega šolstva od leta 1960 in ustanovitev druge slovenske univerze v Mariboru leta 1975.

Število obiskovalcev gledališč v Sloveniji 1946-1990

Dvig življenjskega standarda je prinesel ljudem več prostega časa, ki so ga izrabljali tudi za obiskovanje kulturnih prireditev. Pri tem je levji delež odnesla Televizija Ljubljana, ki je začela po začetnih poskusnih oddajah redno oddajati oktobra 1958. Televizija je odtegnila velik del obiskovalcev nekaterih kulturnih ustanov, saj je hitra širitev mreže televizijskih oddajnikov in sprejemnikov v nekaj letih pripeljala eno največjih tehnoloških pridobitev sredine tega stoletja v večino slovenskih vasi. Na ogled filma, gledališke igre, zabavne prireditve, glasbenega nastopa ipd. ni bilo ljudem več treba hoditi v bližnjo ali bolj oddaljeno dvorano, temveč so si jih lahko ogledali kar doma. Televizija je, poleg avtomobila, najbolj vplivala na izrazito spremembo pri izrabi prostega časa, ki so ga ljudje posvetili kulturnemu razvedrilu.

To se je poznalo zlasti v gledališčih in kinematografih, kjer se je število obiskovalcev v desetletju po začetku delovanja ljubljanske televizije več kot prepolovilo. Vsak Slovenec je, na primer, šel ob koncu petdesetih let v kino približno desetkrat letno, sredi sedemdesetih pa le še trikrat letno. K zmanjšanju obiska poklicnih gledališč pa so pripomogle tudi nespametne kulturnopolitične odločitve z ukinitvami polpoklicnih in poklicnih gledališč v letih 1956 in 1957. Na Slovenskem je tako v sezoni 1956/57, zadnji pred uveljavitvijo novega gledališkega zakona, delovalo dvanajst poklicnih (ali polpoklicnih) teatrov, v naslednjem letu le še osem in desetletje kasneje samo štiri. Gledano številčno ni slovenski teater nikoli več beležil rezultatov, ki jih je dosegel sredi petdesetih let, pred pojavom televizije in zapiranja vrat poklicnih gledališč zaradi političnih potez.

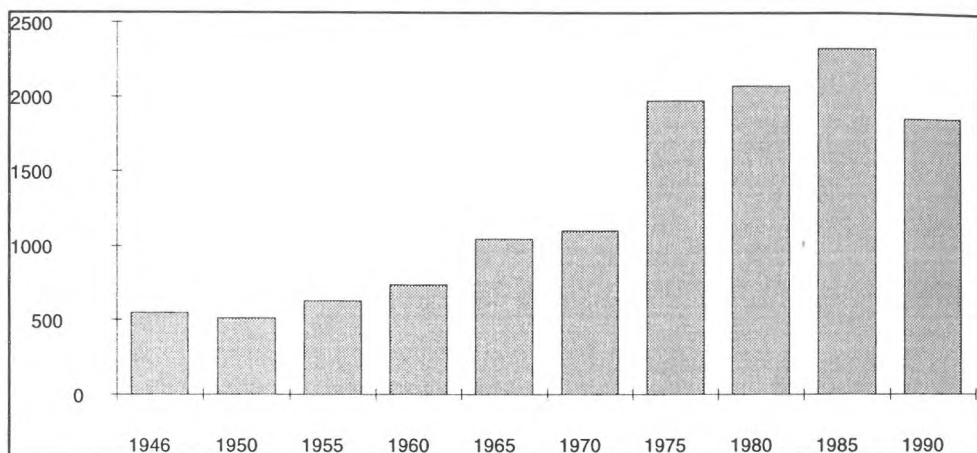
Najpomembnejšo spremembo v izrabi prostega časa, namenjenega kulturnemu razvedrilu, je prinesla televizija. Gledalce so, poleg filmov in nadaljevanj, zelo pritegnili tudi televizijski kvizi. Prvega predvajanega na TV Ljubljana so poimenovali "Korajža velja"; na sliki je oddaja iz decembra 1959 z voditeljema Nedeljko Kacin in Jožetom Lavrenčičem.

Slabšega zanimanja za nekatere tradicionalne oblike kulturnega ustvarjanja ne gre pripisovati zgolj televiziji, saj so svoje dodala tudi vodstva kulturnih ustanov sama. Pri gledališčih je, na primer, pomembno vlogo odigralo dejstvo, da je bil proces modernizacije programov sredi petdesetih let tudi s pomočjo političnega pritiska prekinjen. Repertoar je tako še nekaj let slonel na klasičnih delih železnega repertoarja (od svetovne dramatikosti zlasti Shakespeare, Moliere, Shaw, Lorca, Brecht, Miller, Schiller itd., od domače pa Linhart, Cankar, Kreft, Golia, Bor itd.), medtem ko so se zlasti dela mlajše slovenske generacije dramatikov le težko prebijala na odre velikih gledališč. Pomembno vlogo pri modernizaciji sporedov in uveljavljanju del, ki so spregovorila o tedanjih človeških vsakodnevnihih skrbeh, so imela eksperimentalna gledališča, ustanovljena v drugi polovici petdesetih let. S svojo svežino in odmevnostjo med publiko so vplivala na vodstva osrednjih gledaliških hiš, da so se lotila modernizacije sporedov. V šestdesetih let so začela dela, ki so slovenske krstne uprizoritve doživela na malih eksperimentalnih odrih, uprizarjati tudi osrednja gledališča. Tudi slovenska gledališka publika se je tako začela seznanjati z evropsko gledališko avantgardo (npr. Ionescom) in najpomembnejšimi slovenskimi dramskimi novitetami (npr. Dominikom Smoletom in Primožem Kozakom).

V času dvigovanja življenjskega standarda se je dvignilo zanimanje Slovencev

za besedno in likovno umetnost. Knjižna produkcija je bila po težavah prvih povojnih let zaradi ideoloških omejevanj in pomanjkanja papirja vse večja, spodbudno pa je na bralne navade Slovencev vplivala tudi preureditev knjižnične mreže v začetku šestdesetih let, ko so večje knjižnice ponudile vse bolj bogato izbiro knjig. In po kakšni literaturi so najraje posegali Slovenci? Poročila o izposoji in nabavi knjig v knjižnicah kažejo, da so med slovenskimi avtorji bralci najraje posegali po delih Finžgarja, Jurčiča, Cankarja, Kranjca, Bevka in Potrča. Pri prevodih so bili med lažjo literaturo pri vrhu branosti May, Sienkiewicz, Verne, Wallace, Dumas in drugi, pri zahtevnejši beletriji pa od ruskih pisateljev Tolstoj in Gorki, od francoskih Balzac, Flaubert in France, med angleško pišočimi pisci pa London, Faulkner, Steinbeck, Twain itd.

Število izdanih knjig v Sloveniji 1946-1990

K povečanemu zanimanju obiskovalcev za likovne prireditve od šestdesetih let dalje so precej pripomogle razstave na prostem (forma viva), saj so lahko ljudje v urejeni okolici združili prijetno s koristnim. Poleg tega razstavna dejavnost potrebuje manjše prostore in tehnična sredstva kot nekatere zahtevnejše umetniške panoge (npr. gledališče ali opera) in se je zato lahko razvila tudi v številnih manjših mestih in krajih. Prav na tem področju je bil v povojnem času viden največji razcvet, saj so se nekaj deset muzejsko-galerijskim prostorom iz prvih povojnih let pridruževali novi in kmalu presegli troštevlično številko.

V obdobju hitrega porasta življenjskega standarda v šestdesetih letih so tako postale večini ljudi dosegljive tudi kulturne dobrine, saj niso več tako obremenjevale družinskih prejemkov kot v prejšnjih obdobjih. Cenejše knjižne zbirke si je lahko privoščila že ne preveč premožna družina. Najbližja knjižnica, muzej ali galerija se je zdela le še "nekaj korakov" proč, z avtom in bolje organiziranim javnim prevozom pa je bilo vse še toliko bližje. Še najbližje pa je bil seveda domači televizijski sprejemnik, ki si ga je že v dveh desetletjih po začetku oddajanja slovenske televizije privoščila tako rekoč vsaka slovenska družina. Položaj kulturne dobrine se je zelo spremenil v primerjavi s položajem pred nekaj desetletji, ko so bile zaradi manjše ponudbe in nižjega standarda tudi

nekatero osnovno kulturno dobrino težko dosegljive precejšnjemu delu Slovencev.

LITERATURA

Kulturna politika v Sloveniji. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1997.

Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952. Borec, 43, št. 7-8-9 Ljubljana 1991.

Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995.

Slovenska književnost 1945-1965. Ljubljana 1967.

Živo gledališče I-III. Pogledi na slovensko gledališče v letih 1945-1970, Ur. Dušan Tomše. Ljubljana 1975.

Televizija prihaja: spominski zbornik o začetkih televizije na Slovenskem. Ljubljana 1993.

Jože PRINČIČ*

SLOVENSKO GOSPODARSTVO OD KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE DO VELIKE REFORME (1945-1970)

Po koncu drugega svetovnega spopada so v drugi jugoslovanski državi oblast prevzeli komunisti. Nova politična oblast si je zastavila dva načrta. Prvi je bil politične narave. Bil je ideološko naravnian, zato je temeljil na prepričanju, da je treba pred vzpostavitvijo novega gospodarskega sistema prevzeti vse "komandne položaje" v gospodarski upravi kot tudi spremeniti ali uničiti vse oblike organiziranosti, ki se niso skladale z novo ideologijo. To je z drugimi besedami pomenilo, da je treba čimprej vzpostaviti novo hierarhično in centralistično gospodarsko upravo, poddržaviti proizvodna sredstva, okrepiti državni gospodarski sektor z likvidacijo zasebnega podjetništva, zamenjati individualno pobudo s kolektivnim in državnim načrtovanjem. Drugi je bil gospodarski načrt. Predpostavljal je obnovo v vojni prizadete industrije ter gospodarski razvoj po sovjetskem zgledu, se pravi kontinuirano industrializacijo v pogojih do skrajnosti zbirokratizirane, administrativno vodene in vase zaprte ekonomije.

Druga jugoslovanska država je bila gospodarsko nerazvita, saj se je tri četrtine njenega prebivalstva ukvarjalo s kmetijsko pridelavo in prirajo. Graditev socializma v taki državi je bila povezana s številnimi in med seboj nasprotujočimi si problemi. Poleg tistih, ki so bili podedovani in so se izražali v civilizacijsko-kulturnih, jezikovno nacionalnih, gospodarsko-zgodovinskih in še drugih različnostih ter razdeljenostih, so se pojavili še novi, prav tako pereči. Med prvimi sta bila problema prioritete in financiranja bodočega razvoja, se pravi odločitev o tem, kateri del države je treba najprej razvijati ter kateri sloj naj nosi ceno bodočega razvoja.

Spremembe, do katerih je po končani drugi svetovni vojni prišlo na pretežnem delu slovenskega ozemlja, so bile usodnega pomena tudi za gospodarsko življenje na tem prostoru. Zaradi njih so se namreč spremenile razmere za gospodarjenje, gospodarstvo je dobilo novo težišče in cilje, zato se je v naslednjih desetletjih razvijalo drugače kot v preteklosti.

Slovenija je v drugi jugoslovanski državi postala najprej federalna enota, nato pa republika. To in pa dejstvo, da je bila gospodarsko najbolj razvit del države, njeni predstavniki pa so imeli visoke položaje v političnem in državnem vodstvu, so bila ugodna tla za gojitev pričakovanj o samostojnejšem oblikovanju in uresničevanju lastnih gospodarskih želja in potreb.

Nova oblast se je z gospodarskimi vprašanji začela resneje in bolj premišljeno ukvarjati šele ob koncu leta 1945. Takrat so se okrepila prizadevanja osrednjega partijskega in državnega vodstva za izpolnitev pogojev, ki so bili potrebni za uvedbo načrtnega gospodarstva ter za začetek hitre industrializacije in elektri-

* Zgodovinar, dr., višji znanstveni sodelavec.

fikacije države. To sta bili zahtevni in zapleteni nalogi, kateri oblast ni bila povsem dorašla.

Industrijska obnova je bilo prvo področje, kjer zastavljeni cilji niso bili izpolnjeni. Ko je jeseni leta 1946 začel veljati sklep o zaključku obnovitvenih del, so se predvojni proizvodni ravni približali ali jo presegli le v nekaterih panogah. Enako je bilo tudi z delovno storilnostjo, saj je bila zaradi prevelikega števila zaposlenih, večjih administrativnih stroškov in drugih "motenj" v proizvodnem procesu v večini podjetij nižja kot pred drugo svetovno vojno. Tudi sprememba tržnih odnosov in nova cenovna politika nista prinesli pričakovanih rezultatov. Nova trgovinska organizacija je zaostajala za predvojno, nekaj velikih državnih podjetij ni moglo zamenjati dela nekdanjih številnih zasebnikov.

Najslabše so se odrezali načrtovalci prvega petletnega načrta, ki naj bi po sovjetskem vzgledu udejatil zamisel o elektrifikaciji in pospešeni industrializaciji države kot edini možnosti za odpravo gospodarske zaostalosti, okrepitev gospodarske neodvisnosti, obrambne moči, državnega sektorja in socialističnih odnosov ter za občutno izboljšanje življenjske ravni aktivnega prebivalstva. Pri snovanju prve petletke so namreč hote ali nehote napravili vrsto temeljnih napak in še spregledali številne okoliščine; najbolj zgrešeni sta bili prepričanji, da bo kmetijski izvoz naraščal z majhnimi investicijskimi vlaganji in pospešeno kolektivizacijo ter da se bo industrijska proizvodnja povečala za skoraj 400 odstotkov. Zato je bil prvi petletni načrt, ki so ga sprejeli sredi leta 1947, bolj podoben seznamu želja kot pa resnemu in stvarnemu razvojnemu načrtu.

Več uspeha je imela vladajoča partija pri spreminjanju lastninskih odnosov. V skladu s taktiko postopne in preudarne "dušitve" privatnega sektorja, je v Sloveniji že do konca leta 1946 povsem obvladala bančništvo, zavarovalništvo, zunanjo trgovino in promet; država je postala tudi lastnik precejšnjega dela obdelovalne zemlje in gozdov ter tehnološko najpomembnejših podjetij. Po podražavljenju so večino podjetij priključili k na novo ustanovljenim državnim podjetjem ali jih združili v nova podjetja, s čimer so pretrgali pravno vez z nekdanjimi podjetji.

KPS je bila zelo učinkovita tudi pri vzpostavljanju nove gospodarske organiziranosti; ta naj bi nadomestila zasebno pobudo in "anarhijo" na trgu. Po načelu personalne unije državno-partijskih in gospodarsko-upravnih teles, so sekretarji in člani partijskih birojev postali hkrati tudi ministri, predsedniki gospodarskih svetov, planskih komisij in direktorji podjetij. Tudi na nižja uradniška mesta je partija postavila svoje člane in simpatizerje. Tako je postala odločilen dejavnik v proizvodnem procesu. Njeni vodilni člani so z administrativnimi ukrepi in ob pomoči številnega represivnega in birokratskega aparata (planskih komisij) do podrobnosti obvladali celotno gospodarsko življenje ter ga usmerjali z eno ali večletnimi načrti.

Poenotenje gospodarskega življenja v državi ter njegovo osredotočenje oziroma administrativno vodenje iz enega centra sta bili temeljni sestavini novega planskega sistema. Njuno uveljavljanje pa je bilo bolj zamotano in dramatično, zlasti pa politično bolj občutljivo kot na drugih področjih, saj je bilo povezano z okrepitevijo pristojnosti zvezne uprave.

V Sloveniji so centralističnim prizadevanjem oporekali in tudi nasprotovali saj

so morali zaradi njih upočasniti svoje napredovanje na račun do tedaj manj razvitih južnih republik ter prevzeti najtežja bremena vsedržavne industrializacije. To je pomenilo, da je moralo slovensko gospodarstvo svojo proizvodnjo, uvoz in izvoz in kapitalno graditev prilagoditi potrebam vse države ter se odreči delu narodnega dohodka, ki se je potem prek raznih davščin prelivaval v zvezne sklade oziroma v druge republike. Vrh slovenske politike je v prvih povojnih letih še zagovarjal stališče, da je treba vsa gospodarska vprašanja reševati "strogo centralno" in usklajeno z Beogradom.

Sredi leta 1947 so jugoslovanski komunisti že začeli verjeti, da so največje gospodarske težave in preiskušnje že za njimi. Bili so zadovoljni, ker so bili izpolnjeni glavni pogoji za začetek nove revolucionarne "etape", to je "etape" tehnične revolucije, se pravi hitrega in vsestranskega gospodarskega razvoja, v katerem bi morala jugoslovanska država na številnih področjih že dohiteti srednje razvite države. Državni sektor je bil namreč že prevladujoč, uvedena je bila nova gospodarska organizacija in uzakonjena dolgoročna razvojna usmeritev, nasprotniki in kritiki novih proizvodnih odnosov so bili utišani, prebivalstvo je bilo prek razvejanih oblik prostovoljnega in prisilnega dela ter tekmovanja vključeno v prizadevanja za večjo proizvodnjo in storilnost.

Toda dogodki iz druge polovice leta 1947 ter na začetku leta 1948 so utišali optimistične napovedi in prenačljeno navdušenje. Proizvodni in drugi plani niso bili izpolnjeni, kmetijstvo in izvoz sta zaostajala, že tako pičla investicijska sredstva so bila razpršena na številne projekte, ob tem pa se graditev številnih novih tovarn sploh še ni začela. Nova trgovinska organizacija je povsem odpovedala.

V Mariboru so začeli v tovarni letalskih motorjev, ki so jo med 2. svetovno vojno zgradili Nemci, sestavljati po češki licenci kamione z imenom Pionir. Nastala je Tovarna avtomobilov Maribor. Na sliki montaža komionov.

Notranjim težavam so se priključile še zunanje. Pomoč iz Zahoda, še posebej od Unrre, se je skoraj ustavila. Zaradi informbirojevskih dogodkov so se začeli krhati gospodarski stiki s Sovjetsko zvezo in državami t. i. ljudske demokracije, s katerimi je Jugoslavija podpisala trgovinske in dolgoročne sporazume o vlaganjih ter se dogovorila za sodelovanje pri strokovnem izobraževanju. Leta 1948 se je blagovna menjava z njimi upočasnila, nato pa se do začetka leta 1949 izjemno skrčila. Poleti tega leta so te države druga za drugo enostransko prekinile gospodarsko sodelovanje.

Slovensko gospodarstvo je bilo zaradi neizpolnitve investicijskih sporazumov in reparacijskih obveznosti (posebno z Madžarsko) precej prizadeto. Prišlo je do zamude pri graditvi večine načrtovanih industrijskih zmogljivosti, škoda je nastala v tekoči proizvodnji in izvozu. Leta 1948 je bilo konec upanja o velikem povečanju slovenskega izvoza, posebno končnih industrijskih izdelkov; v naslednjih letih je izvoz upadal, uvoz pa naraščal. Pretrganje gospodarskih stikov z vzhodnimi državami je bil tudi eden od razlogov, da se je zvezna vlada odločila, da je naši republiki potreben "predah v smeri industrializacije". Ta premišljen ukrep je prinesel vsaj dve daljnosežni posledici. Prva je bila v tem, da se je morala slovenska vlada konec leta 1948 povsem odreči svoji razvojni strategiji oziroma se odpovedati naložbam v republiško industrijo, zato pa razpoložljiva sredstva in delovno silo osredotočiti na graditev okoli trideset objektov t. i. zvezne kapitalске izgradnje. Druga posledica pa je bila precejšen padec industrijske proizvodnje.

Zamrznitev gospodarskega sodelovanja in gospodarska blokada sta bili za državni in partijski vrh močan finančen in materialen udarec. V spremenjenih razmerah je bilo treba manjkajočo tehnologijo in reprodukcijski material poiskati v zahodnih državah, petletni načrt pa precej omejiti ter ga osredotočiti na tako imenovano kapitalno izgradnjo.

Informbirojevski dogodki so bili tudi osrednji motiv, da so v državi začeli razmišljati o nadaljevanju procesa podržavljenja, se pravi o novi nacionalizaciji ter o kolektivizaciji kmetijske pridelave in prireje. To pa zato ker je KPJ hotela komunističnemu svetu dokazati svojo pravovernost in zanikati sovjetske obtožbe. Z drugo ali dopolnilno nacionalizacijo, ki je bila izvedena aprila 1948, so bila v Sloveniji podržavljena še preostala zasebna domača in tuja podjetja. Do takrat se je končalo tudi podržavljenje srednje in drobne trgovine, gostinstva in obrti, ki je teklo po posebnih predpisih; v državno last je prišlo tudi opuščeno in zadružno premoženje. Državni sektor je na neagrarnem področju tako postal prevladujoč, zajel je 93 odstotkov vseh podjetij in 99,3 odstotka vseh zaposlenih; v zasebni lasti so ostale le še majhne gostilne in obrtne delavnice in to v bolj odročnih krajih. Kmečko delovno združništvo, ki je bilo uzakonjeno junija 1949, je do konca tega leta doživelo velik razmah. Ustanovljenih je bilo 353 Kmečkih delovnih zadrug, ki so vključevale okoli pet odstotkov vseh kmetov in okoli štiri odstotke vse obdelovalne zemlje v naši republiki.

Informbirojevski dogodki pa so prinesli tudi korist. Partijsko vodstvo so namreč spodbudili, da je v letih 1949-1951 sprejelo zasnovo nove gospodarske ureditve. Pri tej odločitvi so veliko vlogo odigrale tudi zahteve vodilnih držav zahodnega sveta. Jugoslavija se je namreč leta 1950 znašla pred bankrotom. Oblast dolgoročno ni bila več sposobna nahraniti vojske in prebivalstva ter zago-

toviti potrebnih surovin, opreme in materiala za tekočo proizvodnjo. V takih razmerah so ZDA, Anglija in Francija sklenile povečati svojo pomoč Jugoslaviji, toda pod pogojem, če bo slednja svojo razvojno politiko prilagodila materialnim možnostim ter preoblikovala gospodarski sistem tako, da bodo načela blagovne proizvodnje in trga prišla bolj do izraza.

Nova gospodarska ureditev se je od sovjetske razlikovala v tem, da ni več temeljila na državni lastnini proizvodnih sredstev ter na njihovem državnem upravljanju in na podrobnem administrativnem načrtovanju, temveč na družbeni lastnini, delavskem upravljanju ter delnem upoštevanju zakonitosti tržnega gospodarstva. Ta načela so prišla do izraza leta 1952, ko so sprostili notranjo trgovino in devizno poslovanje, reorganizirali bančništvo ter uvedli letne družbene načrte. Leta 1954 so gospodarski sistem še nekoliko preuredili, nato pa je do leta 1961 ostal skoraj nespremenjen. V teoretičnem smislu je bil t. i. novi gospodarski sistem srednja pot med staro, dogmatsko partijsko miselnostjo, po kateri mora država ostati usmerjevalec gospodarskega življenja, ter novimi proizvodnimi odnosi, ki so zahtevali večjo vlogo podjetij in upoštevanje zakonitosti blagovne proizvodnje. Zaradi takega polovičarstva v praksi ni prišlo do radikalnega preobrata, temveč le do manjših sprememb v temeljnih odnosih med vlado oziroma politiko in gospodarstvom ter med delom in administracijo. Samoupravljanje, s katerim naj bi pretrgali monopol partije nad gospodarstvom, v izvirnem smislu ni moglo zaživeti. Enako je bilo z decentralizacijo državne uprave. Zvezna vlada je obdržala nadzor nad investicijami, denarnimi zalogami, cenami, trgovino in tako še naprej povsem obvladovala gospodarsko življenje v državi. Delavcem v podjetjih so ostale le drobtine, pri delitvi dobička niso sodelovali niti v podjetjih niti na nacionalni ravni.

Nesporno pa je, da so liberalnejša gospodarska načela odločilno pripomogla k temu, da se je leta 1952 končalo obdobje gospodarskega nazadovanja in začelo obdobje hitrejše rasti, ki je potem trajalo do leta 1960. Leta 1953 se je v Slovenji, z izjemo v gozdarstvu in kmetijstvu, povečala proizvodnja v vseh gospodarskih panogah. Najbolj se je povečala v industriji, kjer je dosegla 15-odstotni skok, v naslednjih letih pa potem rasla s povprečno rastjo več kot deset odstotkov na leto. Gospodarski polet je omogočil rast narodnega dohodka, čistih naložb, zaposlenosti, izvoza in uvoza, tovarnega prometa, kupne moči, delovne storilnosti; izboljšala sta se kakovost in izbira domačih izdelkov.

Za hitrejše gospodarsko napredovanje pa je bilo treba spremeniti gospodarsko politiko, katere težišče je bilo na graditvi elektroenergetskih in težkoindustrijskih objektov zveznega pomena ter na preprečevanju, da bi razvitejše republike razpolagale z večjimi investicijskimi sredstvi in vodile svojo razvojno politiko.

Delež industrijskih naložb v FLRJ in LRS v letih 1947-1956
- v odstotkih

Leto	FLRJ		LRS	
	od vseh investicij	od gospodarskih investicij	od vseh investicij	od gospodarskih investicij
1947	37,5	50,0	55,3	75,6
1948	33,6	44,6	46,7	65,5
1949	40,8	55,0	49,4	69,0
1950	44,4	58,9	47,7	65,9
1951	50,5	60,7	59,3	76,2
1952	65,3	72,4	69,1	79,0
1953	56,4	64,6	57,2	69,2
1954	48,6	60,0	50,9	62,9
1955	48,8	58,7	47,7	58,1
1956	41,4	51,1	38,4	50,6
Povprečje	46,9	58,2	51,5	66,2

Vir: Karel Berič: Razvoj industrije LRS 1946-1958. Prikazi in študije, leto 1959, št. 1, str. 3.

Udeležba posameznih republik v investicijah v osnovna sredstva FLRJ 1947-1956
- po cenah iz 1962; v odstotkih

	1947-1952	1953-1956
FLRJ	100	100
Slovenija	14,6	15,7
Bosna in Hercegovina	19,8	18,3
Črna gora	3,0	5,5
Hrvatska	24,2	21,6
Makedonija	5,7	7,3
Srbija	30,3	31,3

Vir: ARS, DE I, CK ZKS IV, šk. 224; Temeljne primerjave razvoja SR Slovenije z razvojem SFRJ in drugih republik, 30. 12. 1968.

Prvi korak je bil napravljen jeseni 1955, ko je bila sprejeta nova gospodarska politika, s katero je težka industrija izgubila privilegiran položaj, uveljavljeni pa sta bili načeli skladnejšega razvoja vseh gospodarskih panog ter večje skrbi za izboljšanje življenjske ravni zaposlenega prebivalstva. V naslednjih dveh letih nova gospodarska miselnost še ni mogla zaživeti, saj je bil ta čas namenjen razvojnemu predahu, iskanju notranjega ravnotežja ter preoblikovanju gospodarskega sistema. Tako je šele konec leta 1957 oziroma na začetku 1958 prišlo do

naslednjega pomembnega premika v gospodarskem življenju druge jugoslovanske države. Takrat je namreč začel veljati drugi petletni gospodarski načrt, ki je udeležil nova gospodarsko politična načela. V primerjavi s prvo petletko je bil stvarnejši v svojih ciljih, zmernejši v ocenah in bolj usmerjen k reševanju v preteklosti nakopičenih težav.

Velika pričakovanja, ki so jih v slovenskem političnem vrhu gojili ob prehodu na novo gospodarsko politiko, se niso izpolnila. Do leta 1957 so se pomnožili in okrepili nekateri činitelji, ki so bili nosilci gospodarske nestabilnosti (notranji trg se ni umiril, splošna in osebna poraba se nista zmanjšali, kot se tudi ni zunanji dolg, ni se dvignila življenjska raven, prizadevanja za izpopolnitev gospodarskega sistema so ostala na pol poti). Tudi predčasno zaključitev druge petletke so v naši republici sprejeli s pesimističnimi občutki, saj se vrsti pomembnih ciljev niso niti približali (premajhen izvoz in delovna storilnost, veliko prekoračenje investicijske porabe). Poleg tega pa je takrat prišlo do "nezdravih pojavov", kot so bile prekinitve dela in povečanje gospodarskega kriminala.

Po 2. svetovni vojno je bila elektrifikacija ena od političnih akcij pod geslom "elektriko v vsako vas". Tako je Dravi bila zgrajena vrsta hidroelektrarn, med njimi tudi Vuhred.

Leta 1960 so se gospodarske razmere zelo poslabšale. Prišlo je do gospodarske krize, ki je potem trajala dve leti. Gospodarski zastoj je bil za domačo elito sicer

pravi šok, saj je razblinil utvaro, da je socializem premočrten proces brez večjih pretresov in kriz, vendar je hkrati pripomogel, da je prišlo v tem času do preobrata v razvojni teoriji jugoslovanskih komunistov. Ti so namreč uvideli, da industrializacija sama po sebi ne vodi do zaželenih ciljev, niti ne pomaga odpravljati raznih protislovij, če se hkrati ne razvijajo in nadgrajujejo oblike gospodarjenja, se pravi organiziranosti, proizvodnje, menjave in delitve.

Mala reforma, do katere je prišlo leta 1961, je bila prvi poskus, da se odstranijo ovire na poti do urejenega notranjega trga, ohrani zunanjetrgovinsko ravnotežje in podjetjem priznajo večje pristojnosti pri razdelitvi njihovega dohodka. Ker ta reformna načela niso mogla priti do izraza, je julija 1965 prišlo do novega reformnega poskusa. Ta je bil boljše pripravljen in tudi širše zasnovan, saj so bile njegove temeljne naloge stvarnejše gospodarsko napredovanje, večje pristojnosti republik, bank in podjetij, okrepljeno delovanje trga in širša vključitev v svetovno blagovno menjavo. Kljub političnim posegom in dopolnilni zakonodaji reformna načela niso mogla biti uresničena. Leta 1968 so tudi v obeh razvitih republikah izgubili upanje, da se da program gospodarske preobrazbe uspešno in pravočasno zaključiti. Zato so se konec šestdesetih let reformna prizadevanja upočasnila in izgubila prednostni položaj. Predstave o reformi so postale splošne in zapletene, za njimi pa ni bilo nič ali skoraj nič vsebine. Vladajoča politika je na očitke, da je reforma zastala in se tudi odmaknila od prvotne zasnove, začela odgovarjati s tem, da korenita gospodarska preobrazba pač ne more biti enkratno dejanje in časovno omejen proces, temveč da je to dolgotrajen proces "stalnega in zelo živahnega presnavljanja in modernizacije celotnega gospodarstva".

Gospodarska reforma je negativno vplivala na gospodarske tokove v Sloveniji, saj so bili poslovni rezultati slabši kot pred reformo (počasnejša rast družbenega proizvoda in industrijske proizvodnje, upadanje izvoza, osebnih dohodkov, zaposlenosti in podjetniške akumulacije itn.). Kljub temu pa je slovensko gospodarstvo v letih 1965-1969 doseglo nekoliko boljše rezultate kot so jih v drugih republikah, kjer se je gospodarsko nazadovanje močnejše odrazilo. To je treba pripisati boljši organiziranosti, tradiciji in poslovnosti pred reformo ter boljši strukturi slovenskega gospodarstva, ki je zaradi močnega deleža predelovalne industrije že pred reformo precej občutilo delovanje trga in bilo zato manj privilegirano z instrumenti sistema in gospodarske politike. Kljub nekoliko ugodnejšim poslovnim rezultatom pa je bila v Sloveniji gospodarska rast vse do konca šestdesetih let približno taka, kot je bilo državno povprečje.

Ena od osrednjih značilnosti let 1955-1970 je bila, da so se ostro zarisali pogledi posameznih republik tako na bodoči gospodarski razvoj kot na medsebojne proizvodno-denarne odnose. Ker so bili ti zelo različni sta se oblikovala dva politična tabora, ki sta se začela med seboj odkrito nasprotovati. Obe najrazvitejši severni republiki sta si vseskozi zavzemali za to, da je treba iti z razvojem naprej, se pravi, da je treba pohiteti z dohitevanjem gospodarsko razvitejših držav. Druge republike pa so se, ob podpori zvezne uprave trudile dokazati, da nova gospodarska politika, spremembe v gospodarskem sistemu in samoupravljanje niso dali pričakovanih rezultatov, zato so zahtevale okrepitev vloge zvezne države, vrnitev centralističnega načina planiranja in zagotovitev hitrejšega razvoja nerazvitih delov države. V prvi polovici šestdesetih let se je "bojna sreča" na-

gibala zdaj na eno, zdaj na drugo stran, zato se v tem času v državi niso mogli zediniti o razvojni usmeritvi, ki bi nasledila drugo petletko. Po sprejemu nove ustave, ki je precej omejila nadzor zvezne države nad gospodarskim življenjem v republikah, so reformske sile prešle v napad. Odločilnega pomena za uveljavljanje njihovih idej je bilo dejstvo, da so dobile večino v najvišjih partijskih in državnih telesih ter podporo Josipa Broza. Njihova navidezna premoč je potem trajala vse do začetka sedemdesetih let.

Spremembe v udeležbi posameznih republik v družbenem proizvodni SFRJ 1947-1966

- po tekočih cenah; v odstotkih

	1947	1952	1964	1966
SFRJ	100	100	100	100
Slovenija	16,4	18,0	16,1	14,7
Bosna in Hercegovina	11,5	13,7	12,3	12,3
Črna gora	1,1	1,4	1,8	1,8
Hrvatska	25,6	26,7	26,2	26,1
Makedonija	5,1	5,1	5,3	5,2
Srbija	40,3	35,1	38,3	39,3

Vir: ARS, DE I, CK ZKS IV, šk. 224; Temeljne primerjave razvoja SR Slovenije z razvojem SFRJ in drugih republik, 30. 12. 1968.

Udeležba zveznih sredstev v investicijah v osnovna sredstva po posameznih republikah v letih 1962-1967

- v tekočih cenah

- delež sredstev federacije v odstotkih

- investicije v osnovna sredstva = 100

	1962	1964	1966	1967
SFRJ	30,5	22,7	14,4	17,1
Slovenija	13,3	14,7	7,4	5,5
Bosna in Hercegovina	33,7	27,2	17,9	31,5
Črna gora	55,3	44,0	22,6	41,0
Hrvatska	27,5	18,8	5,8	8,2
Makedonija	52,1	33,3	22,0	34,8
Srbija	31,4	21,2	17,8	15,9

Vir: ARS, DE I, CK ZKS IV, šk. 224; Temeljne primerjave razvoja SR Slovenije z razvojem SFRJ in drugih republik, 30. 12. 1968.

Ugotovili smo že, da slovenska partijsko vodstvo v prvih letih po koncu drugega svetovnega spopada ni nasprotovalo centralističnim težnjam. Ko pa v petdesetih letih ni bila uresničena velika obljuba, da se bo po hitro končani

industrializaciji začelo obdobje materialnega blagostanja, se je moralo priključiti splošnemu nezadovoljstvu, ki pa takrat ni bilo usmerjeno zgolj proti zvezni oblasti temveč tudi proti nerazvitim republikam. Slednje so namreč dosegle, da je načrtno podpiranje njihovega hitrejšega razvoja postala "organska potreba" vsedržavne politike, s čimer so si zagotovile prednost pri razdelitvi najugodnejših domačih in tujih posojil, zlasti v še tako prestižne naložbe kot so bile tovarne avtomobilov, traktorjev, gospodinjstev, težko orodnih in drugih strojev.

Konec petdesetih let pa se je v slovenski politiki začela uveljavljati mlajša generacija, ki je imela podporo Edvarda Kardelja. V začetku je bila sicer med poraženci. Njena zasnova druge petletke ni obveljala, pa tudi tretja petletka, za katero se je tako zavzemala, je bila ustavljena že leta 1962, se pravi še predno se je dobro začela. Po tem letu pa je nastopilo obdobje, ko je preprečila sprejem sedemletnega gospodarskega načrta, nato pa ustoličila gospodarsko reformo in sprejela srednjeročni gospodarski načrt LR Slovenije za leta 1966-1970. V slednjem je prvič poudarila samostojnejšo vlogo republiške vlade pri urejanju gospodarskega življenja znotraj svojih meja.

LITERATURA

Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995.

Božo Repe: Liberalizem v Sloveniji. Borec, 44, št. 9-10, Ljubljana 1992.

Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1995.

Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (1945-1956). Novo mesto 1992.

Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Novo mesto 1993.

Jože Prinčič: Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji: zgodovinski viri. Ljubljana 1997.

Od kapitalizma do kapitalizma: izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič, Jože Prinčič. Ljubljana 1997.

Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju (1918-1945-1991). Ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič. Ljubljana 1996.

Slovenija v letu 1945: zbornik referatov. Ljubljana 1996.

Zdenko ČEPIČ*

ORIS POJAVNIH OBLIK KMETIJSKE POLITIKE V LETIH 1945-1960

Kaj je kmetijska politika?

Gospodarstvo in gospodarsko življenje sta vedno v neposredni zvezi in pod vplivom tistega, kar razumemo kot politika. Gre za soodvisnost politike in gospodarstva, pri čemer ima politika - politična oblast neposredno več vpliva na gospodarstvo kot ga ima to na politiko. Vsaka ekonomska politika in njena dejavnost se namreč dogaja v določenih okoliščinah, tako političnega kot ekonomskega značaja in ima svoje politične nosilce, ki imajo svoje cilje, za katere uporabljajo določena sredstva oziroma načine za njih doseg. Ekonomska politika je odvisna od nosilcev politične oblasti, ki določajo tudi značaj družbeno-ekonomskih odnosov. Del ekonomske politike je kmetijska politika kot skup ekonomskih, pravnih in političnih ukrepov organov politične oblasti s ciljem usmerjati kmetijsko proizvodnjo. Da bi to dosegla, se oblast poslužuje različnih sredstev, od ekonomskih, tehničnih do pravnih in organizacijskih. Za kmetijsko politiko in določanje njenega značaja so važna zlasti ekonomska sredstva, kot so cene in njih razmerje kmetijskih pridelkov in industrijskih proizvodov ter razmerje med odkupnimi in maloprodajnimi cenami, raven investicij, potrebnih za doseganje obsega kmetijske proizvodnje, davki kot sredstvo fiskalne in razredne politike države na vasi ter uvoz in izvoz. Tehnična sredstva agrarne politike so uvajanje mehanizacije v kmetijsko proizvodnjo, uvajanje uporabe umetnih gnojil, pa tudi tehnično združevanje kmetijskih parcel s komasacijami in arondacijami. Kmetijska politika, ki jo izvaja neka oblast, pa je v veliki meri odvisna predvsem od deleža kmetijskega prebivalstva in posestne strukture ter načina proizvodnje, predvsem tehnične opremljenosti kmetijstva.

Kmetijska politika v Jugoslaviji v obdobju dvajsetih let po koncu druge svetovne vojne, v kateri se je zgodila socialistična revolucija in je bil spremenjen politični in ekonomski sistem, uveden je bil socialistični, je imela najprej namen zadovoljiti materialne potrebe prebivalstva v pogojih pospešene industrializacije. Ta je bila osnovno vodilo za graditev socializma, ki ga je imela pred očmi nova politična oblast in kateremu je bilo podrejeno skoraj vse družbeno življenje. Poleg tega, da je bil namen oblasti z agrarno politiko, kot si jo je zamislila in jo izvajala, zadovoljiti materialne potrebe prebivalstva prek sistema zagotovljene preskrbe, pa je bil namen z agrarno politiko zagotavljati čim višje naložbe v industrijo. Kmetijstvo je namreč predstavljalo vir industrializacije v dveh pogledih: prek politike cen je zagotavljalo akumulacijo kapitala, potrebne za

* Zgodovinar, dr., znanstveni sodelavec.

graditev industrijskih objektov, kmečko prebivalstvo pa je predstavljalo vir delovne sile, potrebne za graditev in delovanje industrije. Takšni vlogi kmetijstva je bila v obdobju industrializacije podrejena vsa kmetijska politika. Kmetijstvo je bilo v službi industrije. Deset let po koncu vojne pa se je razvoj kmetijstva in industrije nekoliko bolj uskladil.

Povojno kmetijsko politiko je glede na njen namen, zlasti pa na način delovanja in metode mogoče označiti za razredno. Povojno dogajanje v kmetijstvu in na vasi so označevali ekonomsko administrativni ukrepi oblasti, ki so imeli na eni strani ideološko razredno izhodišče, na drugi strani pa ekonomski vzrok. Ta je bil v resnici posledica politične oziroma ideološke odločitve za industrializacijo. V času odločitve za pospešeno industrializacijo s poudarkom na graditvi objektov t.i. težke industrije, so se problemi kazali v zaostalosti kmetijstva, saj je bilo glede načina obdelave zemlje na isti stopnji kot pred vojno, kar velja tudi glede posestnih razmer, kjer so prevladovale majhne parcelne kmetije. Kmetijska politika je tako imela nalogo razrešiti ekonomsko problematiko kmetijstva, kajti le uspešna rešitev tega je bila pogoj za ustvarjanje akumulacije v kmetijstvu za potrebe razvoja industrije. Šlo je za vprašanje pospeševanja kmetijske proizvodnje, pri čemer je kmetijstvo pestila predvojna zaostalost, ki je povzročala nizko produktivnost in ta premalo tržnih viškov, potrebnih za preskrbo prebivalstva, zaposlenega v neagrarnem gospodarstvu oziroma živečega v mestih. Imelo je malo mehanizacije, prizadela pa ga je tudi sorazmerno velika vojna škoda. To je bila problematika kmetijstva kot gospodarske panoge, medtem ko so bili kmetje kot zemljiški posestniki političen problem, saj so bili 'razredni sovražniki'.

Razredno ideološko izhodišče in administrativni prijemi, kar je značilno za t.i. obdobje revolucionarnega etatizma (1945-1953), so namreč označevali dogajanja po vojni na vasi. Izhodišče oblasti do zasebnih kmetov, ki naj bi jih na koncu uničili, je bilo razredno. S kmetijsko politiko in njenimi ekonomskimi sredstvi je imela oblast za cilj socializacijo vasi.

Kot celotno družbeno življenje je tudi kmetijsko politiko usmerjala in vodila komunistična partija. Pri tem so njeni ideologi, vodilni snovalec kmetijske politike je bil Edvard Kardelj, izhajali iz marksistične predpostavke, da mali zasebni kmetijski proizvajalec na eni strani 'ustvarja' in ohranja kapitalistični ekonomski sistem in je zato socializmu nasproten, na drugi strani pa mu zaradi majhnosti in načina proizvodnje niso predvideli možnosti obstoja, zato so videli rešitev v veliki organizirani kmetijski proizvodnji, v zadrugah.

Bistveno vprašanje povojne jugoslovanske kmetijske politike je bilo povezano z vprašanjem lastnine zemlje, namreč kakšen naj bo odnos do malega parcelnega zemljiškega lastnika, ki je prevladoval in kakšno vlogo naj ima ta v kmetijski proizvodnji. Kmetijsko politiko, zlasti to velja za prvo obdobje, sta tako označevala dva procesa: spreminjanje posestnih odnosov in posestne sestave in iskanje najustreznejšega načina kmetijske proizvodnje, ki bi jo dvignila, da bi lahko služila potrebam gospodarskega razvoja, zaznamovanega z industrializacijo.

Obdobja kmetijske politike

Kmetijska politika, ki sta jo opredeljevala ta dva procesa, je imela v prvih

dveh desetletjih po koncu druge svetovne vojne dve poglavitni obdobji, ti pa več podobdobji:

- 1945-1953 s podobdobji 1945 - 1948, 1949 - 1953

- 1953-1964 s podobdobji 1953 - 1956, 1957 - 1964

Za prvo obdobje je značilna na eni strani agrarna reforma, na drugi pa kolektivizacija ter vsi drugi ekonomsko-politični ukrepi, ki so označevali revolucionarni etatizem na področju kmetijstva, od oddaj, odkupov, davkov, politike cen itd. Mali zasebni parcelni kmetijski proizvajalec je bil na eni strani razumljen kot sredstvo za ustvarjanje akumulacije in na drugi kot tisti, ki je s svojim obstojem in načinom proizvodnje zaviral razvoj kmetijstva v smeri drugačne organizacije in s tem večje proizvodnosti. Zato je bil v tem obdobju najprej poudarek na splošnem kmetijskem združništvu, ki je organizacijsko združeval bolj ali manj vse tradicionalne združne oblike na Slovenskem, nato pa na poudarjenem kmečkem delovnem združništvu s skupno obdelavo zemlje. Kmetijstvo kot panoga je bilo 'v službi' industrije. Za prvo podobdobje pa je značilna tudi dokajšnja svoboda kmetijskih proizvajalcev, saj odkupni sistem še ni bil tak, da bi jim pobral vse tržne viške, kar je omogočalo trgovanje in s tem tudi bogatenje kmetov, ki so tržne viške prodajali, vendar zaradi pomanjkanja blaga na trgu niso mogli zasluženega denarja porabiti.

Za drugo obdobje pa sta značilna na začetku poseg v zemljiško lastnino in sprememba posestne sestave, hkrati pa je spremenjen odnos do zasebnega parcelnega lastnika. Postal je partner v proizvodnem procesu. To je bila t.i. kooperacija, ko so kmetje sodelovali s splošnimi kmetijskimi zadrugami in kmetijskimi proizvajalnimi kombinati. Kmetijstvo je bilo tudi opredeljeno, vsaj deklarativno, za enakopravno gospodarsko panogo, ki se mora razvijati čim bolj sorazmerno z industrijo.

Pojavne oblike kmetijske politike

Agrarna reforma

Med prve ukrepe kmetijske politike spada agrarna reforma kot politično ekonomski ukrep za spreminjanje posestnih odnosov in posestne strukture. Ta ukrep, ki ga je nova oblast sprejela v nizu politično poudarjenih zakonov, potrebnih za njeno potrditev, je bil pogoj oziroma sredstvo za nadaljnji razvoj ekonomske politike na področju kmetijstva. Z agrarno reformo je imela oblast bolj političen namen, vezati kmete nase, medtem ko ji za ekonomske posledice ni bilo toliko mar.

Agrarna reforma, izvedena v letih po koncu druge svetovne vojne, je pomenila zaključek spreminjanja posestnih razmer, kakršne so bile vzpostavljene sto let pred tem z zemljiško odvezo sredi 19. stoletja. Dokončala je nalogo, ki je bila sicer namenjena meščanski demokratični revoluciji, hkrati pa je vzpostavila temelj za razvoj kmetijstva na socialističnih osnovah. Država se je z izvedbo agrarne reforme namreč uvrstila med pomembnejše zemljiške lastnike. Agrarna reforma je na ta način položila temelje socialističnega gospodarstva v kmetijstvu. Večina zemlje je bila sicer še vedno v zasebnih rokah. V začetku leta 1949 - po

tem ko je bila agrarna reforma v glavnem izvedena in tudi formalno zaključena - je bilo v Sloveniji v lasti zasebnih kmetov 82% zemlje oziroma 93% obdelovalne zemlje. Država pa je dobila močno oporo v gozdovih, saj je postala pomemben posestnik gozdnih površin. Leta 1948 je imela država v lasti 28% gozdov; pred vojno je bila lastnik le 0,5% gozdov.

Glede na območja v celotni jugoslovanski državi pa je bila moč države v kmetijstvu različna. V Sloveniji je bil delež obdelovalne zemlje, ki je bila zajeta z agrarno reformo in je spremenila lastnika, kar je povzročilo spremembo sestave, sorazmerno majhen in se v proizvodnji kmetijstva ni niti močno poznalo. V zemljiškem skladu agrarne reforme je bilo v Sloveniji namreč dobra petina obdelovalne zemlje oziroma prav toliko obdelovalne zemlje glede na površino le-te v Sloveniji pred vojno (po popisu iz leta 1931). Za kratkoročne učinke kmetijske politike pa je bila važna predvsem obdelovalna zemlja, saj so na njej kmetje pridelovali hrano.

V Sloveniji je bilo z agrarno reformo zajetih okoli četrtnina vseh posesti, ki so bila po popisu iz leta 1931 na ozemlju Slovenije. To so bila posestva, ki so bila z agrarno reformo razlaščena ali so z njo zemljo dobila. Zemlje, ki je z agrarno reformo spremenila lastništvo, je bilo petina predvojne površine zemlje v Sloveniji.

Podeljevanje zemlje je bilo povezano z množičnimi zborovanji agrarnih interesentov ter z govori, petjem. Na sliki so agrarni interesenti iz Stične 13. 1. 1946 pred odhodom na 'teren', kjer so jim odmerili zemljo tamkajšnjega samostana.

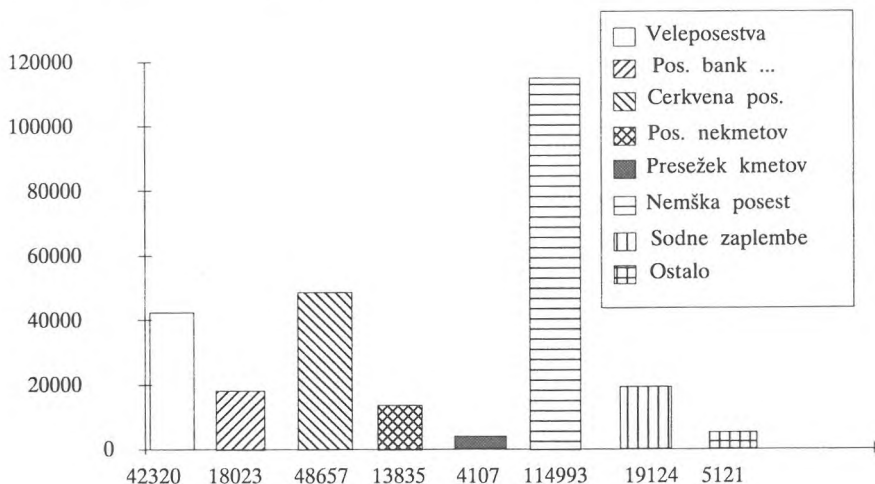
Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, soglasno ga je sprejela Začasna ljudska skupščina Demokratične federativne Jugoslavije 23. avgusta 1945, je iz-

hajal iz načela, da je treba zemljo dati v popolno zasebno last tistim, ki je nimajo ali je imajo premalo. To je bilo prvo merilo, drugo pa je bilo načelo, po katerem je lahko zemljo dobil oziroma jo je imel le tisti, ki jo je sam obdeloval ("Zemljo tistemu, ki jo obdeluje!").

Iz načela, da naj ima zemljo le tisti, ki jo obdeluje, je izhajalo, da se razlastijo vsi zemljiški lastniki, ki svoje zemlje niso obdelovali sami oziroma njihovi družinski člani, ampak jim je zemljo obdelovala najeta delovna sila ali so jo dajali v najem. Zakon je kot osnovni način ustvarjanja zemljiškega sklada, potrebnega za razdeljevanje med kmete brez ali s premalo zemlje, določil za razlastitev šest vrst posestev: 1. veleposestva, 2. zemljiška posestva bank, podjetij, delniških družb in drugih zasebnih pravnih ustanov, 3. zemljiška posestva cerkva, samostanov, verskih ustanov, 4. presežek zemljiških posestev, ki niso veleposestniki, 5. presežek kmečkih posestev, 6. zemljiška posestva, ki so med vojno iz katerega koli razloga ostala brez lastnika in brez pravnega naslednika.

Agrarna reforma je bila usmerjena predvsem protiveleposestniško. Namen, ki je tudi uspel, je bil odpraviti veleposest ne glede na njen zgodovinski izvor - fevdalni ali kapitalistični. Hkrati pa je imela tudi narodnostno osvobodilni namen, saj je bila večina veleposestnikov tujega, neslovenskega rodu. Kmete, ki so svojo zemljo obdelovali sami, je sorazmerno malo prizadela, nekoliko bolj pa tiste, ki so poleg kmetijstva opravljali še druge dejavnosti ali so imeli zemljo 'za šport'.

Obseg razlastitev na osnovi delovnega odnosa do zemlje in zaplemb na osnovi narodnostne pripadnosti lastnikov (Nemci) ali zaradi obsodb kot nasprotnikov oblasti je bil sredi leta 1947, ko je bila agrarna reforma v Sloveniji že izvedena, takšen: po številu je bilo največ posestev zaplenjenih (6703 na osnovi odlola P. AVNOJ o prehodu nemške lastnine v roke države, 1744 na osnovi sodnih zaplemb), nato pa so sledila razlaščena posestva latnikov nekmetov (1208), posestva v cerkveni lasti (431), veleposestnikov (307, medtem ko je bilo kmetov s presežkom zemljiškega maksimuma nad 35 ha 167; pri tem je potrebno vedeti, da niso v tem številu upoštevane t.i. višinske kmetije, ki so bile razlaščene kasneje. Razmerje med posameznimi lastniškimi skupinami, katerih zemlja pa je prešla v zemljiški sklad pa je bilo sledeče (v ha):

Drugi pol agrarne reforme je bilo razdeljevanje z razlastitvami in zaplembami ustvarjenega zemljiškega sklada kmetom brez ali s premalo zemlje. Zemljo so lahko dobili v domačem kraju ali v neposredni bližini, lahko pa tudi drugod, v okviru Slovenije ali pa v Vojvodini. Sestavni del agrarne reforme je bila namreč tudi kolonizacija.

Zemljiški sklad agrarne reforme in kolonizacije se je razdeljeval koristnikom iz zasebnega sektorja - agrarnim interesentom, kolonistom ter zadrugam za skupno obdelavo zemlje. Vsi ti so dobili zemljo v popolno in trajno last pod določenimi pogoji. Del razlašene in zaplenjene zemlje sploh ni bil namenjen za razdeljevanje. Tega je država obdržala za državna kmetijska posestva, za socialne, znanstvene, prosvetne, kulturne, sindikalne in druge ustanove ter zemljišča za vojaške potrebe. Iz sklada so bili izločeni tudi vsi razlašeni in zaplenjeni gozdovi, ki so postali državna lastnina. Del zemljiškega sklada pa se ni razdeljeval niti v last zasebnikom niti državnim ustanovam, ampak je formalno ostal nerazdeljen. V resnici je ta del sklada ostal v rokah države, kar pomeni, da je bila ta zemlja v resnici nacionalizirana.

Razdelitev zemljiškega sklada v LR Sloveniji

Koristniki	Število	Površina - v ha	%
ZASEBNI SEKTOR			
Agrarni interesenti	19956	18016	6,7
Kolonisti	2866	11280	4,2
Kmečke delovne zadruge	36	6579	2,5
<i>Skupaj</i>	22858	35875	13,4
DRŽAVNI SEKTOR			
Državna kmetijska posestva		22740	8,5
Državne ustanove		2607	1,0
Ljudski odbori		1816	0,7
Jugoslovanska armada		109	0,0
Gozdovi		169245	63,5
<i>Skupaj</i>		196517	73,7
NERAZDELJENA ZEMLJA			
V užitek razlaščenim lastnikom		164	0,0
V užitek zadrugam		2632	1,0
V užitek delavcem in nameščencem		789	0,3
V zakup		12145	4,5
Nepodeljena zemlja		18583	7,0
<i>Skupaj</i>		34313	12,8
SKUPAJ		266478	100

Agrarna reforma je bila z dodeljevanjem zemlje tistim, ki jo obdelujejo, v Sloveniji izvedena kot manjši del celotnega procesa spreminjanja posestnih odnosov in stanja. Agrarnim interesentom, notranjim kolonistom in kmečkim delovnim zadrugam je bila razdeljena le šestina ustvarjenega zemljiškega sklada.

Država je v Sloveniji z agrarno reformo dobila v resnici v svoje roke pet šestin vse razlaščene in zaplenjene zemlje. V jugoslovanskem merilu pa je ostala v rokah države polovica zemljiškega sklada.

Posamezni dobitnik je iz zemljiškega sklada agrarne reforme dobil v povprečju 0,9 ha obdelovalne zemlje, pri čemer so bili to v glavnem travniki. Posest, dodeljena kolonistom je v povprečju merila 4,4 ha. S tem se posestno stanje ni bistveno popravilo, zato so se mnogi morali zaposlovati v neagrarnih panogah, zlasti v industriji, s čimer je agrarna reforma v resnici pospeševala deagrarizacijo.

Najbolj očitni ekonomski rezultat in posledica izvedbe agrarne reforme je bila sprememba števila posestev in sprememba posestne sestave. Z izvedbo agrarne reforme se je povečalo skupno število kmečkih gospodarstev. V začetku leta 1949 je bilo skoraj na istem ozemlju, kot ga je pred drugo svetovno vojno obsegala Dravska banovina, 42.800 posestev več kot v zadnjem predvojnem popisu leta 1931. Za razliko od povečanja števila kmečkih gospodarstev je površina kmetijske zemlje ostala skoraj nespremenjena.

Glede ekonomskih rezultatov je imela agrarna reforma za posledico nazadovanje kmetijstva kot gospodarske panoge. Z izvedbo agrarne reforme so namreč posestva, ki so bila sposobna proizvajati tržne viške, delili oziroma so dobila nove gospodarje. To je povzročalo težave v preskrbi, kajti novi lastniki niso bili povsod takšni, da bi znali dodeljeno jim zemljo obdelovati tako, da bi dajala presežke. S povečanjem števila majhnih posestev, na katerih so proizvajali v glavnem za domače potrebe, so se pojavile težave glede delovanja trga kmetijskih pridelkov. Rezultati agrarne reforme so tako posredno vplivali na uvajanje ekonomsko-političnih ukrepov, ki jih je oblast izvajala zaradi preskrbe vedno večjega števila zaposlenih zunaj kmetijstva, predvsem v izgradnji industrije.

Agrarna reforma vsekakor ni razrešila bistvenih vprašanj ekonomskega in socialnega položaja kmetijstva kot panoge, niti ne posameznikov - kmetov. Glede na zakonsko omejitev, da so lahko dobili zemljo le tisti, ki z dodeljeno zemljo niso presegli 5 ha obdelovalne površine, v agrarni reformi ni bilo mogoče videti ukrepa, ki bi imel namen bistveno spremeniti posestno sestavo in izboljšati socialno-materialni položaj posestnikov z majhnimi posestvi. Agrarna reforma je številčno okrepila kmečka gospodarstva, ki so bila brez perspektive, saj so živela na spodnji meji blagovne oziroma naravne reprodukcije in v blagovno denarnih odnosih niso mogla računati na dolgoročnejši obstoj. Z agrarno reformo se namreč njihova posestva niso povečala v tolikšni meri, da bi bila sposobna ustvarjati tržne viške in bi omogočala lastnikom preživljanje brez iskanja dodatnih virov zaslužka. Te pa so lahko iskali le zunaj agrarnih dejavnosti.

Zaključek agrarne reforme je na političnem področju sovpadal z začetki spora s Sovjetsko zvezo in Informbirojem, kar je imelo za posledico tudi zaostrovanje odnosa oblasti do kmeta. Agrarni reformi kot politično-ekonomskemu ukrepu, s katerim si je nova državna oblast v času svoje krepitve zagotovila politično podporo, je na področju kmetijske politike sledilo njeno nasprotje. To je bila kolektivizacija, označena z združevanjem majhnih individualnih kmetijskih proizvajalcev v kmečke delovne zadruge, jugoslovansko obliko kolhozov. V nasprotju z agrarno reformo, s katero je oblasti uspelo večino kmetov prepričati, da to ni ukrep, ki bi jih imel namen v celoti razlastiti, pa so kmetje kolektivizacijo razu-

meli predvsem kot način poseganja v njihovo zemljiško lastnino in razlaščenje, čeprav kolektivizacije in vsiljevanega ustanavljanja kmečkih delovnih zadrug ni mogoče razumeti kot sestavni del agrarne reforme. Z agrarno reformo je oblast iskala predvsem politično podporo večjega dela kmetov, kolektivizacija pa ji je pomenila način za doseg predvsem ekonomskih učinkov za preskrbo, potrebno za nemoteno izvajanje industrializacije.

Zadružništvo

Poleg spreminjanja lastninskih odnosov in posestne sestave je bila značilnost jugoslovanske kmetijske politike v obdobju revolucionarnega etatizma tudi iskanje načina za uspešno organiziranost kmetijske proizvodnje. Oblast je iskala najboljšo obliko, da bi lahko usmerjala in nadzorovala kmetijsko proizvodnjo in hkrati izvajala tudi proces graditve socialističnih odnosov na vasi. Najustreznejšo obliko za to je videl Kardelj v zadrugah, tudi zato, ker so bile te kmetom najbolj znane in tudi najbolj razumljive oblike združevanja. Socialistična oblast je v zadružništvu videla dve funkciji: ekonomsko v povečanju proizvodnje zaradi boljše organizacije in politično z omejevanjem bogatejših kmetov.

Zadrugam je bila namenjena vloga vmesnega člana med državo in zasebnim gospodarskim sektorjem oziroma kot "oporo državi pri izvajanju državnega gospodarskega načrta in pri krepitvi zveze delovnih množic dežele in mesta", tako je namen zadrug opredelil Splošni zakon o zadrugah, sprejet julija 1946.

Zadrug je bilo več vrst: nabavno-prodajne (naproze), preko katerih je potekal dobršen del preskrbe prebivalstva, potrošniške, delavski in uslužbenski "konzumi", predelovalne, kreditne, obnovitvene. Kot najboljšo obliko zadružne delovanja pa je Kardelj postavil Splošne kmetijske zadruge, ki so združevale vse zadružno delovanje.

V letu 1946 je bilo v Sloveniji 881 zadrug, od tega največ kmetijsko proizvodnih, posebno živinorejskih. Naproz, prek katerih je oblast želela nastopati na trgu in omejiti zasebno trgovino, zlasti malo, je bilo 115 s 384 prodajalnami. V teh prodajalnah se je preskrbovala skoraj tretjina vseh prebivalcev Slovenije. Naproze so imele tudi funkcijo pri odkupih kmetijskih pridelkov in pri posredovanju uporabnikom v mestih.

Leta 1947 so se kmečke naproze in proizvodne zadruge začele združevati v Splošne kmetijske zadruge (SKZ), ki so bile značilna oblika kmečkega zadružništva pred kolektivizacijo in uvedbo Kmečkih delovnih zadrug. Združevale so vso gospodarsko in tudi drugo dejavnost na vasi. Imele naj bi poleg ekonomskega pomena tudi vzgojni značaj, saj naj bi kmetje preko njih spoznavali boljše možnosti v veliki kmetijski proizvodnji. Bile so tako rekoč v vsaki vasi, saj jih je bilo na vrhuncu leta 1949 v Sloveniji kar 1160. V njihovem okviru so nastajale tudi zadružne ekonomije, na katerih so organizirali skupno proizvodnjo; iz njih je nastala v Sloveniji večina Kmečkih delovnih zadrug.

Splošne kmetijske zadruge in Kmečke delovne zadruge v Jugoslaviji 1945-1953

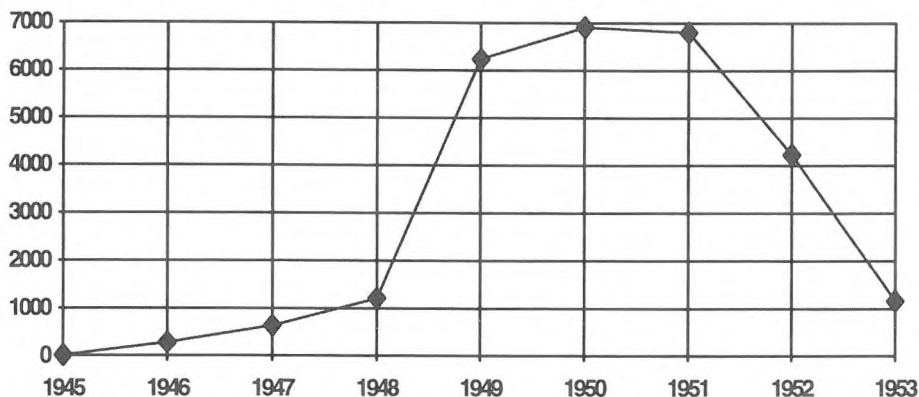
	Štev. SKZ	Štev. članov SKZ - v milijon.	Skupna površina SKZ	Štev. KDZ	Štev. članov KDZ	Skupna površina KDZ
1945	4825	1,2	...	14	...	96000
1946	8011	1,8	...	280	75000	122000
1947	6632	2,5	...	638	175000	211000
1948	8662	3,1	264000	1217	286000	324000
1949	9060	3,4	115000	6238	1707000	1839000
1950	8004	3,5	63000	6913	2129000	2190000
1951	7581	2,2	29000	6804	2004000	2074000
1952	6973	3,3	75000	4225	1505000	1665000
1953	7114	3,1	132000	1165	193000	329000

Čas kolektivizacije so SKZ preživele, čeprav so bile gospodarsko šibke. Ko je kolhozno združništvo v letu 1952/53 razpadlo, je v Sloveniji še vedno delovalo 833 Splošnih kmetijskih zadrug s 123.000 včlanjenimi gospodinjsvi. Gospodarsko niso bile močne, saj so imele povprečno le 6 ha obdelovalne zemlje, 3 glave goveje živine. V letu 1954 je združništvo - s poudarkom na kmetijskem združništvu - doživelo novo preobrazbo.

Spor jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva z Informbirojem leta 1948 je povzročil tudi gospodarsko blokado s strani držav sovjetskega tabora in s tem zastoje v izvajanju petletke. Da bi ta načrtovano tekla, se je okreplil pritisk na domače delovne in materialne sile, zlasti v kmetijstvu. To zaradi nespremenjenega načina obdelovanja, spremenjene posestne sestave zaradi izvedene agrarne reforme ni moglo v celoti preskrbovati povečanega števila neagrarnega prebivalstva. V iskanju načina za povečanje kmetijske proizvodnje se je državno-partijsko vodstvo odločilo povečati ekonomski in politično-idejni pritisk na kmete. Način za to so našli v kolektivni obdelavi zemlje, organizacijsko pa v kmečkih delovnih zadrugah (KDZ) kot jugoslovanski inačici sovjetskih kolhozov. Po mnenju oblasti naj bi bila prednost kolektivnega lastništva in obdelovanja zemlje v boljših pogojih za mehanizacijo, boljši organizaciji dela in v širši možnosti za kombiniranje agrarne in neagrarne proizvodnje.

Kolektivizacijo v kmetijstvu in pospešeno ustanavljaše KDZ sta se začela v letu 1949, potem ko je idejno osnovo tega sprejel konec januarja 1949 plenum CK KPJ. Poleg ekonomskih motivov, ki jih je imela oblast s kmečkim delovnim združništvom, namreč v čim lažjem prevzemanju tržnih viškov od kmetovalcev, pa je bilo to tudi odgovor na očitke Stalina in Informbiroja, da se jugoslovanski komunisti oddaljujejo od "marksistično-leninističnega nauka" o razrednem boju, ker nimajo pravilne razredne politike do kmeta. Junija 1949 je bilo na osnovi partijskega napotka za kolektivno obdelovanje zemlje uzakonjeno kmečko delovno združništvo. Število KDZ je od začetka leta 1949 hitro raslo, in do konca tega leta se je popetorilo glede na leto 1948; v Jugoslaviji je bilo konec leta 1949 6600 'kolhozov', v Sloveniji pa 353, dve leti kasneje, pa jih je bilo 381, kar je bilo tudi največje število KDZ v Sloveniji.

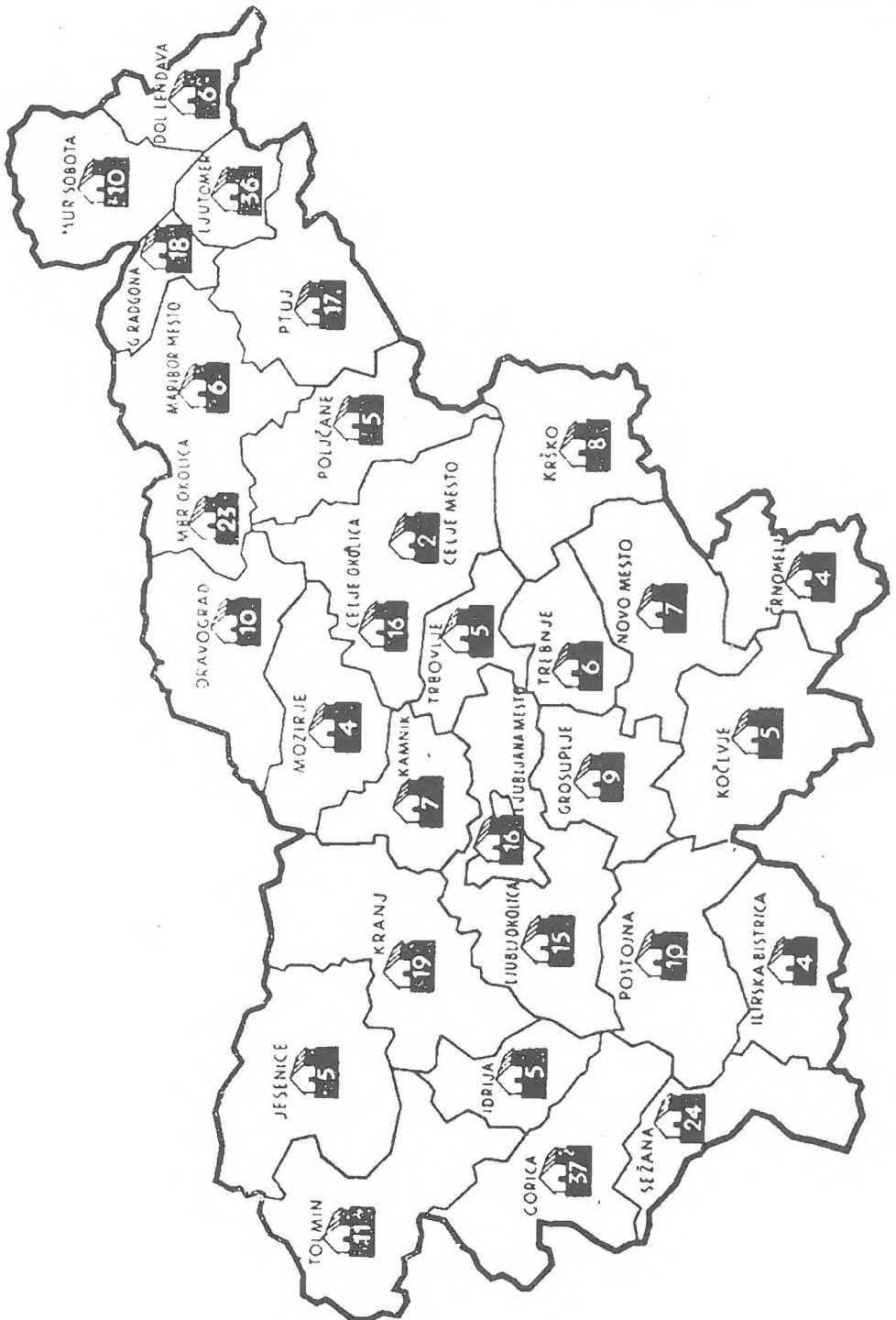

Število Kmečkih delovnih zadrug v Jugoslaviji 1945-1953

Pojav kmečkega delovnega združenja je v Sloveniji znan že iz leta 1944, ko je se vaščani Gabrovice, ki so jo požgale nemške enote, združili za skupno obdelavo zemlje. Do leta 1948 so KDZ v Sloveniji nastajale zlasti zaradi agrarne reforme, saj so se vanje združevali agrarni interesenti in kolonisti, zlasti viničarji.

V zadruge so se vključevali mali kmetje in tudi bajtarji brez zemlje, medtem ko je bilo srednjih kmetov v KDZ petina, velikih pa desetina. Največ KDZ je bilo na Štajerskem, zlasti na območju Dravskega in Ptujkega polja ter Slovenskih goric pa na Primorskem. Ob koncu leta 1951, ko je kolektivizacija v Sloveniji dosegla vrhunec in se je obenem že začel njen razkroj, je bilo v KDZ vključenih 8600 kmečkih gospodarstev s 32.600 družinskimi člani (5% vsega kmečkega prebivalstva), ki so kolektivno obdelovali 70.000 ha (4% vseh kmetijskih površin). Povprečna velikost KDZ je bila v Sloveniji 83 ha. Te zadruge so bile ekonomsko šibke in niso izpolnjevale pričakovanj glede zvišanja kmetijske proizvodnje in zalaganja trga s kmetijskimi pridelki.

V KDZ naj bi kmetje vstopali prostovoljno, vendar je šlo v resnici za ekonomsko, politično in psihološko prisilo oziroma je bilo 'rojstvo' zadrug nimalokdaj povezano z nasiljem, kajti vsi kmetje niso hoteli pod predpisanimi pogoji vstopiti v zadrugo. Kmetje so v zadrugo vložili svojo zemljo kot zakup; zanjo jim je bila predpisana zakupnina ali pa so jo izročili v skupno združno last, kar je bilo v Sloveniji redko. Glede na zakupne pogoje so bili znani štirje tipi KDZ. V prvem je lastnik dal zemljo v zakup in je dobival zakupnino, odvisno od oddane površine. Tistim, ki so vložili do 4 ha, je bila priznana celotna obračunana zakupnina, medtem ko se tistim z vložkom nad 8 ha sploh ni izplačevala. Za drugi tip KDZ je bilo značilno izplačevanje obresti za ugotovljeno vrednost zakupnine. Pri tretjem tipu se je združnik popolnoma odrekel zakupnini in obrestim, zemlja pa je bila še vedno v njegovi lasti, pri četrtem pa je svojo zemljo izročil v last zadrugi. V Sloveniji je prevladoval prvi tip KDZ. Teh je bilo dve tretjini, medtem ko je bilo četrtega tipa zadrug le slaba desetina.

Število KDZ v Sloveniji po okrajih januarja 1950.

Število KDZ po tipih po jugoslovanskih republikah po podatkih na dan 30. 6. 1951

Tip	FLRJ	Srbija	Hrvatska	SLOVENIJA	BIH	Makedonija	Črna gora
I.	1.014	219	197	262	332	/	4
II.	2.146	979	597	64	448	22	36
III.	3.436	627	734	30	723	923	399
IV.	368	238	46	25	2	36	1
Skupaj	6.964	1.574	1.574	381	1.505	981	440

Vsak član je moral v zadrugo vložiti tudi ves kmetijski inventar in živino, pa tudi gospodarska poslopja, kar je bilo za zadružnike najtežje breme. Taka kolektivizacija je pomenila razlaščenje kmetov. Šlo je v resnici za ekonomsko nacionalizacijo izvedeno brez spremembe lastništva zemlje. Zadružniška družina je obdržala največ do 1 ha zemlje kot ohišnico za svoje lastno gospodarstvo in določeno število živine (kravo s telički, prašiče za potrebe družine, do 10 čebeljih panjev). Vsak zadružnik je bil tudi dolžan obdelovati zemljo, za kar je bil plačan po vloženem delu (t. i. "trudodan"). V zadrugah se je delalo na določene delovne norme po brigadnem sistemu pod vodstvom brigadirjev.

Obdelovanje zemlje z mehanizacijo naj bi bil eden od razlogov za uvajanje kmečkih delovnih zadrug in kolektivno obdelovanje. Število traktorjev pa je bilo sorazmerno majhno, tako da so zadružniki obdelovali zemljo na način kot pred vojno. V začetku leta 1951 je bilo v Jugoslaviji 6266 traktorjev, v Sloveniji pa 259, pri čemer pa jih je bila večina (90) v lasti zasebnih kmetov. Na sliki so traktoristi KDZ Osojnik iz ptujskega okraja.

Do reorganiziranja KDZ, kar pa je pomenilo tudi že opuščanje tega modela kmetijske politike, je prišlo jeseni 1951. Takrat se je začelo množično izstopanje iz KDZ, kar je oblast zaradi majhnega ekonomskega učinka zadrug dopuščala. Kolhozno zadružništvo je od srede leta 1952 naprej doživljalo strm padec, in to kljub poskusom, da bi zadruge reorganizirali na ekonomskih osnovah. Leta 1954 je bilo v Sloveniji le še 43 KDZ.

Razpad 'kolhoznega' sistema je imel za posledico, da je leta 1953 jugoslovanska oblast ponovno posegla v zemljiško lastnino, ko je uzakonila maksimum za kmetijo na 10 ha kmetijske obdelovalne zemlje, presežke pa je 'odkupila' in so postali splošno ljudsko premoženje oziroma jih je država dala v trajno uporabo kmetijskim organizacijam.

Kooperacija

Po letu 1953, ko je bilo kmečko delovno zadružništvo v resnici odpravljeno in je bila opuščena praksa iz Sovjetske zveze, so se začele zaradi uvajanja družbenih sprememb v Jugoslaviji (uvajanje delavskega samoupravljanja) iskati nove poti v kmetijski politiki. V petdesetih letih se je idejno-politični odnos do kmeta začel spreminjati. Ni bil več razumljen kot razredni sovražnik, čeprav še vedno kot 'tujek' v socialističnem sistemu. V drugi polovici petdesetih let pa se je spremenil tudi odnos do kmetijstva kot gospodarske panoge. Opuščena je bila gospodarska politika, ki je poudarjala le razvoj težke industrije; poudarek je bil dan na predelovalno industrijo ter krepitvi družbenega pa tudi osebnega standarda, pri čemer je imelo kmetijstvo pomembno vlogo. Temu je bila namenjena bolj odmerjena vloga in s tem tudi večja vlaganja vanj. V Sloveniji je bilo npr. leta 1952 vloženi v kmetijstvo 217 milijard dinarjev, deset let kasneje pa 16.980 milijard (7824 krat več). Organizacijsko je nastal nov sistem zadružništva, ki v resnici s klasičnim ni imel mnogo skupnega. To je bila t.i. kooperacija kot sistem sodelovanja med državnim - družbenim in zasebnim gospodarstvom. Šlo je v resnici za podružbljanje kmetijske proizvodnje, kar je bila sicer usmeritev v celotni politično-gospodarski ureditvi jugoslovanske države (samoupravljanje).

Kmetijske zadruge so postale socialistične gospodarske organizacije. Šlo je za sistem vključevanja kmetijskih proizvajalcev v gospodarski sistem, ne da bi se posegalo v njihovo zemljiško lastnino, marveč za delovanje na medsebojnem dogovarjanju med zadrugami in zasebnimi kmeti. Kmetijske zadruge so postale množične organizacije kmetov, saj je bilo vanje v drugi polovici petdesetih let vključenih okoli 70% slovenskih kmečkih gospodarstev. Zadruge kot organizator kmetijske dejavnosti so v namen čim bolj uspešnega delovanja kmetijske politike ustanovljala gospodarska podjetja, ki so skrbela za odkup, predelavo, izvoz kmetijskih pridelkov; takrat so bila ustanovljena podjetja Agrotehnika, Semernarna, Slovenija sadje itd.

Namen, ki so ga imeli snovalci s kooperativnim sistemom v kmetijstvu, je bil vzpostaviti večjo vlogo ekonomskih sredstev in odnosov, prek katerih bi se individualni kmetijski proizvajalci postopoma vključevali v družbeni proizvodni proces, kar naj bi imelo za posledico spreminjanje njihove zasebne zemljiške lastnine v družbeno. V praksi pa je bil namen s čim boljšo organizacijo dvigniti

kmetijsko proizvodnjo.

Pri kooperativnem sistemu, ki se je razširil leta 1957, potem ko je zvezna skupščina sprejela resolucijo o razvoju kmetijstva in zadružništva, je šlo za različne oblike sodelovanja med zadrugami in kmeti. Zadruge, te so postale bolj družbena podjetja in so izgubile klasični zadružni značaj, so v kooperaciji - sodelovanju prispevale mehanizacijo, reprodukcijski material in strokovno vodenje, kmetje pa so prispevali zemljo, delovni inventar in svoje delo. Šlo je v resnici za vzajemni poslovni odnos, pri čemer je bila oblika in stopnja obveznosti različna. Zadruge so kmetom nudile usluge z nabavo kvalitetnih semen, umetnih gnojil - uporaba teh je močno narasla - zaščitnih sredstev, pa tudi kreditov. Kmet pa se je obvezal, da bo predal zadrugi določeno količino pridelkov. To je bilo kontrahiranje, ki je bila tudi najpogostejša oblika kooperacije; v jugoslovanskem merilu se je za tako obliko sodelovanja odločilo 42% kmetov, v Sloveniji pa 45%. Zadruge so od kmetov jemale tudi zemljo v zakup v primerih, ko je ti niso mogli sami obdelovati, npr. zaradi starosti ali pa je šlo za mešana gospodarstva. Zakupov je bilo v Jugoslaviji 5%, v Sloveniji pa le 1%, najmanj v vsej državi. Možna oblika kooperacije pa je bila tudi skupna proizvodnja, za kar pa so kmetje kazali najmanj zanimanja.

V kooperativne odnose so namreč kmetje vstopali v glavnem zato, ker sami niso imeli dovolj delovne živine, pa tudi ne denarja za nabavo semen in umetnih gnojil. V kooperacijo so se v glavnem vključevali kmetje z nad 5 ha zemlje. V začetku šestdesetih let je bila v kooperacijo vključena četrtna kmečkih gospodarstev v Jugoslaviji, v Sloveniji pa znatno več - 44%, kar je bilo največji delež v državi. Razlog zakaj so se slovenski kmetje odločali za kooperacijo, pa je bil pri 42% v pomanjkanju delovne živine, orodij, denarnih sredstev za nabavo semen, umetnih gnojil in zaščitnih sredstev.

V Slovenii se je kooperativni sistem pokazal za sorazmerno uspešen. Leta 1960 je tako bilo v tem sodelovanju pridelana tretjina skupnega pridelka pšenice in četrtna krompirja.

Kooperativni sistem je živel nekako do srede šestdesetih let, do gospodarske reforme. Od začetka šestdesetih let pa se je krepil družbeni sektor v kmetijstvu. Družbene kmetijske organizacije so se začele združevati v agrokombinate.

LITERATURA

- Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1995.
 Zdenko Čepič: Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni: Agrarna reforma med političnim in ekonomskim. Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju (1918-1945-1991). Ljubljana 1996.
 Zdenko Čepič: Kmetje in zadružništvo v pogledih Edvarda Kardelja. Čarnijev zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav. Ljubljana 1998.
 Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955: znanstveno poročilo. Ljubljana 1995.
 Dragan Veselinov: Sumrak seljštva. Beograd 1987.

Mateja REŽEK*

POLITIČNE SPREMEMBE V SLOVENIJI V ZAČETKU PETDESETIH LET

V zgodovini druge Jugoslavije je bil eden najusodnejših mejnikov spor z Informbirojem, saj so se v nekaj letih po njem zvrstili dogodki, ki so močno zaznamovali slovenski in jugoslovanski politični razvoj. Vzrokov informbirojevskega spora pa ne gre iskati v težnjah po samosvoji poti v socializem, saj je jugoslovanski partijski vrh kljub specifičnim značilnostim osvobodilnega boja in avtentični revoluciji v notranji politiki vse do leta 1949 zvesto sledil sovjetskemu zgledu.

Dokaz zvestobe sovjetskemu vzorcu je bila tudi prva povojna jugoslovanska ustava iz leta 1946, ki se je od svoje vzornice, stalinske ustave, razlikovala le v definiranju oblik lastnine, delovanja lokalnih organov oblasti in odnosov med republikami in federacijo. Socializma kot družbenega sistema ni omenjala, temveč je kot eno temeljnih načel ustavne ureditve uzakonila ljudsko demokracijo, ki so jo pojmovali kot prehodni sistem na poti v socializem. Osrednji del sistema ljudske demokracije je bila Ljudska fronta Jugoslavije oziroma Osvobodilna fronta v Sloveniji. Ljudska fronta je po vojni prevzela vlogo nosilca oblasti, vendar je bilo kljub predvideni široki zasnovi njeno delovanje omejeno zgolj na uresničevanje partijske politike, kar jo je skupaj z ostalimi množičnimi organizacijami in državnimi organi uvrščalo med partijske transmisije. Obenem je služila kot sredstvo, s katerim je komunistična partija nevtralizirala in postopoma likvidirala politično opozicijo, ki so jo obšli sodni procesi v prvih povojnih letih.

Prva povojna ustava je posameznim narodom in republikam zagotavljala lastno državnost v okviru federativne Jugoslavije in pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi. Z vidika federativne ureditve je bil pomemben tudi obstoj samostojnega sveta narodov v okviru zvezne skupščine. Težnjam po enakopravnosti jugoslovanskih narodov je bilo tako vsaj formalno zadoščeno, čeprav je bilo delovanje oblasti dejansko v nasprotju z ustavnimi načeli o federativni ureditvi. Vlada FLRJ, ki je bila vsebinsko in kadrovsko tesno povezana s partijskim vrhom, je namreč delovala po načelu tako imenovanega demokratičnega centralizma, po katerem so bili višji organi nadrejeni nižjim, torej zvezni državni organi nadrejeni republiškim. Jugoslovanski federalizem se je zgledoval po sovjetskem federalizmu, za katerega je bil značilen dualizem med ustrojem države in ustrojem komunistične partije; medtem ko je bila državna organizacija zasnovana na načelu federalizma, je bila organizacija komunistične partije utemeljena na načelu demokratičnega centralizma. Državni federalizem je zato vegetiral v senci partijskega demokratičnega centralizma, saj je nasproti federativni ureditvi države stala centralistično

* Zgodovinarka, mlada raziskovalka.

organizirana partija, ki je obvladovala vse sfere družbenega življenja.

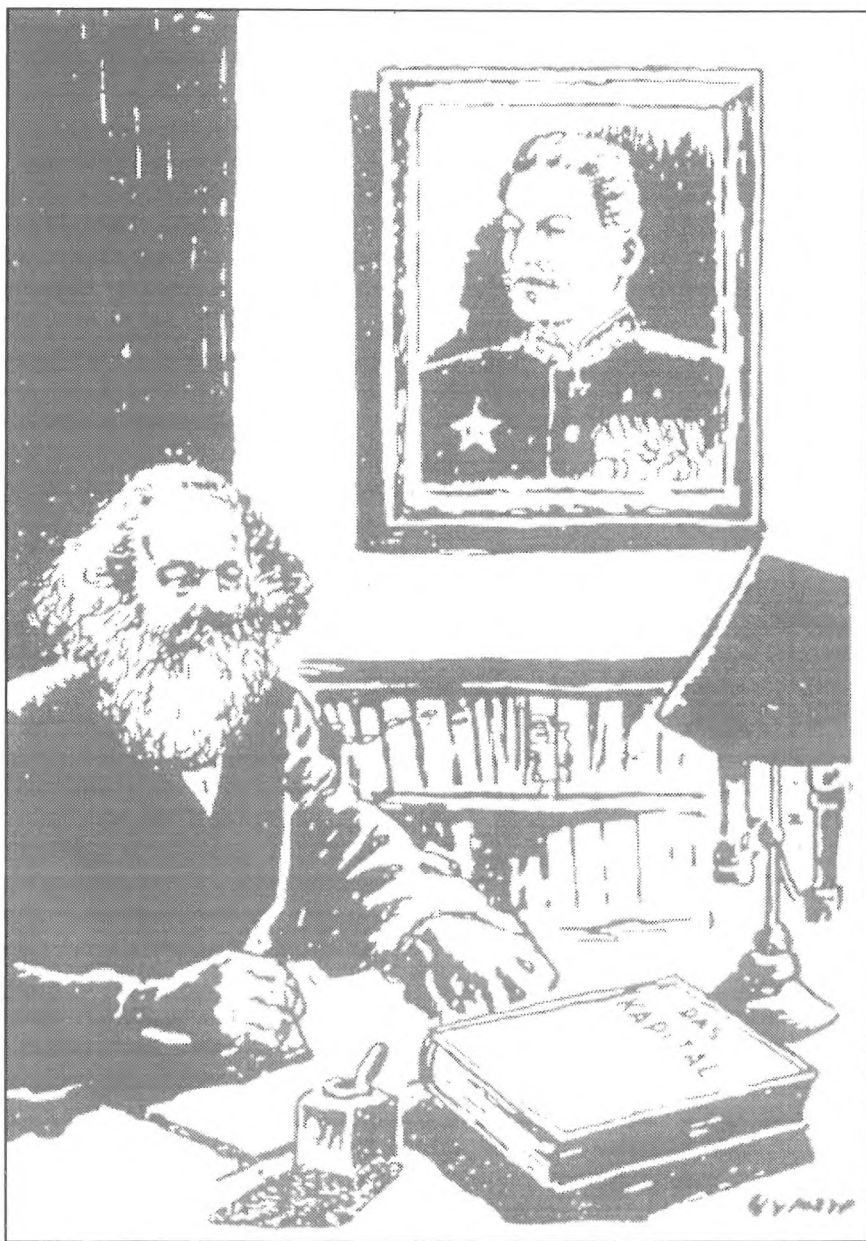
Temeljna značilnost povojne politične ureditve v Jugoslaviji je bilo prepletanje formalne državne in neformalne partijske oblasti, saj KPJ ni bila registrirana kot politična stranka in je tudi ustava ni omenjala. Središče neformalne oblasti je bil politbiro CK KPJ, ki je bil edina avtonomna politična institucija, vodstva nacionalnih partij in njim podrejeni nižji partijski forumi pa so po načelu demokratičnega centralizma izvrševali politiko, ki jo je sprejela vplivna peščica članov politbiroja CK KPJ. Svojo politiko je partija uresničevala prek državnih organov in množičnih organizacij, nad katerimi je imela popoln nadzor, saj so ključne položaje v njih zasedali partijci.

Čeprav so bili jugoslovanski voditelji na področju notranje politike zvesti Stalinovi učenci, je na zunanjepolitičnem področju kmalu prišlo do resnih razhajanj s Sovjetsko zvezo. Jugoslovanski voditelji s Titom na čelu so bili namreč prepričani, da jih mora sovjetsko vodstvo obravnavati kot enakopravne partnerje zaradi njihovih zaslug v zavezniški koaliciji, vendar je bilo takšno stališče v diametralnem nasprotju s Stalinovim pogledom na države v sovjetskem vplivnem območju. V očeh sovjetskega vodstva so jugoslovanski komunisti pretirano povelečevali svojo vlogo znotraj socialističnega tabora, saj niso snovali le federacije z Bolgarijo in utrjevali nadzora nad Albanijo, temveč so samovoljno sklepali sporazume tudi z drugimi državami v sovjetski interesni sferi in jugoslovansko revolucijo postavljali za zgled vsem komunističnim strankam.

Na področju mednarodne politike je Sovjetska zveza po vojni naglo izgubljala svojo vlogo, ker je bila gospodarsko prešibka, da bi konkurirala Zahodu. Stalin, ki je imel v rokah le ideološko orožje, se je zato znova ogrel za obnovev mednarodne komunistične organizacije, prek katere bi lahko utrdil svoj vpliv. Na ustanovnem zasedanju Informbiroja 20. septembra 1947 se je sicer zdelo, da prijateljstvo med jugoslovansko in sovjetsko partijo še nikoli ni bilo trdnejše, vendar se je čas streznitve nezadržno približeval. Pismom, ki sta si jih spomladi izmenjavala sovjetsko in jugoslovansko partijsko vodstvo, je namreč junija 1948 sledila resolucija Informbiroja.

Zaradi notranjih dilem jugoslovanski voditelji po prelomu z Informbirojem sprva niso vodili premočrtne politike, saj so na eni strani zavračali sovjetske obtožbe in paranoično preganjali politične nasprotnike, na drugi pa s številnimi ukrepi dokazovali svojo poslušnost Moskvi in popravljali napake, ki jim jih je v pismih očital Stalin. Zavedli so jih zlasti očitki o krepitvi kapitalističnih elementov na podeželju in utapljanju KPJ v Ljudski fronti, zato so se, misleč, da si bodo s tem povrnili Stalinovo naklonjenost, nemudoma lotili kolektivizacije kmetijstva in homogenizacije Ljudske fronte, ki je aprila 1949 sprejela program KPJ za svojega.

Zaradi ekonomske blokade se je jugoslovansko gospodarstvo znašlo na robu zloma, prebivalstvu je grozila lakota, obstajala pa je tudi resna grožnja oboroženega posega z Vzhoda. Jugoslovansko vodstvo je bilo prisiljeno navezati stike z zahodnimi velesilami, ki so Jugoslaviji, resda počasi in premišljeno, ponudile gospodarsko, politično in vojaško pomoč. Kljub zahodni pomoči pa se je zaradi poudarjenih stalinističnih metod, ki so se jih jugoslovanski voditelji oprijeli po sporu z Informbirojem, notranja gospodarska in politična kriza samo še poglobljala, zato so bili prisiljeni poiskati drugačne rešitve.

Kako so v jugoslovanskem partijskem vodstvu videli Stalinovo vlogo v mednarodnem delavskem gibanju kaže ena najbolj znanih karikatur iz časov preloma z Informbirojem avtorja E. Džumhurja z naslovom "En sam bog". Komunistični bog in prerok naj bi bil Stalin, pod katerega podobo na steni naj bi ustvarjal tudi Karl Marx.

Javne kritike Sovjetske zveze in njenega voditelja so se izogibali vse do začetka oktobra 1948, ko je v Borbi izšel članek načelnika agitpropa Milovana Djilasa. Zapisal je, da se socializem ne more razvijati povsod na enak način in kritikom KPJ očital namerno podcenjevanje jugoslovanskega osvobodilnega boja

in nerazumevanje specifičnega razvoja revolucije v Jugoslaviji. Poleg tega je odločno zavrnil sovjetski monopol nad interpretacijo marksizma in prvič javno odrekel Stalinu karizmo nezmotljivosti. Članek v Borbi je spodbudil kritično razmišljanje o sovjetskem sistemu, ki se je sprva omejevalo na najožji krog vodilnih politikov, postopoma pa je prodiralo tudi v javnost.

Prisiljeni in odločni iznajti alternativo sovjetskemu modelu socializma so jugoslovanski voditelji na pragu petdesetih let ubrali vrtoglavo pot ideoloških iskanj, pri čemer so se napajali zlasti pri Marxu, Engelsu in Leninu, verjetno pa so posegali tudi po delih manj "pravovernih" avtorjev. Krivdo za degeneracijo sovjetskega sistema so videli predvsem v birokraciji in zaverovanosti v močno državo. Po mnenju nekaterih vodilnih partijskih ideologov se je namreč sovjetski sistem sprevrgel v novo obliko razredne družbe z vlado birokracije, ki je vzpostavila sistem tako imenovanega državnega kapitalizma. Koncept močne države naj bi zaviral razvoj socializma, zato so v nasprotju s centralizmom sovjetskega tipa začeli poudarjati Marxovo tezo o odmiranju države, kar naj bi dosegli z decentralizacijo in uvajanjem delavskega samoupravljanja.

Prvi ukrep v smeri nove politične ureditve je bil storjen s Splošnim zakonom o ljudskih odborih, ki ga je zvezna skupščina sprejela maja 1949. Zakon je ljudskim odborom dopuščal večjo samostojnost, predvidel pa je tudi udeležbo ljudstva pri izvrševanju oblasti prek zborov volilcev ter prek svetov in komisij državljanov. Nadzor države nad dejavnostjo ljudskih odborov se je seveda ohranil, njihovo delo pa je prek lokalnih partijskih sekretarjev, ki so bili tedaj praviloma še predsedniki ljudskih odborov, nadzirala tudi partija.

Naslednji korak je bilo Navodilo za ustanavljanje in delo delavskih svetov v državnih gospodarskih podjetjih, ki sta ga konec decembra 1949 podpisala predstavnik sindikatov in vlade Djuro Salaj in Boris Kidrič, poslano pa je bilo tudi 38 slovenskim podjetjem. Pol leta zatem, 27. junija 1950, je zvezna skupščina sprejela Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih, ki se ga je kmalu oprijelo ime "zakon o samoupravljanju". Poslancem ga je predstavil Josip Broz, ki je poudaril, da se mora proces odmiranja države začeti takoj, da se partija zatorej ne sme spojiti z državnim aparatom, državno lastnino pa mora nadomestiti družbena lastnina. Z zakonom, ki ga je Tito označil kot najpomembnejše zgodovinsko dejanje po sprejetju zakona o nacionalizaciji, so organi delavskega samoupravljanja postali delavski svet, upravni odbor in direktor podjetja. Kljub visokodonečim besedam pa so bila pooblastila delavskih svetov bolj ali manj simbolična, saj je bil dejanski nadzor nad poslovanjem podjetja v rokah direktorja in državnega organa, ki je direktorja postavil. Prav tako zakon ni odpravil centralističnega sistema planiranja, zato ne pomeni zaključka obdobja administrativnega upravljanja, temveč prej manever v propagandni vojni s Sovjetsko zvezo in moralno spodbudo delavcem. Zakon je bil namreč sprejet v času najhujše gospodarske krize, ko sta industrijska in kmetijska proizvodnja padali, velik del proračunskih sredstev pa je bil namenjen vojski. Kljub temu je "zakon o samoupravljanju" pomenil odločilen odmik od sovjetskega modela socializma, napovedoval pa je tudi novo obdobje v zgodovini druge Jugoslavije, zaznamovano z izvirnim družbenoekonomskim sistemom.

Oblast je sklenila poenostaviti tudi orjaški državni aparat, ki se je neznansko razbohotil prav po sporu z Informbirojem. Tako je bilo ukinjenih več tisoč delovnih mest v zvezni državni in partijski administraciji, odpravljeni so bili nekateri privilegiji partijske elite, kampanjo proti tako imenovanemu birokratizmu pa je spremljala tudi decentralizacija oziroma prenašanje nekaterih pristojnosti s federacije na republike.

Kritika stalinizma in deformacij sovjetskega sistema je spodbudila tudi razmišljanja o ločitvi partijske in državne oblasti. Prvi ukrep za uveljavitev tega načela je bilo direktivno pismo, ki ga je junija 1950 CK KPJ poslal republiškim partijskim vodstvom, v njem pa je zahteval ločitev funkcij partijskega sekretarja in predsednika ljudskega odbora. Pri tem je priporočil, naj bo za predsednika ljudskega odbora postavljen drugi človek partijskega komiteja, kar pomeni, da partija ni nameravala spustiti vajeti iz rok. Partijski voditelji so tudi poudarjali, da je minilo obdobje administrativnih ukrepov in pozivali članstvo, naj se bolj posveča političnemu delu z množicami.

Nov korak k notranji demokratizaciji partije je bil storjen z Resolucijo o teoretskem delu, ki ga je CK KPJ sprejel na četrtem plenumu junija 1951. Centralni komite je v resoluciji poudaril, da imajo odslej vsi partijski člani pravico svobodno razpravljati o javno izrečenih pogledih svojih sotovarišev ne glede na to, kakšno funkcijo opravljajo. Ko pa je partijska linija enkrat sprejeta, o njej ni mogoče več razpravljati, temveč jo je treba brezpogojno uresničevati. Novost je bila tudi odprava obveznega študija govorov in člankov partijskih voditeljev v okviru posameznih partijskih komitejev, z izjemo sklepov in direktiv partijskega vodstva ter izrecno določenih teoretskih razprav. Kljub demokratičnim načelom, zapisanim v resoluciji, pa so razprave v partijskih forumih še vedno potekale v okviru stališč partijskega vodstva oziroma v obliki vprašanj podrejenih in odgovorov nadrejenih, kar je bila deloma posledica zakoreninjenosti prejšnjih metod dela, predvsem pa zelo ohlapnega načela demokratičnega centralizma.

Prizadevanje jugoslovanskih voditeljev, da bi iznašli alternativo sovjetskemu sistemu, določili Jugoslaviji novo vlogo v mednarodnopolitični areni in nena zadnje znova upravičili in utrdili svojo oblast, je doseglo vrh na šestem kongresu KPJ/ZKJ med 2. in 7. novembrom 1952 v Zagrebu. Čeprav se je že pred njim pojavljal odpor do nadaljnje demokratizacije, je kongres izzvenel kot odločen prelom s stalinizmom, v marsičem pa tudi kot eden zadnjih vzdihljajev zgodnjega partijskega "liberalizma. Obenem je bil, kot se je izkazalo v manj kot letu dni, eden najbolj kontroverznih dogodkov v zgodovini jugoslovanske komunistične partije. Na kongresu se je KPJ preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije ter se znova izrekla za ločitev partijske in državne oblasti. Tako preimenovana naj partija ne bi bila več neposredna, temveč zgolj idejna voditeljica, s čimer so bile vsaj navidez odprte precejšnje možnosti za demokratizacijo političnega sistema. Svojo novo vlogo je ZKJ opredelila v statutu in resoluciji, s katero se je formalno odrekla direktivnosti, poudarila pa je tudi moč politične vzgoje v duhu socializma, ki naj bi odločilno vplivala na sprejemanje njenih stališč. Besede kongresnih govornikov so odsevale povrnjeno politično samozavest in optimizem tistega časa, zato so bile temu primerno pretirane. Za tako globoko rekonstrukcijo družbe, kot so jo napovedovali v svojih govorih, namreč v začetku

petdesetih let ni bilo ustreznih materialnih pogojev, verjetno pa tudi ne resnične pripravljenosti za prerazporeditev politične moči, kar so nekateri voditelji kasneje celo priznavali.

Jugoslovanski partijski vrh izvoljen na VI. kongresu ZKJ 1952 v Zagrebu. Od leve proti desni stojijo Ivan Gošnjak, Aleksandar Ranković, Franc Leskošek, Vladimir Bakarić, Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Djuro Salaj, Moša Pijade, Milovan Djilas, Josip Broz, Svetozar Vukmanović, Lazar Koliševski, Djuro Pucar.

Na šestem kongresu je bila precejšnja pozornost namenjena tudi zunanji politiki, ki jo je tedaj najbolj pretresala ogroženost vzhodnih jugoslovanskih meja in nerešeno tržaško vprašanje, kar je od jugoslovanskega vodstva zahtevalo redefiniranje odnosa do Zahoda. Na prvem mestu velja omeniti jugoslovansko približevanje Atlantskemu paktu prek povezovanja s Turčijo in Grčijo, ki ga je bilo potrebno v očeh partijskega članstva nekako opravičiti, to pa sta v svojih govorih prepričljivo storila Tito in Kardelj. Prelom s stalinizmom in na novo definirana zunanja politika sta bila nedvomno dve od trajnejših usmeritev šestega kongresa, saj se Jugoslavija nikoli več ni vrnila v naročje Sovjetske zveze, čeprav je razmerje do nje v naslednjih letih precej nihalo. Ostali sklepi, zlasti tisti, s katerimi se je partija odrekla neposrednemu vodstvu in se izrekla za ločitev partijske in državne oblasti, pa so se kmalu znašli na preizkušnji, ki je večinoma niso prestali.

Ena od novosti, ki jih je napovedal šesti kongres, je bilo tudi preoblikovanje Ljudske fronte v Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL). Ker se je partija odrekla neposrednemu vodstvu in si zadala zgolj nalogo idejnega usmerjanja, naj bi sedaj SZDL zasedla mesto, ki je prej pripadalo partiji pri odločanju o konkretnih političnih vprašanjih. Vendar partijski vrh očitno ni bil pripravljen na novo razporeditev politične moči, saj je bil koncept delovanja SZDL precej nedorečen. Pristojnosti Socialistične zveze in Zveze komunistov namreč niso bile natančno razmejene, kar nenazadnje dokazuje tudi dejstvo, da so ključne položaje v obeh organizacijah običajno zasedali isti ljudje.

Politični vrh torej ni žel pretiranih uspehov pri izvajanju usmeritve o ločevanju funkcij, kar je bila posledica njegove lastne nenačelnosti. O zavzetosti

vodilnih politikov za uresničitev sklepov šestega kongresa nam marsikaj pove izvolitev oziroma imenovanje Josipa Broza za generalnega sekretarja izvršnega komiteja CK ZKJ, v začetku leta 1953 pa še za predsednika republike in zveznega izvršnega sveta oziroma vlade, zatem pa še za predsednika SZDLJ, kar pomeni, da so bile vse ključne politične funkcije v državi združene v eni osebi. Podoben je bil primer Edvarda Kardelja, ki se je na partijski hierarhični lestvici ves čas gibal nekje med drugo in tretjo najpomembnejšo pozicijo in bil temu primerno izbran za sekretarja izvršnega komiteja CK ZKJ, generalnega sekretarja SZDLJ in podpredsednika zveznega izvršnega sveta, Miha Marinko pa je hkrati vodil slovensko partijo, SZDLS in slovensko vlado.

Poleg notranjepolitične vloge naj bi SZDL odigrala pomembno vlogo tudi pri vzpostavljanju stikov z zahodnimi socialističnimi strankami, vendar je bila Socialistična internacionala do nje precej zadržana. Jugoslovanski politični sistem je bil namreč daleč od parlamentarne demokracije, na katero je prisegalo zahodno socialistično gibanje. SZDL se torej v prvi polovici petdesetih let ni uspela uveljaviti kot pomemben politični faktor, ne v notranji in ne v zunanji politiki.

V dotedanjo ureditev je močno posegel tudi ustavni zakon, ki ga je zvezna skupščina sprejela 13. januarja 1953. Z njim je politični temelj državnega sistema postalo samoupravljanje, materialni temelj družbena lastnina, v definiciji državne ureditve pa je bil prvič omenjen tudi pojem socializem. Poleg vsebinskih sprememb je ustavni zakon vnesel precejšnje novosti v organizacijo oblastnih organov. Z vidika federativne ureditve so bile sporne zlasti spremembe v strukturi zvezne skupščine, ki sta jo dotlej sestavljala zvezni svet in svet narodov, zatem pa zvezni zbor in zbor proizvajalcev. Skupščina je resda ohranila dvodomno strukturo, vendar podlaga drugega doma ni bil več nacionalni, temveč razredni element. Uvedba zbora proizvajalcev je bila namreč razredni ukrep, ki naj bi zagotovil vodilno vlogo delavskega razreda, čeprav zbor proizvajalcev ni bil povsem enakopraven s prvim domom, saj so imeli razen pri odločanju o spremembi ustave, sprejemanju družbenega plana, proračuna in zaključnega računa večjo težo sklepi zveznega zbora. Kljub nastanku nove zbornice v okviru zvezne skupščine zbor narodov ni bil povsem odpravljen, temveč je bil kot nekakšen poldom vključen v zvezni zbor. S tem je postal zgolj simboličen izraz večnacionalne države, že tako omejene možnosti za reševanje mednacionalnih sporov v institucijah sistema pa so bile še bolj okrnjene. Ustavni zakon je odpravil tudi kolektivno predsedstvo oziroma prezidij ljudske skupščine, ki ga je zamenjal individualni predsednik republike, vlado FLRJ in njena ministrstva pa zvezni izvršni svet in državni sekretariati. Tako kot odprava samostojnega zbora narodov je tudi ukinitve prezidija oslabil položaj republik, saj so bile prej uspešneje zastopane znotraj kolektivnega predsedstva. Snovalci nove ustavne ureditve so zatrjevali, da bo samoupravljanje s svojo proticentralistično usmeritvijo omogočilo hkratno uresničevanje nacionalnih pravic, vendar je ustavni zakon dejansko omejil pravice posameznih narodov oziroma federalnih enot, ki jim jih je vsaj formalno zagotavljala ustava iz leta 1946.

V sozvočju s težnjami po demokratizaciji in opuščanju administrativnih metod, je v začetku petdesetih let prišlo do pomembnih sprememb tudi v sistemu prisile. V prvem povojnem obdobju je bilo sodstvo organ komunistične partije,

saj ni imelo skoraj nikakršne samostojnosti in neodvisnosti. Poleg tega je bila pogosto pomanjkljiva tudi izobrazba sodnikov, ki so se nemalokrat opirali le na trditve javnih tožilcev, medtem ko odvetniki niso imeli ustrezne vloge. Novi kazenski zakonodaji je utrla pot Resolucija o krepitvi pravosodja in zakonitosti, sprejeta na četrtem plenumu CK KPJ junija 1951, ki je temeljito spremenila koncept pravosodja. To je že marca 1951 napovedal nov kazenski zakonik, ki je v marsičem pomenil korak naprej, vendar je vseboval tudi precej ohlapno opredeljena kazniva dejanja, ki so dopuščala temu primerne politične razlage. Neposrednemu vmešavanju v delo sodišč se je partija z resolucijo sicer odrekla, nikakor pa ne tudi vplivu nanje, saj so morali sodniki poleg strokovnosti izpolnjevati tudi ustrezne idejnopolične predpogoje. V primerjavi s prejšnjim stanjem pa je že odprava koncepta laičnih sodnikov in razširitev pristojnosti sodišč pomenila velik korak naprej. Plod novih pogledov na sistem pravosodja je bil tudi zakonik o kazenskem postopku iz leta 1953, ki je precej omilil stalinistično kazensko pravo, predvsem pa zagotavljal osumljencem več pravic v postopku preiskave in omejil vsemogočnost javnih tožilcev.

Uvedba samoupravljanja, decentralizacija in demokratizacija političnega sistema v začetku petdesetih let so dodobra prevetrile po sovjetskem vzoru prevzeti model socializma, vendar je bila s stališča partijskega vrha liberalizacija mogoča le do tiste mere, ko še ni ogrožala težko pridobljene oblasti. Odločenost odpraviti napake, ki jih je zakrivilo nekritično prenašanje sovjetskih izkušenj na jugoslovanska tla, ideološka drznost in inovativnost v prizadevanjih, da bi v sozvočju z marksistično ideologijo iznašli alternativo sovjetskemu sistemu, so namreč zaznamovale nastope jugoslovanskih voditeljev le do trenutka, ko jih je premagala bojazen pred izgubo oblasti. To pa je bilo mogoče zaslutiti že spomladi 1953, ko je v jugoslovanskem partijskem vrhu prišlo do političnega preobrata, ki mu zagotovo ni botrovala le Stalinova smrt marca 1953.

Del vodstva je kot posledico tega dogodka resda pričakoval velike spremembe v Sovjetski zvezi, potihem pa upal tudi na otoplitev odnosov s prvo deželo socializma, vendar so bila pomembnejši razlog za politični zasuk opažanja nekaterih partijskih voditeljev, da je partija izgubila del nekdanje moči. Zaradi pogosto protislovnih novosti, narekovanih od zgoraj, je med partijskim članstvom nastala precejšnja zbežnost in nedisciplina, ki se je na eni strani kazala v pasivnosti partijskih organizacij, na drugi pa v javnem razpravljanju o aktualnih političnih vprašanjih in uveljavljanju mnenj, ki niso bila vedno v sozvočju s stališči partijskega vodstva. Večina najvišjih partijskih voditeljev, ki so navkljub sklepom šestega kongresa še vedno vztrajali pri leninistični zasnovi partije, je zato menila, da je vpliv partije resno ogrožen. Djilas je v svojih spominih zapisal, da je od pomladi 1953 Tito pogosto poudarjal, da se je zahodne pomoči treba čimprej otresti, v njegovih besedah pa je bilo slutiti tudi zasuk v notranji politiki. Vpliv zahodnih idejnih tokov je Tito zaznaval zlasti med mladino in na področju kulture, še bolj pa so ga vznemirjala različna gledanja na vlogo partije. Njeno delovanje je imel za neučinkovito, najbolj pa ga je skrbelo razkrajanje ideološke monolitnosti ter prikrit spor med "konzervativno" in "liberalno" oziroma demokratičnejšo strujo znotraj partije. Nasprotja so bila opazna tudi v zveznem partijskem vrhu, kjer sta se k politiki trde roke nagibala zlasti generalni sekretar

Josip Broz in organizacijski sekretar Aleksander Ranković, demokratizaciji pa so bili bolj naklonjeni Milovan Djilas ter politično previdnejša Vladimir Bakarić in Edvard Kardelj. Precej "konzervativcev" je bilo v republiških partijskih vodstvih, zlasti v srbskem in črnogorskem. Tudi v slovenskem izvršnem komiteju, ki ga je vodil po Djilasovi oceni konzervativni Miha Marinko, vidnejših zagovornikov demokratizacije ni bilo, čeprav sta bila med njegovimi člani kasnejša reformista Boris Kraigher in Stane Kavčič.

Miha Marinko (1900-1983), dolgoletni voditelj slovenske Partije 1946-1966, od leta 1953 predsednik SZDLS, predsednik slovenske vlade od 1946 do 1953, predsednik Ljudske skupščine LRS od 1953 do 1962, republiški in zvezni poslanec, od leta 1958 tudi član Izvršnega komiteja CK ZKJ.

Pomemben korak nazaj od sklepov partijskega kongresa je bil drugi plenum CK ZKJ junija 1953 na Brionih. Partijski voditelji so na plenumu izrazili veliko zaskrbljenost zaradi pasivnosti komunistov in "antisocialističnih odklonov", plod dvodnevnega zasedanja pa je bilo pismo vsem organizacijam ZKJ, v katerem je centralni komite komuniste pozval, naj znova strnejo svoje vrste in prevzamejo pobudo v javnem življenju. Brionskemu plenumu so po besedah Edvarda Kardelja julija 1953 botrovale tudi razmere v Sloveniji, kjer se je po njegovem mnenju razraščal nacionalizem in šovinizem, ki naj bi mu podlegal tudi slovenski partijski vrh. Slovensko nacionalno vprašanje je bilo po Kardeljevem mnenju rešeno, zato nacionalnih interesov ne bi smeli več poudarjati, pač pa bi se morali komunisti posvetiti delavcem, jih vzgajati v internacionalizmu in v duhu njihovih "skupnih interesov". Ena od posledic nezadovoljstva partijskega vodstva nad članstvom je bilo zapiranje prej na široko odprtih vrat partije, na eni strani z omejevanjem vpisa, na drugi pa z izključitvami in preusmerjanjem socializmu

sicer naklonjenih, vendar partiji "nedoraslih" v SZDL. Tako so leta 1953 partijske statistike prvič po vojni beležile nekaj odstotno zmanjšanje članstva.

Konec leta 1953 je politično prizorišče dodatno razburkala serija člankov enega od vodilnih mož jugoslovanske partije Milovana Djilasa, ki jih je med oktobrom 1953 in januarjem 1954 objavljala Borba. Djilas je menil, da si nobena politična organizacija ne sme lastiti ideološkega monopola, neusmiljeno pa je kritiziral tudi privilegije, rigidnost in nesposobnost partijskih funkcionarjev, ki so se, kot je sam zapisal, spreminjali v "pope in žandarje socializma". Prepričan je bil, da je socialistična zavest že prepojila miselnost ljudi do te mere, da poklicni funkcionarji političnih organizacij niso več potrebni, saj so družbenemu razvoju samo v napoto. Delovanje Zveze komunistov bi moralo biti javno in prostovoljno, s čimer bi porušili ideološko pregrado med komunisti in običajnimi državljani, partija pa bi se preoblikovala v zvezo podobno mislečih ljudi in postopoma izgubila značaj klasične stranke. V člankih se je lotil tudi temeljev državnega sistema, saj je menil, da državni organi, zlasti sodišča, UDV in milica, ne bi smeli biti udarna pest te ali one politične stranke, temveč varuhi zakonitosti, sodu pa je dokončno izbil dno z zavrnitvijo koncepta permanentne revolucije in poudarjanjem pomena reformnih procesov in evolucije.

Na tretjem plenumu CK ZKJ januarja 1954 je bil Djilas zaradi "revizionizma" in kršenja partijske discipline izključen iz centralnega komiteja in razrešen vseh partijskih funkcij, odstopiti pa je moral tudi z mesta predsednika zvezne skupščine. Njegovemu političnemu padcu ni sledila kaka obsežnejša znotrajpartijska čistka, kar razkriva nov koncept obravnavanja političnih nasprotnikov, ki je bil odsev politične demokratizacije v začetku petdesetih let, in posledica izkušenj s podobnimi primeri političnega disidentstva. Čeprav ni izzval hujših političnih pretresov, pa lahko politični padec Milovana Djilasa pojmuje kot simboličen zaključek obdobja političnih sprememb, ki jih je kronal šesti kongres KPJ/ZKJ. Da se je s tretjim plenumom CK ZKJ resnično končalo obdobje obsežnih sprememb, dokazujejo tudi besede Josipa Broza na slavnosti seji novoizvoljene zvezne skupščine 28. januarja 1954. Predsednik republike je namreč svoj govor sklenil z besedami: *"Obstaja določena bistvena razlika med epoho, ki smo jo prešli v času poslednjih štirih let in epoho, ki nastaja. Nam ni treba več bistveno menjati organizacijskih in ustavnopravnih oblik. Pred nami je naloga razširitve novega družbenega in političnega sistema, ureditve in izpopolnitve."*

LITERATURA

- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955: znanstveno poročilo. Ljubljana 1995.
- Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949-1955. Zagreb 1988.
- Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995.
- Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod. Ljubljana 1987.
- Milovan Djilas: Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma. Beograd 1994.

POLITIČNA - KULTURNA - GOSPODARSKA - SOCIALNA ZGODOVINA 20. STOLETJA

J. Fischer, *Začetki industrializacij* * A. Pančur, *Socialna misel* * A. Studen, *Modernizacija načina življenja* * Ž. Lazarevič, *Značilnosti industrializacije* * F. Kresal, *Urejanje socialnega vprašanja* * J. Perovšek, *Slovenci in jugoslovanska skupnost* * A. Vidovič-Miklavčič, *Politične in idejne značilnosti 1929-1941* * E. Dolenc, *Glavni problemi slovenske kulture v prvi Jugoslaviji* * V. Deželak-Barič, *Vloga in značaj Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno* * B. Mlakar, *Problematika nasprotnikov partizanstva med drugo svetovno vojno* * B. Godeša, *Odnos političnih dejavnikov do kulture med drugo svetovno vojno* * D. Guštin, *Slovenske vojske v prelomnih obdobjih* * N. Troha, *Slovenci in Italijani na Primorskem* * A. Gabrič, *Razmah slovenske kulture po letu 1945* * J. Prinčič, *Slovensko gospodarstvo 1945-1970* * Z. Čepič, *Kmetijska politika 1945-1960* * M. Režek, *Politične spremembe v začetku petdesetih let*

INŠTITUT
i **n** **z**
NOVEJŠO
ZGODOVINO
ZA

ISBN 961-90261-3-6

9 789619 026137